

**МІНІСТЕРСТВО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

На правах рукопису

БОСНЮК ВАЛЕРІЙ ФЕДОРОВИЧ

УДК 159.9: 159.94

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ
У СТРУКТУРІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА**

Спеціальність 19.00.09 –
«Психологія діяльності в особливих умовах»

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Олефір Валерій Олександрович,
кандидат психологічних наук, доцент

Харків - 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ.....	11
1.1. Взаємодія емоційного та інтелектуального компонентів особистості.....	11
1.2. Копінг-поведінка у професійній діяльності рятувальника.....	19
1.3. Місце та роль ресурсів у процесі подолання стресових ситуацій...	35
1.4. Інтелектуально-емоційний компонент особистості як ресурс копінг-поведінки.....	43
Висновки за розділом.....	60
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА У СТРУКТУРІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА.....	62
2.1. Методологічні принципи дослідження.....	62
2.2. Характеристика психодіагностичного інструментарію.....	65
2.3. Методи статистичної обробки отриманих даних.....	76
2.4. Організація і об'єм дослідження.....	82
Висновки за розділом.....	84
РОЗДІЛ 3. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА.....	85
3.1. Структура копінг-поведінки рятувальника.....	85
3.2. Інтелектуальний компонент у структурі копінг-поведінки рятувальника.....	96
3.2.1. Психометричний інтелект та когнітивні стилі як складові інтелектуального ресурсу рятувальника.....	96
3.2.2. Особливості організації захисно-копінгової поведінки рятувальників залежно від психометричного інтелекту.....	103
3.2.3. Когнітивні стилі як чинники захисно-копінгової поведінки рятувальника.....	121

3.2.4. Особливості копінг-поведінки рятувальника залежно від вираженості інтелектуального ресурсу.....	131
3.3. Емоційний компонент у структурі копінг-поведінки рятувальника.....	142
3.3.1. Емоційні властивості рятувальника як складові емоційного ресурсу.....	142
3.3.2. Емоційні властивості рятувальника як чинники захисно-копінгової поведінки.....	147
3.3.3. Особливості копінг-поведінки рятувальника залежно від вираженості емоційного ресурсу.....	154
3.4. Емоційний інтелект як конструкт єдності афективних і інтелектуальних процесів, що впливає на вибір захисно-копінгової поведінки рятувальника.....	162
3.5. Взаємозв'язок захисно-копінгової поведінки з професійною успішністю рятувальника.....	166
3.6. Модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника.....	172
3.7. Обговорення результатів дослідження.....	178
Висновки за розділом.....	198
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	205
ДОДАТКИ.....	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Умовні позначення	Назва показників
Копінг-стратегії	
КК	Конфронтаційний копінг
Д	Дистанціювання
С	Самоконтроль
ПСП	Пошук соціальної підтримки
ПВ	Прийняття відповідальності
У	Уникнення
ПВП	Планування вирішення проблеми
ПП	Позитивна переоцінка
Механізми психологічного захисту	
Зап	Заперечення
В	Витіснення
Р	Регресія
К	Компенсація
П	Проекція
Зам	Заміщення
І	Інтелектуалізація
РУ	Реактивне утворення

МНС України – Міністерство надзвичайних ситуацій України

IQ – рівень розвитку психометричного інтелекту

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення механізмів і факторів, що зумовлюють високу індивідуальну стресостійкість є надзвичайно важливим завданням для підготовки та психологічного супроводу спеціалістів, професійна діяльність яких пов'язана зі стресовими або екстремальними ситуаціями. Особливу актуальність стрес-резистентність має у професіях, де помилки «людського фактора» можуть призвести до загрози втрати як свого життя, так і інших. До цієї категорії професій належить діяльність рятувальника. Її ефективність за подібних умов значною мірою залежатиме від уміння долати негативні переживання за допомогою певних психологічних прийомів та наявності необхідних особистісних ресурсів для підтримання стресостійкості до складних ситуацій.

Основується на роботах П. Анохіна, А. Брушлінського, Л. Виготського, Б. Зейгарник, С. Рубінштейна, О. Тихомирова та інших вчених, які доводили ідею взаємозв'язку когнітивних і емоційних процесів, до ресурсів стресостійкості ми відносимо емоційні та інтелектуальні особливості особистості. Від них у стресових ситуаціях залежить глибина, і в той же час швидкість переробки інформації при виборі раціональної моделі поведінки. Емоції, виконуючи універсальні сигнальну, енергетичну, оціночну функції (П. Анохін, К. Ізард, Є. Ільїн, О. Лібіна) організовують поведінку, стимулюють і спрямовують її, а інтелект, як здібність до контролю (Ж. Піаже, Л. Терстоун, Р. Стернберг, М. Холодна, В. Штерн), дозволить рятувальникові проаналізувати стресову ситуацію, встановити причини її виникнення, передбачити хід подій і оцінити можливі наслідки. Тобто інтелектуально-емоційний комплекс копінг-ресурсів повинен виступити базовим компонентом у структурі копінг-поведінки особистості.

Як висвітлено в літературі з психології, питання про характер зв'язків між інтелектом, емоціями й копінг-поведінкою є одним з найбільш складних. Дослідження в цій галузі нечисленні (Т. Корнілова, Т. Крюкова, С. Хазова,

М. Холодна), комплексні роботи зовсім відсутні. У відомих нам працях повідомляється про суперечливі зв'язки, що й зумовлює актуальність дослідження.

Також актуальність дослідження пов'язана з тим, що в професійній діяльності рятувальника інтелектуальний та емоційний ресурс копінг-поведінки можуть бути спрямовані не тільки на подолання психологічного стресу під час ліквідації стихійного лиха, але і на досягнення професійної мети і завдань, на самовдосконалення й самореалізацію, які також вимагають від людини зусиль і напруження.

Наукове завдання полягає в визначені індивідуально-психологічних чинників копінг-поведінки працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, які впливають на успішність їх професійної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України й пов'язана з реалізацією Загальнодержавної цільової програми розвитку цивільного захисту на 2009-2013 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 року № 1156-р.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідної роботи «Індивідуально-психологічні чинники копінг-поведінки працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України» (державний реєстраційний номер 0111U007742).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Університету цивільного захисту України (протокол № 5 від 18 грудня 2009 року), скоригована на засіданні вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 4 від 22 грудня 2011 року) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 2 від 28 лютого 2012 року).

Мета дослідження: розробити і перевірити структурну модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника.

Завдання дослідження:

- шляхом критичного аналізу відповідних наукових джерел визначити складові інтелектуально-емоційного компоненту особистості, що впливають на вибір копінг-поведінки;
- дослідити особливості та розкрити закономірності структурної організації захисно-копінгової поведінки рятувальника залежно від психометричного інтелекту;
- визначити особливості копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту рятувальника залежно від стилевих властивостей інтелекту;
- установити залежність захисно-копінгової поведінки від емоційних характеристик рятувальника;
- вивчити особливості копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту рятувальника з різним рівнем інтелектуального та емоційного ресурсу та їх вплив на успішність професійної діяльності.

Об'єкт дослідження – копінг-поведінка рятувальника МНС України.

Предмет дослідження – вплив інтелектуально-емоційного ресурсу на копінг-поведінку рятувальника.

Гіпотеза дослідження: високий рівень інтелектуально-емоційного ресурсу рятувальника зумовлює вибір адаптивного типу копінг-поведінки, що позначається на їх успішності у професійній діяльності.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувалися методи теоретичного (аналіз, синтез, порівняння, моделювання, систематизація та узагальнення науково-теоретичних і спеціальних дослідних даних тощо) та емпіричного дослідження (тестування, опитування, метод експертних оцінок, статистичні методи).

Було застосовано такий комплекс психодіагностичних методик: «Тест структури інтелекту» Р. Амтхауера – для дослідження продуктивних

характеристик інтелекту рятувальника; «Приховані фігури» Л. Терстоуна, «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана, «Словесно-кольорова інтерференція» Дж. Струпа – для вивчення когнітивних стилів особистості; «Характеристики емоційності» Є. Ільїна, «Шкала емоційної стійкості-нестійкості» Г. Айзенка, «Оптимізм-песимізм» М. Обозова, «Діагностика рівня емпатії» І. Юсупова, «Опитувальник емоційної експресії» О. Богіної – для дослідження емоційних характеристик реагування рятувальника на дію стресу; «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика – з метою діагностики механізмів психологічного захисту особистості; «Копінг-тест» Р. Лазаруса – для визначення домінуючих копінг-стратегій; «Інтегральна задоволеність працею» М. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова – для встановлення рівня задоволення діяльністю рятувальником; методика парних порівнянь Т. Сааті з розрахунком вектора пріоритетів для оцінки результативності професійної діяльності рятувальника МНС України.

Обробка емпіричних даних здійснювалася як одномірними, так і багатомірними статистичними методами (t-критерій Стьюдента, χ^2 -критерій Пірсона, кореляційний, кластерний, експлораторний та конфірматорний факторний аналізи, структурне моделювання).

Теоретичною і методологічною основою дослідження стали положення системного підходу (Б. Ананьєв, В. Барабанщиков, В. Ганзен, Б. Ломов); ідеї і концепції суб'єктно-діяльнісного підходу, у якому на перший план виходять внутрішні (в тому числі ресурсні) передумови психічної активності (А. Брушлінський, С. Рубінштейн, О. Сергієнко); уявлення про наявність різних стилів реагування на стрес – психологічний захист (Л. Вассерман, Г. Вейлант, К. Меннінгер, Б. Соколова, З. Фрейд) та копінг-поведінка (Л. Анциферова, В. Бодров, Т. Крюкова, Р. Лазарус, О. Лібіна, С. Фолкман); теоретичні та емпіричні відомості про інтелект, як багатовимірний психологічний феномен (В. Дружинін, С. Хазова, М. Холодна); положення про місце емоцій в діяльності та поведінці (В. Вілюнас, К. Ізард, Є. Ільїн). При розробці теоретичних положень про

критерії ефективності копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту були враховані теоретико-емпіричні дослідження успішності професійної діяльності (Є. Ільїн, О. Родіна, Б. Теплов, О. Тімченко та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

Уперше:

- розроблено структурну модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника;

- обґрунтовано, що рівень інтелектуальної продуктивності рятувальника зумовлює структуру взаємозв'язків копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту, а не лише рівень розвитку окремих поведінкових реакцій.

Уточнено:

- зміст понять «інтелектуальний ресурс» (розглядається, як інтегративне утворення продуктивних і стильових характеристик інтелекту) та «емоційний ресурс» (представлено, як комплекс емоційних властивостей особистості);

- ступінь впливу копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту на професійну успішність рятувальника.

Подальшого розвитку набуло наукове підґрунтя з психологічного забезпечення діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості використання розробленої структурної моделі для прогнозу успішності професійної діяльності рятувальника на основі його інтелектуально-емоційного ресурсу через особливості захисно-копінгової поведінки.

Особистий внесок автора. У роботі «Стильові властивості інтелекту як чинники поведінки опанування», написаної у співавторстві з В. Олефіром,

автором проаналізовано взаємозв'язки показників когнітивних стилів рятувальників із копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту.

Апробація роботи. Теоретичні й емпіричні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедр загальної та прикладної психології, науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, науково-практичних семінарах Національного університету цивільного захисту України (2009-2012 рр.), на наукових конференціях, зокрема: VI Харківські Міжнародні психологічні читання, присвячені пам'яті О.М. Лактіонова «Психологія у суспільстві, що трансформується», квітень 2010 року (м. Харків); Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Вектори психології - 2010», 12-13 квітня 2010 року (м. Харків); III Всеармійська науково-практична конференція «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях», 26 травня 2011 року (м. Київ); I Міжвузівська науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі», 7-8 жовтня 2011 року (м. Харків); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України», 18 листопада 2011 року (м. Хмельницький); Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Теорія та практика ліквідації надзвичайних ситуацій», 9-10 грудня 2011 року (м. Черкаси); Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Вектори психології - 2012», 23 квітня 2012 року (м. Харків).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 13 наукових працях, 5 з яких – статті у фахових наукових виданнях з психологічних наук, 8 – тези доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг роботи становить 235 сторінок комп'ютерного тексту (з них 204 основного тексту). Ілюстративний матеріал подано в 19 таблицях та 18 рисунках. Список літератури містить 240 найменувань, з яких 47 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ

1.1. Взаємодія емоційного та інтелектуального компонентів особистості

Автори, що вивчають взаємозв'язок емоцій та інтелекту, вкладають різні значення в ці терміни [11, 43, 63, 91, 136, 156]. При всьому різноманітті точок зору в цій галузі, на сьогодні уже існує більш-менш загальне уявлення щодо їхньої природи.

Емоція часто розглядається, як готовність до дії, тобто, як стан організму, що виражається в готовності реагувати певним чином на біологічні, особистісні або культурно значущі стимули [37, 64, 65, 115]. На психологічному рівні цей стан проявляється, як суб'єктивне переживання емоції, на фізіологічному – у зміні активності вегетативної нервової системи й пов'язаних з цим соматичних змін, на поведінковому – в мімічних, пантомімічних і інших змінах рухової активності. Емоції – це ультраконсервативні еволюційні поведінкові засоби адаптації (такі, як і амінокислоти, ДНК і гени), що підвищують шанси організмів на виживання [135].

Якщо інтегрувати основні положення інтелекту, то можна стверджувати, що це загальна здібність індивіда діяти цілеспрямовано, раціонально мислити й ефективно взаємодіяти з оточенням [56, 179]. Звідси – основним критерієм виділення інтелекту, як психологічної реальності, є його функція в регуляції поведінки. Ще Ж. Піаже у своїх роботах наголошував на думці про те, що суть інтелекту полягає в можливості здійснювати гнучке і одночасно стійке пристосування до фізичної й соціальної дійсності, а його основне призначення – в структуруванні (організації) взаємодії людини з середовищем [122].

Тобто інтелект і емоції мають спільні функції – універсальна адаптація до навколишнього середовища, перетворення його, оцінка ситуації, вироблення і прийняття рішень, самоуправління.

Слід зазначити, що в основному дослідження емоційного та інтелектуального компоненту особистості проводилися самостійно, окремо один від одного. Хоча розмежування між емоціями й інтелектом носить теоретичний, концептуальний характер. Більше того, ідея про існування окремих когнітивних і емоційних систем не узгоджується з більшістю досліджень, що присвячені вивченню зв'язків між емоційними й когнітивними процесами. Вона базується на помилковому уявленні, що пізнавальні процеси, на відміну від емоційних, протікають повільно й носять розумний, логічний характер. Проте це не зовсім так. Насправді когнітивні процеси часто протікають дуже швидко, основувшись на паралельній переробці інформації, вони призводять до породження імпульсивних дій на основі автоматичного витягування з пам'яті схематичної інформації [87, 200, 214]. У свою чергу емоційні процеси часто описують, як миттєві й ірраціональні, що ґрунтуються на переробці інформації й на символічних репрезентаціях значень, хоча зазвичай вони не усвідомлюються [101].

Однією із причин ігнорування ролі емоцій у регуляції інтелектуальної діяльності є, напевно, боязнь звинувачення в редукціонізмі, тобто у спробі пояснити вище нижчим, проте при цьому виникає інше – спроби пояснити вище, зовсім не спираючись на нижче, аж до повного його ігнорування.

Перші спроби аналізу взаємозв'язків між цими змінними можна вважати дослідження німецького філософа, психолога Г. Майера, який у своїй книзі «Psychologie des emotionalen Denkens» (1908) разом з логічним мисленням виділяє емоційне, у якому на перший план виступають потреби почуттів і волі. У актах емоційного мислення спостерігається відмінна від логічного мислення тенденція: пізнавальний процес тут «затінений, відсунутий на задній план, фокус уваги зосереджений на практичній меті, для якої пізнання є лише побічним засобом» [101, с. 126]. Дослідження Г. Майера

спростовує «інтелектуалістичну позицію» про те, ніби в мисленні першочергову роль відіграє пізнавальний інтерес [101].

У 1960-ті роки виникають когнітивні теорії емоцій. Найбільш відома з них – когнітивно-фізіологічна, яка розроблена С. Шехтером. Відповідно до цієї теорії емоції виникають на основі фізіологічного порушення й когнітивної оцінки. Певна ситуація викликає фізіологічне порушення, й індивід повинен оцінити зміст ситуації, яка викликала ці порушення. Її оцінка сприяє тому, що індивід дає назву своїм відчуттям, усвідомлює їх [184].

У руслі позиції С. Шехтера М. Арнольд вважала, що емоція є функцією розуму, а розум – причинною або компонентом емоцій. Інтуїтивна тенденція ситуації викликає тенденцію діяти, що переживається, як емоція, і може призвести до дії. Емоція виникає, як результат послідовності подій: «сприйняття – оцінка – емоція».

У кінці 1970 – 1980-тих років зростає інтерес до вивчення особливостей взаємодії емоцій і мислення [214, 216]. Так, у когнітивній концепції Р. Лазаруса центральною є ідея про пізнавальну детермінацію емоцій. Когнітивне опосередковування розглядається, як необхідна умова для появи емоцій. У концепції Р. Лазаруса головними положеннями виступають такі: 1) кожна емоційна реакція, незалежно від її змісту, є функцією особливого роду пізнання або оцінки; 2) емоційною відповіддю є деякий синдром, кожен з компонентів якого відображає будь-який важливий момент в загальній реакції. Схема виникнення емоції, на думку автора концепції, виглядає таким чином: сприйняття – первинна оцінка – дослідницька активність (особисте значення емоцій в ситуації, що оцінюється) – вторинна оцінка – тенденція до дії – емоція як прояв тенденції в переживанні, фізіологічних змінах і моторних реакціях.

У наступному періоді уявлення про когнітивну природу емоцій стає досить популярним серед дослідників. Наприклад, Л. Шпітц висунув постулат, що емоційність характеризує звичайні стани свідомості, які навіть передують когнітивним процесам. К. Шерер писав про когнітивні емоції,

Ф. Данеш – про те, що «когніція, будучи емоціогенною, викликає емоції, а емоції впливають на когніцію, оскільки втручаються в когнітивні процеси на всіх рівнях» [цит. за 8, с. 86]. О. Мауер підкреслює здібність емоцій відображати когнітивні процеси, вказуючи, що «емоції швидше всього самі являють вищий порядок інтелекту». На цих же позиціях стояли У. Грей, А. Ортоні, Дж. Клор, А. Коллінз та інші.

У вітчизняній психології ідея єдності афекту і інтелекту не є новою: вона знайшла своє відображення в працях П. Анохіна, А. Брушлінського, Л. Виготського, Б. Зейгарник, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, О. Тихомирова та інших.

Позиція Л. Виготського про те, що у людей емоції ізолюються від царства інстинктів і переносяться у зовсім іншу сферу – сферу психологічного [42], стало підставою для подальших висновків, згідно з якими: переважна більшість емоцій людини інтелектуально опосередковані; між емоційними і інтелектуальними процесами мислення існує закономірний зв'язок; розвиток емоцій йде в єдності з розвитком мислення; емоції беруть участь в регуляції мислення та інших когнітивних процесів. Категорично, але переконливо звучить висновок Л. Виготського: «Хто із самого початку відірвав мислення від афекту, той назавжди заклав собі дорогу до пояснення причин самого мислення, тому що детерміністський аналіз мислення обов'язково припускає розкриття рушійних мотивів думки, потреб і інтересів, спонукань і тенденцій, які спрямовують думку в той чи інший бік» [43, с. 14].

Ідея Л. Виготського про взаємозв'язок когнітивних і емоційних процесів отримала розвиток у працях О. Леонтьєва. Він показав у своїх роботах, що мислення має емоційну (афективну) регуляцію [91].

Схожої позиції дотримувався і С. Рубінштейн: «Емоційність – це завжди лише одна специфічна сторона процесів, яка в дійсності разом з пізнавальними процесами, нехай і специфічним чином, відображають дійсність. Емоційні процеси, таким чином, ніяк не можуть протиставлятися пізнавальним. Самі емоції людини є єдністю емоційного й інтелектуального,

так само, як пізнавальні процеси зазвичай утворюють єдність інтелектуальну і емоційну» [136, с. 141]. Будь-яка емоція розглядається вченим, як «єдність переживання і пізнання» [136, с. 153]. Разом з тим і інтелектуальний процес, на думку С. Рубінштейна, неможливий без участі емоцій: «...Думка, що виступає основним актом або формою, у якій здійснюється розумовий процес, рідко є тільки інтелектуальним актом. Думка зазвичай в більшій або меншій мірі насичена емоційністю». На відміну від Л. Виготського, С. Рубінштейн не просто позиціонує себе прихильником ідеї єдності «афекту й інтелекту», він багато в чому передбачає ідею емоційного інтелекту, заявляючи: «Насправді потрібно говорити не просто про єдність емоцій і інтелекту в житті особистості, а про єдність емоційного, або афективного і інтелектуального усередині самих емоцій, так само, як усередині самого інтелекту» [136, с. 153].

П. Анохін пише: «Призводячи майже моментально до інтеграції (об'єднання в єдине ціле) всіх функцій організму, емоції самі по собі й в першу чергу можуть бути абсолютним сигналом корисного чи шкідливого впливу, часто навіть раніше, ніж визначення локалізації впливів і конкретний механізм реакції організму у відповідь» [11, с. 340]. Згідно з цим, інтелектуальній діяльності індивіда властивий певний емоційний тонус, завдяки якому організм безпосередньо залишається в руслі оптимальних життєвих функцій.

Принципу взаємозв'язку афекту і інтелекту дотримувалася і Б. Зейгарник, яка підкреслювала, що не існує мислення відірваного від мотивів, прагнень, установок, відчуттів людини, тобто від особистості в цілому. Для підтвердження цього вона наводить положення Л. Виготського про те, що думка – не остання інстанція, що вона народжується не з іншої думки, а з мотивуючої сфери нашої свідомості, яка охоплює наші прагнення, потреби, інтереси, афекти й емоції. Після О. Леонтьєва Б. Зейгарник відзначає, що важливість ознаки і властивості, значущість самого предмету або явища залежать від того, якого значення вони набули для людини.

Явище, предмет, подія можуть в різних життєвих умовах набувати різної цінності для особистості, хоча знання про них залишаються тими ж. Зміна емоцій, сильні афекти, на її думку, можуть призвести до зміни значення предметів і властивостей [63]. Іншими словами, мова йде про емоційну регуляцію мислення.

О. Тихомиров, описуючи специфіку емоційного мислення відзначає, що емоційні стани включені в процес вирішення завдань [156]. На його думку, з розумовою діяльністю пов'язані всі емоційні явища: афекти, емоції, відчуття. Взаємозв'язок емоцій з процесом мислення проявляється в тому, що емоційні стани виконують у мисленні різні регулюючі, евристичні функції. Дослідження О. Тихомирова доводять наявність емоційної регуляції розумової діяльності й факт, що емоційна активізація є необхідною умовою продуктивної інтелектуальної діяльності.

Проблема взаємодії афективних і когнітивних процесів знаходилася й у сфері уваги А. Брушлінського. На його думку, емоції можуть сприяти мисленню або перешкоджати йому. Взаємодію між емоційними і когнітивними процесами, як вважав учений, точніше назвати взаємнопроникаючою. Кожен образ, уявлення, поняття мають свій емоційний потенціал. Особливо велика роль емоційних явищ у різного роду оцінках, які є найважливішими компонентами розумової діяльності [27].

Емоції не просто впливають на мислення, вони є його компонентом. Проте думки авторів про конкретну роль емоцій в управлінні мисленням не збігаються. Згідно з точкою зору О. Тихомирова, емоції є каталізатором інтелектуального процесу. Емоції координують розумову діяльність, забезпечуючи її гнучкість, перебудову, корекцію, відхід від стереотипу, зміну актуальних установок [156]. На думку П. Симонова, емоції є тільки пусковим механізмом мислення [150]. Л. Путляєва вважає гіперболізованими обидві ці точки зору й виділяє у свою чергу три функції емоцій у розумовому процесі: 1) емоції як складова частина пізнавальних потреб, що є витокami розумової діяльності; 2) емоції як регулятор самого пізнавального процесу на певних

його етапах; 3) емоції як компонент оцінки результату, якого досягли, тобто як зворотний зв'язок [130]. У. Драйден, А. Елліс стверджують, що мислення й емоції є за своєю суттю одним і тим же, тому що мислення перетворюється на емоцію, а емоція стає думкою. Мислення й емоції набувають форми внутрішніх речень. Речення, які індивід промовляє про себе, стають його думками й емоціями, які неможливо розмежувати та виділити в чистому вигляді [65].

Емоції виконують особливу роль у формуванні мети діяльності, що усвідомлюється індивідом. Емоційне відображення дійсності орієнтує його у стосунках з оточуючим світом. Емоції беруть участь у визначенні індивідом мети діяльнісних актів. Через органічний зв'язок з інтелектуальною стороною єдиного процесу відображення, емоції, виділяючи предмет потреби, сприяють його усвідомленню інтелектуальній оцінці як можливій меті.

Афективні стилі особистості пов'язані з когнітивними. Так, О. Палеем виявлений зв'язок між якісними особливостями емоційності, її модальною структурою й когнітивним стилем аналітичність/синтетичність. Було виявлено дві тенденції в емоційно-когнітивних зв'язках. Перша – співвідношення аналітичності з негативною емоційністю пасивно-захисного типу. Це означає, що чим вища в людини оцінка страху й печалі, тим більше вона схильна до операцій розділення, диференціації, підкреслюючи специфічні ознаки об'єктів. Друга тенденція – співвідношення синтетичності з негативною емоційністю активно-екстернального типу, тобто, чим вища оцінка гніву, тим більше людина орієнтується на операції об'єднання, встановлення подібностей [116]. Д. Варделл і Дж. Ройс в своїх дослідженнях виділили окрім когнітивних і афективних стилів ще й когнітивно-афективні [238].

Ідею єдності афективних і інтелектуальних процесів об'єднує концепція емоційного інтелекту. Термін «емоційний інтелект» ввели П. Селовей і Дж. Мейер, які розуміли під цим поняттям комплекс індивідуальних здібностей або рис, що «відповідають» за те, наскільки вплив емоційних явищ

конструктивний або деструктивний для поведінки людини [232]. Емоційний інтелект – це здатність розуміти й керувати власними емоціями та емоціями інших людей, міжособистісними стосунками, а також використовувати цю здібність для досягнення життєво важливої мети. Він характеризує емоційну поведінку й визначає емоційне самопочуття й емоційне реагування. Емоційному інтелекту властиві внутрішні (диспозиційні) й зовнішні компоненти, які зумовлюють стресозахисну та адаптивну функції [49, 114].

П. Селовей і Дж. Мейер до структури емоційного інтелекту включають оцінку й вираження емоційних явищ людини, невербальне сприйняття емоцій інших людей, емпатію, саморегуляцію, регуляцію емоційних явищ інших людей, використання емоційних явищ у плануванні, творчому мисленні, перенесенні уваги й мотивації [232]. Д. Гоулман у структурі емоційного інтелекту виділяє чотири компоненти: самосвідомість, самоконтроль, соціальне розуміння й управління взаємовідносинами. Д. Люсін представив двокомпонентну модель емоційного інтелекту, яка вміщує: внутрішньо-особистісний компонент (розуміння й управління власними емоціями); міжособистісний компонент (розуміння й управління емоціями інших людей) [100].

Згідно з концепцією «Стрес-долаючого інтелекту» О. Лібіної, емоційний захист і емоційне подолання стресу є двома сторонами проявів емоцій у процесі взаємодії індивіда з життєвими труднощами. Емоційне подолання стресу базується на функціональних і конструктивних емоціях, які сприяють ефективному вирішенню проблем і успішному досягненню бажаної мети. Емоційний захист заснований на дисфункціональних і неконструктивних емоціях, які перешкоджають ефективному вирішенню труднощів і ускладнюють досягнення бажаної мети [93].

Емоції, що мають стрес-долаючий характер, роблять мислення більш інтелектуальним. Вони загострюють мислення, роблять його чітким і ясним. Оволодіваючи складною ситуацією, індивід здатний оцінити сигнальну,

діагностичну і прогностичну роль емоцій. Стрес-долаючий інтелект, таким чином, є медіатором між емоціями, поведінкою й мисленням індивіда [93].

Таким чином, до теперішнього часу у психології накопичені різноманітні факти, які свідчать, що емоційні стани людини впливають на її когнітивні процеси. Ці факти носять розрізнений характер, оскільки були отримані в різних теоретичних контекстах, проте поступово виникає цілісна картина, яка показує, що емоції істотно впливають на функціонування інтелекту і, більш того, нерозривно з ним пов'язані.

1.2. Копінг-поведінка у професійній діяльності рятувальника

Загальновизнаним є положення, що не кожна людина під впливом стрес-факторів життя й діяльності втрачає працездатність, впадає в депресію чи починає хворіти. Деяким людям вдається зберегти своє здоров'я та високий рівень успішності діяльності, хоча й вони відчують негативні переживання, емоційне збудження або психічне напруження. Починаючи з 70-х років минулого століття, вчені намагаються пояснити цей феномен. Вивчення поведінки, яке спрямоване на подолання труднощів, у зарубіжній психології проводиться в межах досліджень, що присвячені аналізу «coping».

Це поняття не включалося до «Психологічних тезисів» Американської психологічної асоціації до 1967 року. Лише з виходом у 1974 році книги Г. Коэлхо, Г. Хамбурга і Дж. Адамса «Подолання стресу і адаптація» за кордоном стала проводитися велика кількість досліджень у цій галузі [цит. за 19, с. 122], з'явилося більше 10 тисяч статей, монографій, які висвітлювали різноманітні сторони цієї проблеми.

На пострадянському просторі теоретичні, методологічні і практичні проблеми розвитку стресу і протидії йому відобразилися в роботах Л. Анциферової [12], В. Бодрова [18-22], Л. Дикої [51], К. Муздибаєва [107], Т. Крюкової [81-86], С. Нартової-Бочавер [110] і ряду інших дослідників.

Аналізуючи різні способи вирішення психологічних проблем, українські та російські психологи і психотерапевти говорять про «захист» [15, 154], «подолання» стану напруження і «купірування» стресу [20, 21]. Йдеться також про «дезадаптацію» і «адаптацію» до соціальних умов [109], до екстремальних умов життя й діяльності [67, 128], до незвичних умов існування [5]. У зв'язку з копінгом також згадується «боротьба» з життєвими труднощами, «подолання» критичних ситуацій [29]. Проте все частіше російські дослідники використовують терміни «совладание» и «совладать» [33, 34, 36, 81-86, 93, 94, 149 тощо]. В українській мові, на наш погляд, доречно вживати словосполучення «стрес-долаюча поведінка» або «психологічне подолання стресу», тому що його семантика й значення найбільше відображають суть запропонованої концепції. Подолати стрес означає: 1) вчасно й точно розпізнати причини, що викликали скрутну ситуацію; 2) адекватно відреагувати на ті або інші обставини середовища; 3) пристосуватися до нових умов, що виникли у зв'язку із складною ситуацією; 4) впоратися зі складністю, що виникла; 5) порозумітися з іншими.

Термін, що обговорюється, існує «на перехресті» двох виражених підходів сучасної психології, що, на думку Л. Анциферової, і пояснює його широке поширення [12]. Один з них – це перенесення уваги з суб'єкта на цілісну ситуацію, у якій він діє. Саме ситуація багато в чому визначає логіку поведінки людини і ступінь відповідальності за результат її вчинку. Другий – ідеографічний підхід, який зорієнтований не на загальне і стійке, а на особливе й мінливе, притаманне конкретній людині в певних умовах, що відображає унікальність кожної особистості.

У зарубіжній психології для позначення специфіки способів поведінки людини у скрутних ситуаціях використовуються терміни «coping» («справлятися» з чим-небудь, наприклад, з проблемною ситуацією) і «defense» («захист», наприклад, від неприємних переживань, думок або від фактів, які загрожують порушенню позитивної самооцінки людини). Згадка в

літературі з психології двох типів психологічних механізмів протидії стресу неминуче призвела до постановки запитання про співвідношення понять «захисні механізми» або «механізми психологічного захисту» і «копінг-механізми».

Слід відзначити, що не існує однозначної відповіді на це запитання. Ряд авторів стверджує, що це рівноцінні механізми, які мають безліч зв'язків один з одним [34, 112, 113, 134, 144]. Інші дослідники припускають паралельне незалежне існування «механізмів психологічного захисту» і «копінг-механізмів» [94]. Існують і альтернативні варіанти. Одні вчені розглядають «механізми психологічного захисту», які детермінанти свідомих пристосувальних стратегії поведінки [17, 66, 154]. Другі – «механізми психологічного захисту», як пасивний вид копінг-поведінки [79, 217].

Виникає необхідним розглянути, у чому ж полягають такі протиріччя.

Поняття психологічного захисту (defensive behavior) з'явилося завдяки роботам З. Фрейда в галузі психоаналізу [168]. Згідно з його концепцією, поняття «defense» означає захисну функцію Его або Я-структури від усвідомлення або прийняття людиною неприємного факту життя. Іншими словами, під психологічним захистом розуміється той чи інший спосіб ухилення від усвідомлення психологічної проблеми й від необхідності її розв'язання. Систематичне дослідження механізмів психологічного захисту було розпочате А. Фрейд і продовжене в роботах Г. Вейланта, К. Меннінгера, Є. Мерфі та інших.

Згідно з дослідниками психоаналітичної школи захисна реакція проявляється в різних формах боротьби «Я» з нестерпними думками і болючими афектами, які супроводжуються переживанням людиною неусвідомлюваного внутрішнього конфлікту.

Таким чином, З. Фрейд і його послідовники під «механізмами психологічного захисту» розуміли вродженні механізми, що запускаються в напружених ситуаціях і виконують функцію «зняття внутрішнього

конфлікту». При цьому вони вказували на їх патогенну роль та джерело виникнення невротичних захворювань.

Виникнення феномену копінг-поведінки пов'язане з іменем Ганса Гартманна й опублікованої ним у 1939 році німецькою мовою книги «Его-психологія та проблеми адаптації», у 1958 році перекладеної англійською мовою, як «Psychology and The Problem of Adaptation» [210], де вперше описується поняття «conflict-free ego sphere» або «вільної від конфліктів его-сфери або сфери Я». Розвиваючи ідеї З. Фрейда й визнаючи їх важливе значення, Г. Гартман вказує на певні обмеження традиційного психоаналітичного підходу. Зокрема дослідник зазначає неадекватність цієї теорії для аналізу загальної психології розвитку людини. Як справедливо підкреслює Г. Гартман, зовсім не обов'язково адаптація до зовнішніх умов або процес навчання й дорослішання є конфліктом. Він вперше вказав на необхідність доповнити вивчення захисних механізмів дослідженням інших механізмів, «вільних від конфліктів» способів вирішення людиною внутрішніх і зовнішніх проблем [210].

Іншим важливим моментом у дослідженні проблематики, яка обговорюється, стали роботи Р. Лазаруса, що здійснювалися в межах розвитку теорії стресу. Як показали його відомі експерименти [216, 217], оволодіння стресом може носити як захисний, і в кінцевому результаті, патогенний характер, так і не мати такого «шкідливого» ефекту. На думку автора, реакції на один і той же небезпечний стимул багато в чому зумовлені результатом інтелектуальної оцінки людиною загрози, яка надходить від ситуації. Досліджуваний вченим фактор оцінки загрози, який допомагає суб'єктові на здоровій основі регулювати рівень тривоги, послужив обґрунтуванням здібності людини за певних умов використовувати для подолання травмуючих ситуацій механізми копінг-поведінки, які не мають невротичного характеру [217].

У психології було здійснено ряд спроб розмежувати механізми психологічного захисту та копінг-поведінку [132, 221]. Зазвичай у цих

випадках механізми захисту визначаються, як «невдалі», у кращому випадку як такі, що ґрунтуються на самообмані або перекрученні реальності, а в гіршому – призводять до патології, а копінг-поведінка – як «вдала», що веде до оволодіння ситуацією. Захисні механізми є ригідними, автоматичними, вимушеними й мимовільними процесами, що діють нереалістично, без урахування цілісної ситуації та довготривалої перспективи. Копінг-поведінка розглядається, як цілеспрямована, підпорядкована внутрішній реальності й логіці суб'єкта, різноманітна та гнучка поведінка. Якщо застосування захисту призводить до дезінтеграції поведінки або неврозу, то в результаті копінг-поведінки відбувається розвиток і вдосконалення особистості.

Припускається, що будь-який психічно здоровий індивід, не фрустрований нерозв'язаними проблемами, спочатку вдається до здорових форм копінг-поведінки, і лише, коли ситуація виходить за межі його можливостей, звертається до захисних механізмів. В адаптивних реакціях спектр пристосування особистості може коливатися від активних, гнучких і конструктивних копінг-стратегій до пасивних, ригідних і дезадаптивних механізмів психологічного захисту.

Найбільш суттєвим аргументом на користь відмінностей механізмів копіngu від захистів, на думку вчених, полягає в тому, що вибір копінг-стратегій вважається усвідомленим процесом, а механізмів психологічного захисту неусвідомленим [2, 17, 71, 83, 112]. Ця точка зору піддається критиці Т. Корніловою. Аналізуючи позицію Т. Крюкової про використання людиною копінг-стратегій свідомо і цілеспрямовано, вона задається запитанням: «Якщо копінг-усвідомлені форми вирішення складних життєвих ситуацій, тоді що заважає людині усвідомити й адекватно використовувати продуктивні стратегії оволодіння собою?» [78, с. 47].

І. Абітов в дисертаційній роботі, узагальнивши сучасні уявлення за цією проблематикою, виділяє критерій корекції. Він зазначає, що копінг-стратегії піддаються вивченню через оволодіння певною послідовністю дій, а механізми психологічного захисту не змінюються, можливо лише знизити

ступінь їх активації [2]. Так, наприклад, Е. Фрайденберг [204] розробила курс викладання освоєння навиків психологічного оволодіння із стресорами. Її мета – навчити підлітків долати свої проблеми за допомогою продуктивного копіngu.

Проте емпіричні дослідження не завжди підтверджують теоретичні, їх автори вказують на складність розподілу цих процесів на практиці, тому що вони мають однакову мету – і механізми психологічного захисту, і копінг-поведінка починають діяти для подолання суб'єктивно складних для особистості ситуацій з метою підтримки гомеостазу психіки.

О. Ісаєва, використавши факторний аналіз, при аналізі взаємодії захистів і копіngu виділила п'ять факторів: 1) пасивно-захисний; 2) активний проблемно-вирішуючий; 3) активно-уникаючий; 4) подавляючий захисний стиль; 5) ігнорування проблем [66]. Д. Родіонова у своєму експериментальному дослідженні одержала шість факторів, кожен з яких містив і механізми психологічного захисту, і копінг-механізми [134]. Ці факти вказують на однорідність даних механізмів.

Так, на думку Н. Хаан, у основі захисту й копіngu лежать подібні Я-процеси, що розрізняються лише ступенем ригідності: жорсткому механізму захисту протиставляється конструктивний механізм копіngu. Вона об'єднує процеси копіngu й захисні механізми в одну психодинамічну модель. У результаті одержана ієрархія способів адаптації залежно від ступеня відображення в них свідомих і несвідомих процесів. Адаптивні процеси використовуються залежно від ситуації. Н. Хаан вважає, що зазвичай використовуються одночасно і копінг-процеси, і захисні механізми [132].

В. Бодров стверджує, якщо раніше стрес-долаюча поведінка і механізми психологічного захисту розглядалися, як окремі структури, то на сьогодні ці захисні механізми розуміються в більшості випадків, як передумова загальних процесів адаптації, спрямованих на взаємодію зі середовищем [19, 22]. Тому закономірною можна вважати спробу об'єднати в єдине ціле захисні механізми та механізми стрес-долаючої поведінки.

Г. Вайллант запропонував ієрархічну схему его-процесів залежно від ступеня викривлення реальності – найбільш зрілі механізми найменш викривляють дійсність. У цій класифікаційній схемі копінг, як усвідомлений захист є більш високим рівнем адаптації [236].

К. Меннінгер, об'єднуючи механізми психологічного захисту та стратегії копінг-поведінки, більше уваги приділяє умовам середовища, а саме: захисти стають патологією лише тоді, коли вони заважають процесам стресоподолання і/або загальному задоволенню життя [226]. На думку В. Бодрова, у своїй теорії К. Меннінгер випереджає більшість сучасних підходів [22, с. 162].

Таким чином, не дивлячись на довгу історію дослідження, проблема взаємодії психологічного захисту та копінг-механізмів усе ще залишається дискусійною. На нашу думку, у копінг-поведінці людини у стресовій ситуації можна виділити два компоненти: використання неусвідомлених механізмів психологічного захисту і застосування усвідомлених копінг-стратегій, які можна об'єднати в один конструкт, як це пропонують І. Абітов, О. Ісаєва, Р. Лазарус, Д. Родіонова, О. Сергієнко С. Фолкман, Н. Хаан та назвати його «захисно-копінгова поведінка».

На сьогодні у психології існує три основних підходи до розуміння копінгу. Згідно з диспозиційною моделлю, вважається, що копінг-поведінка обумовлено відносно стійкими особистісними передумовами (traits), що визначають реакцію людини на той або інший стресовий фактор. Ця модель спрямована на пошук відповіді на запитання: «Чи існують особливі стилі подолання стресу або диспозиції, що дозволяють людині справитися з будь-якими складними ситуаціями?». З цієї точки зору копінг вважається відносно спонтанною і стійкою реакцією індивіда на специфічну ситуацію. Дослідження зазвичай будується на вивченні індивідуальних відмінностей у копінг-поведінці [16, 25, 36, 44, 48, 84]. Ключове запитання для цього підходу полягає в тому, щоб виявити ступінь ефективності певних диспозиційних тенденцій, які позначаються, як копінг-стилі (coping styles),

настільки успішно вони забезпечують позитивні результати, як покращення здоров'я і психологічне благополуччя.

Прихильники контекстуальної (ситуативної) теорії подолання стресу стверджують, що не стільки особистість індивіда, скільки сама стресова ситуація визначає вибір ним копінг-стратегій. Йдеться мова про широкий діапазон динамічних реакцій на різноманітні стресові ситуації. Прихильники ситуативної моделі оцінюють подолання стресу відносно певних стресових умов чи ситуацій. В основі лежить положення, що на поведінку при подоланні стресу впливає взаємозв'язок людини й контексту потенційної стресової ситуації.

Одними з найавторитетніших представників ситуаційної моделі є Р. Лазарус та С. Фолкман [216]. Вони в межах цього підходу розробили когнітивно-феноменологічну теорію, згідно з якою стрес-долання залежить як від специфіки ситуації, фази зіткнення зі стресовим фактором, так і від когнітивної оцінки стресора самою людиною.

Три особливості відрізняють цю модель від диспозиційної. По-перше, подолання стресу розглядається, як абсолютно усвідомлений процес. По-друге, процеси подолання стресу ієрархічно не реалізуються на основі критеріїв їх зрілості або ефективності, а оцінюються за контекстуальними критеріями. По-третє, подолання стресу швидше за все не є стабільною рисою особистості, а динамічною характеристикою, що відображає мінливість цього процесу.

Проте сьогодні можна говорити про інтегративний підхід, згідно з яким і особистісні, і більш мінливі ситуативні фактори впливають на вибір копінгу [12, 22, 40]. Копінг виступає одним із аспектів здібностей людини, який разом з ресурсами перетворюють ситуації, усувають загрози [82].

На цей час у вітчизняних дослідженнях копінгу домінує його когнітивістське трактування – коли в центрі уваги вчених опиняються не стільки безпосередні поведінкові акти людини, скільки ті елементи когнітивної сфери особистості, що «відповідають» за вибір і здійснення

копінг-поведінки. До цієї сфери неминуче включаються суб'єктивне значення, яке людина надає тій чи іншій ситуації, і розуміння нею тих чи інших взаємин зі своїм близьким соціальним оточенням, які впливають на розвиток цієї ситуації і уявлення про свої можливі дії в ній [81, 85]. Іншими словами, копінг – це процес, що відбувається не лише на поведінковому, але й на когнітивному рівні, як індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини та її психологічних можливостей [110]. Окрім того, копінг – це цілеспрямована поведінка суб'єкта, як джерела можливого перетворення ситуації [112].

Стрімкий ріст досліджень копінг-поведінки спричинив різке збільшення найменувань способів стрес-долання, і проблема їх класифікації стала дуже актуальною [6, 190]. Багатомірність копінг-стратегій є їх важливою характеристикою, що дозволяє виконувати різні функції: вирішувати проблеми і попереджувати їх появу, контролювати власні емоції, включатися у взаємодію зі стресом чи уникати його, змінювати себе, ситуацію або пристосовуватися до неї. І як результат класифікація копінг-стратегій може бути здійснена з використанням різних підходів. Так, В. Ялтонський пропонує такі: а) диференціація способів стрес-долання за функціями, які вони виконують; б) групування копінг-стратегій у блоки, створюючи ієрархічні моделі [190].

Проаналізувавши різноманітні класифікації стратегій копінг-поведінки І. Малкіна-Пих виділяє три основних критерії, за якими здійснена диференціація: емоційний/проблемний, когнітивний/поведінковий, успішний/неуспішний. Стверджується, що кожна копінг-стратегія, яка використовується, може бути оцінена за всіма вищеперерахованими критеріями [104].

С. Нартова-Бочавер, в якості можливих основ класифікації пропонує такі ознаки coping: 1) орієнтованість, або локус coping (на проблему або на себе); 2) сфера психічного, в якій проходить подолання (зовнішня діяльність, представлення чи почуття); 3) ефективність (приносить бажаний результат

під час вирішення проблем чи ні); 4) часова тривалість одержаного ефекту (вирішується ситуація радикально чи вимагає повернення до неї); 5) ситуації, що провокують копінг-поведінку (кризові чи повсякденні) [110].

Аналіз медичної та психологічної літератури дозволяє виділити копінг-механізми, що функціонують у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах [12, 104, 217].

Проте варто зазначити, що подібний розподіл має умовний характер, зважаючи на тісний взаємозв'язок когнітивної, емоційної та поведінкової сфер особистості. Л. Анциферова відзначає, що ті чи інші стратегії копінг-поведінки виникають із ціннісно-сислової теорії особистості, яка є основою психологічної переробки. На несподіваність подій, що травмують, людина спочатку реагує на сенсорному рівні – станом заціпеніння, що швидко змінюється особливою активністю особистості, «когнітивним заціпенінням» – процесом розпізнання особливостей ситуації, виявлення її негативних та позитивних сторін, визначення смислу і значення того, що відбувається. З появою смислу виникають якісно визначені емоції. Від рівня розвитку механізму когнітивного заціпеніння та його гнучкості залежить правильний вибір копінг-стратегії для подолання події, що травмує [12].

Багато дослідників пропонують розглядати конструктивний і неконструктивний копінг [83, 86, 104]. Конструктивні копінг-стратегії передбачають досягнення мети власними силами, звернення за допомогою до інших людей, які включені в цю ситуацію або мають досвід вирішення подібних проблем, ретельне обдумування проблеми й різноманітних шляхів її розвитку або вирішення, переосмислення проблемної ситуації. До неконструктивних відносять різноманітні способи психологічного захисту, пасивність, уникнення, імпульсивну поведінку (емоційні зриви, екстравагантні вчинки, агресивні реакції).

У той же час неможливо заздалегідь визначити, які копінг-стратегії конструктивні або неконструктивні, адаптивні або дезадаптивні, оскільки для кожної людини в кожній ситуації існують свої найбільш вдалі варіанти

подолання стресу. І як результат, на жаль, на сьогодні не існує загальноновизнаної класифікації. Більшість з них побудовані навколо двох запропонованих Р. Лазарусом і С. Фолкманом модусів психологічного подолання спрямованих на вирішення проблеми та зміну власних установок щодо ситуації [216].

Проблемно-орієнтований копінг пов'язаний з раціональним аналізом проблеми, з побудовою плану вирішення складної ситуації і проявляється в самостійному аналізі події, що трапилася, у зверненні за допомогою до інших, у пошуку додаткової інформації. Суб'єктно-орієнтований модус психологічного подолання стосується емоційного реагування на ситуацію, він не супроводжується конкретними діями, оскільки людина намагається не думати про проблему, забути у сні, відвернутися від негативних емоцій, вживаючи алкоголь або їжу, прагне залучити інших у свої переживання.

Зараз у науці активно розвивається напрям досліджень копінг-поведінки в застосуванні до конкретних проблем і у спеціалістів різноманітних професій – прикладна галузь. Наприклад, Н. Узлов досліджував копінг-стратегії у людей з ішемією серця [161]. І. Шагарова вивчала копінг-поведінку в ситуації втрати роботи [183]. Г. Коритова досліджувала особливості стратегій поведінки педагогів на стресові події у професійній діяльності [79]. В. Лук'янова цікавила копінг-поведінка в лікарів та її вплив на ефективність лікування хворих [98] тощо.

Особливу значущість ці проблеми мають для фахівців екстремального профілю професійної діяльності (рятувальників, космонавтів, льотчиків, військовослужбовців, особового складу спецпідрозділів силових структур та ін.). Професійна діяльність цих спеціалістів протікає в особливих умовах, що вимагає від них вмінь застосувати ефективний копінг у стресових ситуаціях для успішного виконання своїх професійних обов'язків.

Так, одержані дані Г. Броневицьким і В. Іващенко вказують на те, що професійні рятувальники на відміну від особового складу нештатних аварійно-рятувальних формувань віддають перевагу «здоровим» моделям

подолання складних (стресогенних) ситуацій, що виражається в більш впевненій поведінці, вступі в соціальні контакти, пошуку соціальної підтримки і більш низьких показниках агресивності й асоціальних дій [26].

Т. Рогачова навпаки декларує, що кожен другий рятувальник застосовує неадаптивні поведінкові копінг-стратегії. Це проявляється в униканні проблеми, спробах не думати про неї, інфантильних оцінках ситуації, намаганнях заховатися за спиною компетентних людей, бажанні забути за допомогою алкоголю і/або інших антидепресантів, компенсувати негативні емоції їжею. Була виявлена група рятувальників, у яких моделі поведінки мають тільки неадаптивний характер [133].

Провівши дослідження Т. Точиліна та В. Шахов роблять висновок, що адаптаційний потенціал працівників пожежної служби в Росії знаходиться в пограничному стані. Досліджувані часто звертаються до копінгу «дистанціювання», «уникнення» та «конфронтаційного копінгу». Третина часто використовує у своєму репертуарі таку копінг-стратегію, як «пошук соціальної підтримки». Рідко використовується респондентами стратегія «прийняття відповідальності», що свідчить про нездібність визнати свою роль у проблемі, яка виникла [159].

О. Склень виявив відмінності в копінг-поведінці рятувальників залежно від професійного досвіду. Він встановив, що найменш досвідчені пожежники (стаж менше 5 років) для подолання стресу здебільшого обирають активні та асоціальні копінг-стратегії. Для вогнеборців, стаж служби яких становить від 5 до 10 років, характерним є обрання пасивних непрямих та просоціальних форм подолання стресу. Найбільш досвідченим фахівцям характерне використання в умовах надзвичайної ситуації просоціальних та активних копінг-стратегій [152, с.160].

І. Лебедев встановив, що копінг-стратегії співробітників МВС значно розрізняються в екстремальних ситуаціях залежно від рівня стресогенності, через зниження значущості стратегії «вирішення проблем» і підвищення орієнтації поведінки на копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» та

«уникнення» [90, с. 214]. Аналізуючи динаміку активних і пасивних копінг-стратегій, він робить висновок, що в організації копінг-поведінки значна роль належить не тільки свідомим процесам, але і неусвідомленим психічним компонентам. При цьому, чим складніша в стресовому відношенні ситуація, тим роль неусвідомленого вагоміша у визначенні типу реагування у відповідь [90, с. 212].

О. Ашаніна у своєму дослідженні, вивчаючи копінг-стратегії за даними тесту «SACS» відзначає, що працівники Державної протипожежної служби МНС Росії, як і представники комунікативних професій, традиційно використовують чотири основні стратегії копінг-поведінки: «асертивні дії», «вступ у соціальний контакт», «пошук соціальної підтримки» і «обережні дії». Проте пожежники достовірно рідше використовують стратегії «асоціальні дії» і «імпульсні дії», ніж представники комунікативних професій [14, с. 24].

Значними факторами успішності подолання стресових ситуацій працівниками пожежно-рятувальних підрозділів та інших силових структур є застосування ефективних копінг-стратегій. І. Лебедев стверджує, що стратегії «пошук соціальної підтримки» та «уникнення» не забезпечують ефективність діяльності співробітників МВС і виживання в умовах бойових дій. Об'єктивним механізмом оптимального подолання стресу в екстремальних умовах виступає базисна стратегія копінг-поведінки «вирішення проблем», частота використання якої пов'язана зі збільшенням досвіду [90, с. 216].

За результатами проведеного дослідження О. Ашаніна наголошує, що високоуспішні працівники Державної протипожежної служби МНС Росії з адаптивною копінг-поведінкою відрізняються від низькоуспішних великою кількістю моделей поведінки стресоподолання, переважанням «здорових» моделей подолання складних (стресогенних) ситуацій, що виражається в більш високих показниках асертивності (впевненості) поведінки, вступі у соціальні контакти, пошуку соціальної підтримки і в нижчих показниках агресивних і асоціальних дій [14, с. 24].

О. Склень встановив, що найбільш досвідчені фахівці пожежно-рятувальних підрозділів МНС України схильні демонструвати більш конструктивні та раціональні реакції на дію професійних стрес-факторів [152, с. 99]. До них він відносить «вирішення завдання» та «соціальне відволікання». Фахівці з найменшим досвідом служби в підрозділі відрізняються схильністю у складних ситуаціях занурюватись у свої емоційні переживання [152, с. 99].

На нашу думку, основним критерієм ефективності копінгу у професійній діяльності рятувальника може виступати професійна успішність. Під нею розуміється інтегральна якість особистості професіонала, що проявляється в частоті досягнення мети професійної діяльності та суб'єктивній задоволеності від процесу праці.

Це визначення ґрунтується на дослідженнях В. Бодрова, С. Дружилова, О. Васильєвої, С. Склярова, Т. Judge, J. Kammeyer-Mueller, S. Seibert та інших. На їх думку, дослідження професійного успіху зосереджені, головним чином, навколо кар'єри [30, 55, 173, 215]. При цьому професійним успіхом називається сукупність позитивних результатів, накопичених протягом усієї кар'єри, як в психологічному плані, так і в плані об'єктивних професійних досягнень [215, 233].

Об'єктивним успіхом називається позитивний результат у кар'єрі, який може бути оцінений оточуючими [227, 228]. Як правило, він вимірюється такими характеристиками, як розмір заробітної плати, кількість просувань по службі й рівень посади в ієрархії організації [208].

Суб'єктивним успіхом називається сукупність думок людини про її професійні досягнення й результати [227]. Він вимірюється параметрами задоволеності роботою і задоволеності кар'єрою [208, 211, 227].

В. Бодров вважає, що задоволеність роботою, як один із якісних показників професійної діяльності, слід розглядати, як психічний стан, що відображає ставлення до професійної діяльності, до окремих її компонентів. Задоволеність роботою проявляється в позитивному або негативному

відношенні до суб'єктів, об'єктів і подій діяльності, в емоційному відображенні процесу і результату праці, матеріальному забезпеченні, соціальному статусі суб'єкта праці тощо [23, с. 87].

На думку О. Васильєвої, одним із показників успішності трудової діяльності військових фахівців також є критерій задоволеності [30].

Ю. Приходько під професійною задоволеністю пожежних-рятувальників розуміє – активно-оцінний стан особистості, що виникає на основі самооцінки процесу й результатів професійної діяльності [127].

Ми також вважаємо, що навряд можна визнати рятувальника професійно успішним, якщо він знаходиться у стані дискомфорту, не бажає працювати в цьому колективі, хоча водночас за оцінками керівників (експертів) досягає позитивних результатів у діяльності.

При розгляді ефективності копінг-стратегій з негативними професійними подіями рятувальниками можна орієнтуватися й на сформульовані Ф. Кохеном і Р. Лазарусом п'ять видів завдань, які виникають перед людиною у кризовій ситуації: 1) мінімізація негативних впливів обставин і підвищення можливостей відновлення (одужання); 2) терпіння, пристосування або регулювання, перетворення життєвих ситуацій; 3) підтримка позитивного «образу Я», упевненості у своїх силах; 4) підтримка емоційної рівноваги; 5) підтримка, збереження досить тісних взаємозв'язків з іншими людьми [201]. Ефективність стратегій можна розглядати залежно від того, якою мірою вони задовольняють ці загальні адаптаційні завдання.

С. Гремлінг та С. Ауэрбах [47] вважають, що ключем до адекватного подолання стресу виступає здатність людини розрізняти стресори, які вона може або не може контролювати, тобто одним із важливих параметрів ефективності подолання стресу є сприймаючий контроль за ситуацією. У ситуаціях, які не піддаються контролю, можуть бути використані адаптивні в цьому випадку стратегії уникнення або концентрація на емоціях. Проте якщо

можливо якимось проконтролювати ситуацію, то стратегії концентрації на проблемі відіграють більш важливу роль в ефективному подоланні.

Стратегія поведінки орієнтована на вирішення проблем, вважається ефективною в більшості кризових ситуацій [16, 48, 83]. З одного боку, вона усуває стресову ситуацію, а з іншого, – діє в якості стабілізуючого фактору, тобто зменшує психологічний дистрес. Хоча використання проблемно-орієнтованого копіngu в ситуації, що абсолютно не піддається контролю, також виявляється малопродуктивним. Він виснажує ресурси [82].

Найменш ефективними (непродуктивними), на думку більшості авторів, є копінг-стратегії уникнення й самозвинувачення [22, 107, 125, 217]. Неоднозначно оцінюються й інші емоційно-експресивні форми подолання. Наприклад, вираження почуттів прийнято вважати досить ефективним способом подолання стресу, але надмірний їх прояв аж до відкритої агресивності вважають непродуктивним через їх асоціальну спрямованість.

Нам близька позиція Л. Анциферової, відповідно до якої не існує одного універсального способу подолання всіх складних життєвих ситуацій. Адже копінг-поведінка – це процес, у якому на різних його етапах суб'єкт використовує різноманітні стратегії, іноді навіть поєднуючи їх. При цьому не існує таких стратегій, які були б ефективними в усіх складних ситуаціях» [12, с. 16].

Узагальнюючи результати теоретичного дослідження, можна стверджувати, що копінг – це динамічний процес, протікання якого зумовлюється не тільки характеристиками самої ситуації, але і її взаємодією з особистісними характеристиками суб'єкта.

Не можна спрощено концептуалізувати психологічне подолання стресу лише як механізми психологічного захисту або як копінг-стратегії, спрямовані або на емоції, або на проблему. Зазвичай у процесі подолання стресу на різних рівнях одночасно співіснує велика кількість неповторних комбінацій копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Пропорційне представництво цих механізмів змінюється залежно від того, як оцінено напружену ситуацію, джерело стресора, раптовість тощо. Тому при

оцінці ефективності копінгу рятувальниками потрібно враховувати як усвідомлені, так і неусвідомлені стратегії поведінки, що детермінують професійну успішність.

Таким чином, проблема копінгу є однією з найбільш актуальних для спеціалістів екстремальних видів професійної діяльності, зокрема працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України. Існує необхідність визначення чинників, які детермінують вибір психологічних механізмів подолання стресу, що дозволить підвищити успішність професійної діяльності рятувальників, тому що як показує практика, у стресових ситуаціях не всі рятувальники опановують ситуацію ризику й загрози.

1.3. Місце та роль ресурсів у процесі подолання стресових ситуацій

Як відзначається багатьма дослідниками, специфіка реагування на стрес зумовлена не тільки характером зовнішньої стимуляції, але і внутрішніми особливостями суб'єкта [5, 10, 22, 40, 82]. І, як результат, для пояснення неактуалізованих поки що можливостей і їх ролі в особливостях психічної активності особистості, виникла необхідність допустити існування гіпотетичної змінної «ресурс». В якості синонімів у психологічній літературі часто використовуються терміни «потенціал» та «резерв».

Хоча, на думку С. Дружилова [53], необхідно «розводити» ці терміни. Поняття «потенціал» (від лат. *potential* – сила, міць) орієнтоване на оцінку можливостей особистості, близьке за змістом до поняття енергії у фізичних науках, а під ресурсом (від франц. *ressource* – допоміжний засіб) розуміють сукупність цінностей і запасів, які при необхідності можуть бути використані. Потенціал особистості можна розглядати як метафору «енергії» стислої пружини, яка, вивільняючись, буде «рухати» розвиток особистості у напрямку найменшого опору. Ресурси – це набуті людиною запаси (цінності),

які визначають характеристики «пружини». Крім того накопичений ресурс задає і вектор «викиду» енергії.

Між поняттями «ресурси» і «резерви» людини існує більш тісний зв'язок. При підвищеній активізації психіки людини, яка є регулятором адекватного використання ресурсів, наявних ресурсів може бути недостатньо для подолання проблеми, і тоді їх обсяг може зростати за рахунок резервів організму.

І, як результат, С. Дружилов вважає, що індивідуальний ресурс людини складається з внутрішніх резервів людини (енергетичних, психофізіологічних, інтелектуальних, вольових та інших можливостей) і потенцій його розвитку [54].

Індивідуальні ресурси активно вивчаються в межах трактування копінг-поведінки як постійно мінливого, динамічного процесу. Як вважають Т. Wills, та S. Shiffman [239], в цьому процесі можна виділити три стадії: попереджувальну, безпосереднє подолання проблеми та відновлювальну. Саме на першому етапі особистість використовує доступні їй ресурси, які допомагають підготуватися до подолання проблем, що насуваються.

Ресурсний підхід розробляється не в усіх моделях розуміння стресу, а лише у транзактній та інтегративній. У стимульних моделях формування стресу (R. Anderson, D. Hall, R. Mansfield, T. Holmes, R. Rahe, M. Shinn, M. Rosario) та моделях реакцій у відповідь (H. Wolff, H. Selye, W. Cannon) із аналізу виключаються індивідуальні психологічні ресурси. Ці підходи розглядають людину як пасивний об'єкт при впливі стресора та частіше всього не враховують індивідуальні особливості і специфіку протікання психологічних процесів.

У транзактних моделях (Р. Лазарус, С. Фолкман) стрес розглядається, як взаємодія між особистістю й середовищем. У них на перший план виходить процес когнітивної оцінки вимог ситуації й можливості справитися з нею. Декларується ідея опосередкованої детермінації стресових реакцій.

Вважається, що між стимулом і реакцією у відповідь включені проміжні змінні – ресурси, що мають психологічну природу.

Інтегративна модель (K. Matheny, D. Ayscock) об'єднує головні компоненти вказаних моделей, а саме: дії стрес-факторів (зовнішніх і внутрішніх), процеси когнітивної оцінки та поведінкові, психологічні, фізіологічні складові стресової реакції. Крім того, важлива роль відводиться невідповідності вимогам ситуації і невмінню скористатися ресурсами для подолання стресу [125]. Ця модель, на нашу думку, є найбільш повною і має важливе практичне значення при вивченні стресу. На відміну від інших підходів, вона дозволяє враховувати достатньо велику кількість зовнішніх і внутрішніх факторів. Інтегративна модель надає можливість виявити і розвинути психологічні ресурси людини, навчити способам використання цих ресурсів і конкретним стратегіям подолання стресу.

Тривалий час проблема ресурсів розглядалася і досліджувалася в тісному зв'язку з проблемами способів (стратегій) стрес-долання, а також як окрема стратегія копінг-поведінки – розширення сфери наявних ресурсів і їх використання [223]. Ця позиція викликає термінологічну плутанину, тому що, як відомо, копінг-реакції вступають у дію вже після впливу стресора на особистість, а копінг-ресурси – ті фактори, які вступають в дію до впливу стрес-чинників, тобто ресурси виступають тими чинниками, що дають змогу зменшити негативний вплив стресу [223]. Більш того, деякі автори, зокрема, Л. Александрова [5], К. Кожевникова [74], Є. Петрова [120], С. Хобфолл [212], А. Antonovsky [193], визначають ресурси як головні фактори стійкості, опору суб'єкта стресу, а копінг-поведінка в свою чергу є посередником (moderator) між початковими ресурсами й наступним статусом здоров'я [125].

Тому не дивно, що відбулася зміна пріоритетів в дослідженні копіngu: якщо раніше дослідники цієї проблематики спиралися на модель дефіциту необхідних ефективних навичок, стратегій поведінки в тяжкій ситуації, то тепер у фокусі інтересу знаходиться те, що людина може зробити, завдяки чому вона долає стрес. Таким чином, дослідження психологічного подолання

від зовнішніх змінних умов повернулося до внутрішніх ресурсів людини, які є досить константними.

Популярність ресурсного підходу пояснюється можливістю з'ясування, завдяки чому деяким людям вдається зберігати психологічне здоров'я й адаптуватися до різноманітних умов середовища, не зважаючи на різні життєві обставини [203]. Він допомагає зрозуміти процес подолання труднощів і фактори, що зумовлюють його ефективність. Хоча, поки що залишається не до кінця вивчений механізм «включення» тих або інших ресурсів: чому одні ресурси людиною використовуються, а інші залишаються незатребуваними, які суб'єктивні й об'єктивні фактори змушують «працювати» той чи інший ресурс [22].

Усе більш популярне поняття «копінг-ресурс» не стає одночасно більш чітким. У дослідників частіше та гостріше виникають запитання щодо їх онтологічної суті. Як зазначають сучасні вчені Л. Анциферова [12], В. Бодров [22], Н. Водоп'янова [40], Д. Леонтьєв [92] та інші, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень в галузі копінг-поведінки, проблема ресурсів у психології все ще не набула необхідного розгляду, оскільки ще слабо сформована відповідна система понять. Виділяють такі найбільш важливі теоретичні проблеми ресурсного підходу, як проблема визначення змінної «ресурси», проблема класифікації ресурсів і їх характеристик та проблема використання ресурсів особистістю.

У поняття «ресурси» вкладаються різноманітні значення: 1) у широкому трактуванні «ресурси» включені до поняття особистісного потенціалу (С. Дружилов, Г. Сельє, Г. Зараковський, М. Каган, Г. Степанова, П. Щедровицький), а також в описання стратегій життя (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, О. Кроник); 2) у вузькому трактуванні розглядаються, як можливості та засоби подолання стресів (В. Бодров, Р. Лазарус, С. Хобфолл) і як елементи самоорганізації, саморегуляції діяльності та поведінки (А. Демін, Л. Дикая, К. Кожевникова, Т. Крюкова, Є. Сергієнко).

Представники глобального підходу до розуміння ресурсів визначають їх, як інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей особистості. Наприклад, Г. Сельє [143] під ресурсами людського організму під час стресу розуміє адаптаційну енергію, яка може бути поверхневою і глибинною.

Дослідники іншого підходу під ресурсом розуміють індивідуальні властивості і здібності, що зумовлюють психологічну стійкість у стресогенних ситуаціях.

Ці два підходи об'єднує ідея, що ресурси виступають тими факторами, які зумовлюють легкість подолання проблем.

Ми під копінг-ресурсом розуміємо всі ті психічні чинники, залежно від яких завдання адаптації до стресової ситуації вирішуються легше або навпаки – складніше. Це трактування ґрунтується на поглядах, Д. Леонтьєва [92] та К. Кожевникової [74], які трактують ресурси як біполярні утворення, коли одна й та ж властивість, засіб можуть актуалізуватися, ставати фактором подолання труднощів або навпаки – фактором, що блокує процес копінг-поведінки.

До копінг-ресурсів вітчизняні та зарубіжні дослідники відносять індивідуальні особливості особистості такі, як інтелект [7, 138], гумор [1, 61], оптимізм [62, 197], життєстійкість [219, 220], екстраверсія [20, 22] тощо. Предикторами ефективної копінг-поведінки можуть служити й різні складові мотиваційного процесу, що регулюють досягнення необхідного результату: ціннісні орієнтації особистості, віра у свої здібності, настирність і інтенсивність зусиль, вибір завдань оптимальної складності [191]. Навички управління й раціональне використання ресурсів в складних життєвих ситуаціях також можуть розглядатися, як самостійний ресурс [126]. Виділяють і так звані «додаткові» особистісні ресурси, до яких відносять високу самоповагу, легкість характеру (комунікативність, розвинуті соціальні навички), релігійність [119]. Екстернальні ресурси включають достатні матеріальні можливості (наявність часу і грошей), соціальну

підтримку, рівень освіти, а також спосіб життя в цілому. Деякі з перерахованих факторів нейтралізують вплив стресорів, інші – зменшують його. Копінг-ресурс не завжди відіграє посилюючу роль, іноді він може знаходитися в потенційному стані. Іншими словами, чи буде використаний той або інший ресурс, залежить від людини й обставин.

Як показано в роботах В. Бодрова [18, 22], Р. Лазаруса [217], Ю. Постилякової [125, 126], Н. Сироти [151], В. Ялтонського [190] та інших, успішність адаптації до життєвих стресорів визначається розвитком копінг-ресурсів. Низький їх розвиток сприяє формуванню пасивної дезадаптивної копінг-поведінки, соціальної ізоляції й дезінтеграції особистості. Як зазначає К. Муздибаєв, навіть просто їх наявність забезпечує адаптивну функцію: надає впевненості людині, підтримує самоідентичність, підкріплює самоповагу [107]. Неволодіння стресовою ситуацією в основному пов'язано з недостатньою кількістю та якістю ресурсів.

Це положення ресурсного підходу до подолання стресу знаходить свій розвиток в межах моделі проактивного стрес-долання. Постулюється, якщо людина постійно розвиває свої ресурси й розумно уникає можливих ризиків, то вона тим самим зменшує вірогідність розвитку в неї стресу. П. Вонг відзначає, що «...подолання стресу є ефективним в тій мірі, в якій людина володіє і може використати відповідні ресурси і стратегії копінг-поведінки» [240]. В. Бодров зазначає [22], що розвиток і реалізація ресурсів з метою подолання стресу служать основними напрямками протидії йому.

Усі копінг-стратегії, які розглядаються в межах проактивного стрес-долання, на наш погляд, можна віднести до навиків управління ресурсами, що будуть сприяти зменшенню дії стресу в будь-яких ситуаціях, в тому числі екстремальних.

Як правило, виділяють два великих класи ресурсів за локалізацією їх джерела [74, 107, 120]: особистісні та ресурси середовища. Іноді їй називають психологічними й соціальними. Особистісні ресурси включають навики і здібності індивіда, а ресурси середовища відображають доступність

інструментальної, моральної й емоційної допомоги з боку соціального оточення. Більш детальна класифікація не тільки ідентифікує конкретні ресурси, але і вказує на їх джерела.

Так, K. Matheny, D. Ayscock, W. Curlette, G. Junker [223] виділяють чотири групи ресурсів: особистісні, соціальні, когнітивні та інструментальні.

В. Бодров проаналізувавши ряд робіт, усі ресурси людини відповідно до їх ролі в регуляції процесу подолання стресу, розділяє на особистісні, соціальні, психологічні, професійні, фізичні та матеріальні [20].

Цікаву класифікацію пропонує Д. Леонтьєв [92]. Він виділяє специфічні вузькоспрямовані ресурси, що мають відношення лише до певного класу стресових ситуацій і універсальні метаресурси, наявність яких дає вигоду у самих різноманітних стресових ситуаціях. Для нашого дослідження цікаві останні. Автор розрізняє щонайменше три найбільш глобальні класи: фізіологічні ресурси (наприклад, загальний стан здоров'я або тип нервової системи, від якого залежить фізіологічна «ціна» адаптації до стресу), психологічні ресурси (особливості особистості, характеру, здібностей, психічних процесів) і соціальні ресурси, що проявляються у взаємодії з іншими людьми. У свою чергу до числа психологічних ресурсів можна віднести такі їх різновиди: психологічні ресурси стійкості; психологічні ресурси саморегуляції; мотиваційні ресурси та інструментальні ресурси.

Ресурси стійкості утворюють найбільш надійний захист від несприятливих обставин життя, хоча, з іншого боку, вони багато в чому блокують використання більш гнучких ресурсів саморегуляції. Ресурси саморегуляції в ситуації стресу багато в чому компенсують дефіцит ресурсів стійкості навіть у найбільш екстремальних життєвих обставинах. Ця група ресурсів, на відміну від інших, заснована в основному на переструктуруванні системних зв'язків у взаємодіях зі світом, і завдяки цьому здатна перетворювати в переваги навіть те, що на перший погляд виглядає

очевидним мінусом. Наприклад, відчай, песимізм, недовіру, травму та інші життєві обставини, які різко обмежують можливості суб'єкта [6].

Проаналізувавши роботи К. Кожевникової, Т. Крюкової, Є. Петрової [74, 86, 119], можна виділити такі характерні риси копінг-ресурсів:

1. Ресурс завжди усвідомлений, переведений з потенційного, неусвідомленого стану на рівень усвідомлення. Людина усвідомлює ефект того чи іншого ресурсу й надалі свідомо до нього вдається.

2. Корисний ефект для подолання стресу. Якщо яка-небудь можливість, характеристика суб'єкта може сприяти вирішенню ситуації, але не використовується, – вона не є ресурсом.

3. Ресурси людини утворюють систему і тому можуть компенсуватися, взаємно замінюватися без істотних втрат для ефекту стрес-долання.

4. Використання ресурсів індивідуально, варіативно, кожен ресурс відрізняється за силою (ефективністю дії) і частотою використання, що характеризує його в системі доступних ресурсів.

5. Гнучкість, мінливість індивідуальної системи (ієрархії) ресурсів дозволяє людині використовувати різноманітні ресурси, що адекватні ситуації та мають необхідний ефект для подолання складної життєвої події.

6. Місце, «вага» ресурсу серед інших. Одні ресурси використовуються в широкому спектрі складних життєвих ситуацій, інші – ситуативно-специфічно залежно від обставин.

Отже, копінг-ресурсами виступають усвідомлені засоби, які пов'язані між собою відношеннями ієрархії, організовуючи структуру, системоутворюючим фактором якої виступає ефект оволодіння напруженою ситуацією. Ресурси включається, як структурний компонент, до системи копінг-поведінки суб'єкта, метою якого є корисний пристосувальний афект.

Іншою проблемою ресурсів є виділення критеріїв ефективності, що фактично не висвітлено в зарубіжній та вітчизняній літературі. Є. Петрова на основі теоретичного аналізу спробувала навести критерії ефективності: 1) краще розуміння ситуації і своєї поведінки в ній; 2) покращення

емоційного стану; 3) зміцнення Я-концепції й позитивного образу Я; 4) підтримка тісних контактів з іншими людьми [119].

Можна стверджувати, що вони перехрещуються з критеріями ефективності копінг-стратегій та пов'язані з благополуччям суб'єкта, зниженням рівня його невротизації, що виражається у зменшенні депресивності, тривожності, послаблення відчуття вразливості до стресу, підвищення соціальної активності.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що ресурсний підхід активно розробляється під час розгляду копінг-поведінки як динамічного процесу в межах трансактного та інтегративного підходу до формування стресу. Існують різноманітні точки зору відносно видів, критеріїв ефективності, характерних рис, варіантів визначення поняття «ресурс», аналіз яких дозволяє розглядати цей гіпотетичний конструкт як психологічний, фізіологічний, професійний резерв, який дозволяє достатньо ефективно справлятися з життєвими та професійними труднощами. Неоволодіння стресовою ситуацією в основному пов'язано з недостатньою кількістю і якістю ресурсів, які є досить константними.

1.4. Інтелектуально-емоційний компонент особистості як ресурс копінг-поведінки

Ресурсний підхід до подолання стресу передбачає існування комплексу ключових ресурсів, які «керують» або спрямовують загальний фонд ресурсів, тобто «ключовий ресурс – це головний засіб, що контролює і організовує розподілення інших ресурсів» [212]. Д. Леонт'єв називає їх «універсальними метаресурсами», які використовуються в різноманітних ситуаціях [92].

М. Замишляєва, К. Карвер як головний ресурс в подоланні стресу розглядають оптимізм [62, 197]. Для оптимістів характерні стійка установка на позитивний результат, фокусування на проблемі, й тим самим вони шукають реальні шляхи подолання стресу, а не уникнення проблемних

ситуацій, використовуючи різноманітні захисні механізми. Інші дослідники пропонують конструкт «життєстійкість» (hardiness), як основний ресурс, що впливає на вибір копінг-стратегій [219, 220]. Конструкт самоефективності, що розроблений А. Бандурою, також можна розглядати, як важливий ресурс, який впливає на копінг-поведінку. Е. Фрайденберг стверджує, що з самоефективністю пов'язані пізнавальні процеси, які належать до внутрішніх переконань людей про їх власні здібності щодо стресоподолання. Це переконання характеризує здібність до «центральної» організації й використання власних ресурсів, а також до відновлення ресурсів із навколишнього середовища [202]. На наш погляд, важливими ресурсами копінг-поведінки є особливості інтелекту та емоцій суб'єкта. Ці компоненти особистості в основному досліджувались окремо один від одного.

Так, М. Гілбертсон встановив, що люди з високими показниками за когнітивними тестами легше переносять складні стресові ситуації, ніж люди з середніми показниками. У тестовій батареї були використані методики, які вивчають загальний інтелект, вербальну пам'ять, мимовільну увагу та інше [206].

Згідно з даними Д. Чан, невербальний інтелект здійснює значний вплив на вибір соціально-орієнтованих стратегій копінг-поведінки. Це дослідження було присвячене вивченню особливостей копінг-поведінки у обдарованих студентів. Вибірку склали випускники, що були рекомендовані до вступу до Китайського Університету. У досліджуваних вимірювали рівень невербального інтелекту, копінг-стратегії і ступінь вразливості до стресу [198].

Р. Левіс і А. Фреденбург [203] з'ясували, що обдаровані австралійські старшокласники з високим рівнем інтелекту під час вибору стратегій копінг-поведінки частіше орієнтуються на вирішення проблеми, досягнення високих результатів, на активний відпочинок і пасивне відволікання. Вони зазначають, що обдаровані, як правило, не відчують себе безпорадними.

А. Анастасі, проаналізувавши дослідження багатьох авторів говорить, що в дітей з високим рівнем інтелекту можуть виникати специфічні

проблеми з адаптацією. При цьому вона відзначає, що діти, які швидко розвиваються в інтелектуальному плані, частіше використовують механізми подолання труднощів, а ті, що розвиваються повільно, – механізми психологічного захисту [цит. 172, с. 316].

О. Лібіна, визнаючи важливість інтелектуальних можливостей людини в подоланні проблемних ситуацій, створила концепцію «Стрес-долаючого інтелекту». Вона взяла за основу уявлення про інтелект В. Штерна – творця всесвітньо відомої концепції «Intelligence Quotation» і терміна «IQ», що переводиться українською мовою, як «коефіцієнт інтелектуального розвитку». Ця концепція поєднує в собі такі поняття, як копінг-поведінка, психологічний захист і інтелект особистості, що розглядаються з позиції диференціальної психології, яка вивчає індивідуальні особливості кожної людини [93].

Досліджувалась і роль практичного мислення, як показника інтелектуального розвитку, під час вибору стилю захисно-копінгової поведінки у залежних і незалежних від психоактивних речовин підлітків. М. Акімова та С. Семенов встановили, що інтелект є ресурсом подолання несприятливих обставин і сприяє використанню конструктивних стилів поведінки, при яких великого значення набувають стратегії копінг-поведінки, а не механізми психологічного захисту [4].

Р. Грановська та І. Нікольська вивчали у дітей молодшого шкільного віку залежність вибору копінг-стратегій від особистісних властивостей. Було встановлено, що діти з низьким рівнем інтелекту частіше використовують соціально несхвалювані стратегії афективного характеру. Вони мають низький самоконтроль, схильні до ризику, недобросовісні, відчувають напруження, збуджені, часто сумують і плачуть [112].

Д. Ушаков зазначає, що у обдарованих дітей існують особистісні проблеми, в той же час у них є додаткові можливості, щоб справлятися з труднощами. «Інтелект виступає в якості ресурсу копінг-поведінки» [162, с. 176].

Дані зарубіжних дослідників показують, що чим вищий рівень інтелекту, тим менша вірогідність розвитку посттравматичного стресу [309, 224, 231]. Інтелектуальні здібності дозволяють осмислити досвід, що травмує, в індивідуальному ключі, як корисний, і інтегрувати його в структуру особистості [35]. Можливість свідомо розумово маніпулювати елементами проблемної ситуації дозволяє побачити проблему з різних ракурсів, знайти нові підходи до її вирішення, визначити ті ресурси, які допоможуть з нею впоратися. Ймовірно, інтелект дозволяє уже наявні в індивіда ресурси копінг-поведінки усвідомити в якомусь новому ключі [97].

Хоча не всі вчені однозначно сприймають цю точку зору, зазначаючи суперечливу роль інтелекту в копінг-поведінці, та наголошують на необхідності більш глибокого аналізу цієї проблеми.

Так, Т. Корнілова, провівши дослідження, не виявила зв'язку високого інтелекту з продуктивним копінг, проте було встановлено наявність зв'язку низького з вибором непродуктивного. Виявилось, що досліджувані з високим практичним інтелектом рідше обирають копінг, який орієнтований на вирішення проблеми, ніж особи з низьким. Проте люди з більш високим рівнем вербального інтелекту частіше відмовляються від використання непродуктивного копіngu на відміну від осіб з низьким його показником [78].

С. Хазова на основі регресійного аналізу з'ясувала, що рівень розвитку невербального інтелекту суттєво знижує частоту звернення до соціальної підтримки, а вербальний інтелект – навпаки. Проте величина коефіцієнта детермінації на рівні 0,12 – 0,15 не дозволяє зробити якісний прогноз, тобто прогностична здібність одержаних результатів невелика. Робиться висновок, що ці дані не дозволяють розглядати інтелект, як достатньо достовірний предиктор вибору копінг-стратегій. Його можна віднести тільки до ресурсів, що знижують певною мірою ризик неоволодіння ситуацією[172].

За результатами проведеного дослідження, С. Малахова наголошує, що показники психометричного інтелекту впливають на вибір копінг-стилів у студентів, а при цьому важливо розділяти студентів за спеціальностями, тому

що результати, одержані на загальній вибірці, не співпадають з результатами окремих груп. Для студентів гуманітарної спеціальності високі інтелектуальні показники пов'язані зі зменшенням вибору копінгу, спрямованого на уникнення проблем. При цьому більш високий математичний інтелект призводить до частішого використання копінгу «соціальне відволікання» і меншого використання «відволікання», які є субстилями у стилі «уникання». Для вибірки студентів негуманітарної спеціальності високі інтелектуальні показники призводять до зниження вибору «емоційно-орієнтованого копінгу». Більш високий вербальний інтелект призводить до підвищення вибору «проблемно-орієнтованого копінгу» і пов'язаний зі зменшенням копінгу, спрямованого на «уникнення» [103].

Словенські психологи з'ясували, що високий рівень стрес-долання у дівчат корелює з високим IQ, а хлопців – з середнім (за тестом P. Rican). Для хлопців домінуючу роль грає прийняття їх групою однолітків, причому вплив цього чинника такий великий, що навіть у високоінтелектуальних підлітків неприйняття ровесниками знижує адаптивні можливості та рівень опанування важкими ситуаціями [225].

Отже, вказані роботи демонструють складність феномену, який досліджується. Наприклад, Д. Саймонтон вважає, що залежність між психометричним інтелектом і адаптацією не є лінійною. Він розробив теорію «оптимум інтелекту», згідно з якою збільшення інтелекту до певного рівня сприяє адаптації, а далі перевищення цієї норми призводить до порушення контактів з іншими людьми і наростання особистісних проблем [235].

На нашу думку, тести Амтхауера, Векслера, Равена, які використовували вищеперераховані вчені, не можуть дослідити інтелект в повному обсязі. Інтелект людини проявляється не тільки у психометричних тестах, але й в умовах реальної взаємодії зі своїм оточенням. Як стверджує І. Шкуратова, індивідуальна своєрідність інтелектуальної діяльності завжди є одночасним свідченням не тільки здібностей, але і стилю людини [186].

Як відомо, прийняття рішення завжди пов'язано з одержанням конкретного продукту, результату, тому інтелектуальні здібності є продуктивною характеристикою інтелектуальної діяльності, а продукт завжди є результатом процесу, тому нас цікавлять і процесуальні характеристики інтелектуальної діяльності, до одних із них відносять когнітивні стилі.

Поняття когнітивного стилю багатозначне як і загальне визначення стилю в психології. М. Холодна пояснює подібну багатозначність різноманітністю проявів, у яких когнітивний стиль себе проявляє [176,178]. У широкому сенсі когнітивний стиль визначається, як основний підхід до вирішення проблем, що характеризує поведінку індивіда відносно цілого ряду ситуацій та змістовних сфер, але незалежно від його інтелектуального рівня та «компетенції». Для виділення стилю суттєво не те, чи досягається в результаті мета, а те, як вона досягається [176]. Під когнітивними стилями розуміють гіпотетичні конструкти, що відображають різноманітні пізнавальні стратегії. У них акумульована ідея про існування стійких відмінностей особистості у способах сприйняття й мислення.

Когнітивні стилі, згідно з даними О. Тімченка та співавторів, визначають такі особливості діяльності рятувальників, як їхню здатність відсторонитися від зовнішніх умов, уміння виділяти в тій або іншій ситуації найбільш істотні, а не найбільш помітні риси, орієнтуватися при ухваленні рішення на об'єктивну ситуацію, а не на наявні знання й досвід, якщо вони суперечать один одному, прагнення постійно контактувати (взаємодіяти) з іншими людьми [59, с. 279]. Можна припустити, що це характеристики рятувальника для яких властивий ефективний тип копінг-поведінки.

Когнітивний стиль, як і інші стильові утворення особистості, виконують такі функції:

- 1) адаптаційну, що полягає у пристосуванні індивіда до вимог діяльності й соціального середовища;

2) компенсаторну, оскільки його формування будується з опорою на сильні сторони індивіда з урахуванням слабких сторін;

3) системоутворюючу, що дозволяє, з одного боку, формуватися стилю на основі характеристик індивідуальності, а з іншого боку, впливати на багато аспектів поведінки людини;

4) самовираження, що полягає в можливості індивіда показати себе через унікальний спосіб виконання діяльності або манеру поведінки [185].

Вищеописані функції стилю дають можливість відповісти на запитання про переваги стильового підходу до дослідження копінг-поведінки рятувальника порівняно з іншими підходами (структурним, типологічним, мотиваційним тощо). Головною перевагою вивчення стилю порівняно з властивостями особистості, з точки зору І. Шкуратової [186], є те, що стильові характеристики безпосередньо пов'язані з діяльністю або поведінкою особистості. Якщо риси особистості чи мотиви тільки з певною часткою вірогідності можуть впливати на діяльність, то стилі виступають невід'ємною частиною діяльності, що зумовлює її результат. З цього випливає, що прогноз копінг-поведінки, оснований на знанні стилю, є більш надійним і точним, ніж на основі особистісних рис або мотивів.

Тому не дивно, що широкого поширення в останні роки набули окрім тестологічних і експериментально-психологічні теорії інтелекту Х. Айзенка, Е. Ханта, Р. Стернберга, М. Холодної та інших. Для них характерне визнання IQ-концепції інтелекту, проте експериментально-психологічному аналізу піддаються внутрішні когнітивні процеси, які стоять за IQ і дозволяють пояснити індивідуальні відмінності в успішності виконання традиційних інтелектуальних тестів. У цих теоріях інтелект за своїм призначенням – це загальна пізнавальна здібність, яка проявляється, по-перше, у тому, як людина сприймає, розуміє й пояснює те, що відбувається, і, по-друге, в тому, наскільки продуктивно діє в тій чи іншій ситуації.

Згідно з їх поглядами, інтелект – це не лінійне (уніполярне) вимірювання, яке може бути описане в термінах «низький показник –

високий показник». Насправді, будь-яка психічна властивість – це багатовимірне утворення.

Підтримуючи їх позиції, ми вважаємо, що під час оцінки інтелекту необхідно аналізувати продуктивну і процесуальну його сторони. Більше того, мова йде не просто про «набір» певних інтелектуальних здібностей і когнітивних стилів, але і про існуючі між ними зв'язки. Ми припускаємо, що в контексті професійної діяльності й з урахуванням її специфіки, інтелектуальні здібності й когнітивні стилі певним чином взаємозв'язані, утворюючи «інтелектуальний ресурс» особистості. Також ми передбачаємо, що різним видам професійної діяльності відповідають свої структури інтелектуальних здібностей і когнітивних стилів. На нашу думку, інтелектуальний фактор у рятувальника буде проявлятися особливо яскраво, оскільки, прибувши в епіцентр екстремальної ситуації, він постійно потрапляє в нову, нестандартну, складну ситуацію, наслідок якої важко передбачити. Саме в цих умовах потрібне залучення великого об'єму інформації, здійснення глибинної і в той же час швидкої її переробки, вибір з великої кількості альтернативних рішень раціональну модель поведінки. Як зазначає М. Холодна, інтелект, як характеристика загальних здібностей, – особливо важливий у нестандартних ситуаціях, коли необхідно швидко навчання людини всьому новому і використання одержаних знань на практиці [179].

Роботи О. Алексапольського [7], Є. Сергієнко [148], С. Хазової [169], М. Холодної [174, 180] виступають передумовами для операціоналізування в нашому дослідженні конструкту «інтелектуальний ресурс» та розгляду його, як сукупності продуктивних і стильових властивостей інтелекту. Припустивши, що продуктивні властивості, які вимірюються в IQ одиницях – це психічні механізми, що відповідають за правильність (точність) і швидкість процесу переробки інформації, а когнітивні стилі – психічні механізми, що відповідають за управління процесом переробки інформації. Використання процесуальних характеристик разом із результативними

дозволяє здійснити інтегративний підхід до інтелекту, що враховує всі його особливості у кожного конкретного суб'єкта.

М. Холодна визнає, що у психології поведінки стрес-долання одним з найбільш складних запитань є характер зв'язку між інтелектом і копінгом [180].

Вона робить висновок, ситуація дуже дивна: з одного боку, визнається, що ключовим фактором оволодіння тяжкою життєвою ситуацією є особливості її розуміння, оцінки й інтерпретації, але з іншого боку, факти вимагають визнати, що інтелектуальні можливості людини у процесі копінгу виявляються незадіяними. На її думку, є два шляхи виходу з цієї ситуації, які повинні взаємно пересікатися: 1) уточнення уявлень про природу копінг-поведінки; 2) перегляд уявлень про інтелект (перехід від поняття «психометричний інтелект» до поняття «індивідуальний інтелектуальний ресурс») [180].

У цьому напрямі здійснена невелика кількість робіт. Варто звернути увагу на дослідження О. Алексапольського [7], який вивчав зв'язки стильових і рівневих властивостей інтелекту зі стратегіями копінг-поведінки на вибірці студентів. Проте, нам здається, перспективним є вивчення особливостей копінг-поведінки саме дорослих людей, тому що в юності, особливо в ранній, на думку ряду авторів, така поведінка є новоутворенням [16, 34, 82, 132, 202, 236], а це робить її дещо мінливою.

Ним було встановлено, що в умовах юнацького віку особи з максимальними показниками інтелектуального ресурсу (в термінах полenezалежності й високого рівня психометричного інтелекту) переважно використовують «непродуктивний» стиль стрес-долання. Особи з мінімальними показниками інтелектуального ресурсу (в термінах полenezалежності й низького рівня психометричного інтелекту) частіше використовують механізми психологічного захисту – витіснення, регресія, заміщення, менше звертаючись до копінг-стратегій.

Об'єднання показників стильових і рівневих властивостей інтелекту в межах змінної «інтелектуальний ресурс» дозволило показати дію мимовільного інтелектуального контролю. О. Алексапольським було

сформульовано положення, що ефективна копінг-поведінка відрізняється ознакою мобільності, тобто можливістю варіювання копінг-стратегій залежно від інтерпретації суб'єктом тяжкої життєвої ситуації (і ці можливості вищі у осіб з більш високими показниками інтелектуальної продуктивності). У свою чергу мобільність і варіативність копінг-поведінки зумовлені сформованістю механізму мимовільного інтелектуального контролю, який є одним з найважливіших копінг-ресурсів. Був зроблений висновок, що особливості інтелектуальної сфери суб'єкта, а саме стильові й рівневі властивості інтелекту виступають ключовими факторами поведінки стрес-долання [7].

Підсумовуючи, можна стверджувати про недостатню розробленість проблематики співвідношення особливостей інтелекту і специфіки стратегій копінг-поведінки. На нашу думку, вивчення особливостей інтелектуального ресурсу суб'єкта, як фактора копінг-поведінки, більш продуктивно через комплексний розгляд стильових і продуктивних властивостей інтелекту, що дозволить виявити певні закономірності в виборі рятувальником копінг-стратегій.

Не менш складно визначити роль емоційного ресурсу у структурі копінг-поведінки. Нами не було помічено експериментальних робіт, які виконані в цьому напрямку. Хоча як зазначає Т. Крюкова серед найбільш актуальних напрямків в вивченні психології стрес-долаючої поведінки є проблеми, що торкаються феноменології переживання суб'єкта [83]. Напевно, через складність експериментального дослідження цього феномену науковці не так часто увагу приділяли саме емоційним ресурсам подолання стресових ситуацій. Ускладнює вивчення й наявність різних підходів до вивчення особливостей емоційного компоненту особистості. Виділяють таких два основних: дискретний і дімезіональний [141]. Перший з них передбачає вивчення диференціації (й інтеграції) дискретних або первинних емоцій. При дослідженні феноменологічних відмінностей первинних емоцій розглядалася різна кількість останніх. Так, Р. Плутчик відповідно до

традиційної інстинктивної теорії Мак-Даугола виділяє вісім первинних емоцій [123]. С. Томкінс стільки ж описує первинних афектів, які розглядає як основні мотиваційні сили особистості. К. Ізард розвинув теорію диференціальних емоцій, яка розрізняє дев'ять первинних емоцій [64]. У вітчизняній психології в контексті дискретного підходу пропонувалася трьохмодальна структура емоційності запропонована В. Небиліциним, що містила в собі радість, страх, гнів. У подальшому О. Ольшанникова уточнила її й якісний рівень емоційності представила чотирма базальними емоціями: радість, страх, гнів, печаль [115].

Другий підхід – дімезіональний, віддає перевагу кількісним характеристикам (основним показникам) емоцій. Наприклад, згідно з теорією В. Вундта, існує три основні виміри емоцій (задоволення-незадоволення, напруга-релаксація, збудження-спокій). Чотиривимірна концепція В. Ноулеса розглядає такі виміри емоцій, як задоволення-незадоволення, активацію-деактивацію, позитивну або негативну соціальну орієнтацію, контроль-відсутність контролю емоційного вираження [230].

У існуючих психологічних теоріях емоцій розглянуті підходи, на жаль, не завжди розводяться. При цьому в ряді запропонованих теорій до первинних, початкових емоції включаються як дискретні (радість, страх тощо), так і дімезіональні характеристики (задоволення, спокій тощо).

Ми виступаємо прихильниками дімезіонального підходу до вивчення емоційного компонента особистості, тому що модальність емоцій більш мінлива, ніж їх якісні характеристики. Саме індивідуальними властивостями емоційного реагування на стресову подію можна пояснити різноманітність актуальних (ситуативних) емоцій, що проявляються в якості і інтенсивності переживань, які виникають у різних людей у одних і тих же ситуаціях, тобто в ситуаціях однакової емоціогенності.

Спираючись на дослідження І. Ветрової [34], Г. Віленської [36], Ю. Ковальнової [73], О. Сергієнко [148] сукупність емоційних властивостей індивіда розглядаємо в якості «емоційного ресурсу» особистості. Від

співвідношення його складових залежить зрілість емоційних реакцій особистості на ситуації стресового характеру.

Виділяючи конкретні емоційні властивості людини, ми зупинилися на поглядах Є. Ільїна, який виділив таких сім, а саме: емоційна збудженість, глибина переживання емоцій, емоційна стійкість, емоційна лабільність/ригідність, оптимізм/песимізм, емоційна чуйність і експресивність [65, с. 224]. Він дає таке визначення емоційних властивостей особистості – це характеристики емоційного реагування, що постійно і чітко проявляються в людини [65, с. 224].

У психологічній практиці проведена обмежена кількість робіт зв'язку параметрів емоційного ресурсу з копінг-поведінкою.

У одній з них, І. Ветрова в ході лонгітюдного дослідження, вивчаючи зв'язки компонентів контролю поведінки й копінг-стратегій, виявила переважаючі кореляції з емоційним компонентом. Цей факт вона пояснює безперечним внеском емоційного ресурсу в усі сфери життєдіяльності, включаючи оволодіння труднощами [34]. Низький рівень емоційності і ворожості стабільно пов'язаний з копінг-стратегіями «розрядка», «самозвинувачення», «неоволодіння» [33, с. 198]

Н. Русіна вважає, що ослаблення психоемоційних ресурсів призводить до синдромів хронічної втоми й емоційного вигорання, а також до психосоматичних захворювань. До психоемоційних копінг-ресурсів вона відносить в першу чергу вміння адекватно виражати свої емоції й почуття та розуміти їх проявлення у інших людей. По-друге, це вміння зберігати психічний захист, адекватно витратити свій енергоінформаційний потенціал. Нарешті – це розуміння зв'язку між проявами емоцій і змінами у власному тілі. І останнє, це усвідомлення «матеріальності» думки, а головне – зв'язку між емоціями й вірогідними причинами захворювань людини [137].

О. Сklenь, досліджуючи індивідуально-психологічні особливості працівників пожежно-рятувальних підрозділів з різними моделями копінг-поведінки залежно від категорії стажу встановив, що в усіх вікових

категоріях рятувальники, які використовують адаптивний тип копіngu відрізняються емоційною стійкістю, яка є одним із компонентів емоційного ресурсу [152].

Н. Водоп'янова та О. Старченкова встановили, що ресурсно-інвестиційний копінг пов'язаний з емоційними переживаннями в екстремальних ситуаціях. Позитивні емоції корелюють з превентивним копіngом, а переживання емоційного дискомфорту – з реактивним. Чим більша вираженість негативних емоцій, тим сильніше активізуються механізми стрес-долання [41].

О. Лібіна відзначає, що характеристики емоцій відіграють позитивну роль у досягненні поставленої мети і успішному оволодінню повсякденними труднощами. Вона виділила чотирнадцять функцій емоцій та їх властивостей, які мають конструктивне значення в копінг-поведінці [93]. Є. Ільїн також робить висновок, що незважаючи на все різноманіття функцій, які виконують емоції можна виділити основну – участь в управлінні поведінкою людини [65]. Л. Аболін визначив, що в регуляції напруженої діяльності емоції підтримують необхідний рівень активності дій [3]. П. Сімонов пише, що апарат емоцій, як система екстреної мобілізації ресурсів, дозволяє за короткий час досягати найбільш оптимального посилення функцій організму. Він включається тільки тоді, коли організм потрапляє в надзвичайні умови, і звичайні способи регуляції стають недостатніми [150].

Г. Мюнстерберг, відзначаючи спонукальну й підсилюючу (енергетичну) роль емоцій та їх властивостей, пише, що вони у стресових ситуаціях спрямовують увесь організм до дії одного певного роду. Вони, подібно увазі, концентрують реакції і затримують усі інші можливі дії [108]. Нескладно помітити, що мова йде про участь емоцій у створенні домінантного збудження, що керують поведінкою людини в складних ситуаціях.

Близьку позицію займає В. Бойко, який вважає, що «емоції – це генетичні програми поведінки, що володіють енергетичними властивостями» [24].

В. Вілюнас приписує емоційним явищам також і функцію організатора нестереотипної цілеспрямованої поведінки. На думку автора, емоція володіє здібністю координації й поєднання ряду одиничних процесів у цілеспрямований поведінковий акт [37]. Сигналізуючи про безпосереднє позитивне або негативне значення різних явищ, емоцій, на думку С. Рубінштейна, рефлекторно регулюють нашу поведінку, спонукають або гальмують наші дії [136]. К. Ізард стверджує, що фундаментальний принцип людської поведінки полягає в тому, що емоції енергетизують і організовують сприйняття, мислення й дію. Усі емоції, стверджує він, володіють адаптивними функціями, що розвиваються в ході еволюції [64].

Отримані дані О. Ліпуновою, дозволяють говорити, що в основі адаптованої, ефективної поведінки особистості лежить певний комплекс особистісних властивостей, серед яких провідна роль належить емоційним факторам [95].

Багатьма авторами (Б. Карвасарський, М. Ліблінг, А. Лічко, О. Лурія, О. Ольшанникова, А. Реан, М. Ярошевський, Л. Яссман тощо) описаний вплив емоційних властивостей на поведінку в умовах емоційної патології. Дослідниками наголошується, що у структурі неефективної поведінки особистості значне місце посідають правопорушення, що скоєні на фоні особливих емоційних станів таких, як емоційна нестійкість, гіпертимність, агресивність, підвищена ригідність, особистісна і реактивна тривожність, ситуаційні розлади психоемоційної сфери, фрустрація, страхи, депресія, підвищене психоемоційне збудження, афективна насиченість переживань, нестійкий фон настрою, запальність, стан підвищеної емоційної напруги. Таким чином, низький рівень емоційного ресурсу призводить не тільки до емоційної бідності, але й до деструктивної поведінки.

Ідею єдності афективних і когнітивних процесів відображає термін «емоційний інтелект». Відповідно до ресурсного підходу до подолання стресу він співвідноситься з групою ресурсів, які відображають когнітивні й емоційні можливості в забезпеченні контролю поведінки. Під ресурсами в

цьому випадку розуміється функціональний (емоційно-інтелектуальний) потенціал, що дозволяє ефективно справлятися з емоціогенними проблемами у стресових ситуаціях [49].

А. Петровська у своєму дисертаційному дослідженні виявила й експериментально підтвердила взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту й використанням стратегій копінг-поведінки керівниками. Кореляція полягає в тому, що керівники з середнім і високим рівнем емоційного інтелекту менш схильні обирати маніпулятивні, асоціальні й агресивні дії як моделі поведінки стрес-долання. Досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту вважають за краще не використовувати деструктивні, асоціальні стратегії, проте вони не обмежені у виборі активних, просоціальних копінг-стратегій [121].

С. Дерев'янку встановив, що для досліджуваних з низьким рівнем емоційного інтелекту характерні способи емоційного реагування, пов'язані з запереченням проблем і самозахисними тенденціями, а для осіб з високим його рівнем – способи, пов'язані з прийняттям проблем і акцентуванні на них [49].

Досліджуючи ресурсну роль емоційного інтелекту, С. Хазова і О. Вершиніна встановили, що високий емоційний інтелект не тільки дозволяє краще справлятися зі стресом, але й до самої ситуації ставитись більш позитивно, а саме, як виклик внутрішньому потенціалу, який мобілізує на активні дії, як можливості для особистісного росту, причину позитивних змін. Високий емоційний інтелект не обмежує в виборі активних, активно-орієнтованих, просоціальних стратегій копінг-поведінки. Знижує ризик звернення до деструктивних (агресивних, конфронтативних) або уникаючих стратегій, тобто є детермінантою традиційно більш адаптивних стратегій і способів поведінки. Недостатньо розвинутий емоційний інтелект не дозволяє людині адекватно оцінити, зрозуміти й керувати своїми та чужими емоціями. Як результат, особистість надає перевагу більш примітивним і деструктивним копінг-стратегіям або використовує механізми психологічного захисту [171, с. 62].

М. Поляніна робить висновок про суттєвий внесок емоційного інтелекту у вибір стратегій копінг-поведінки. Він виявляється включений послідовно практично у весь процес саморегуляції, виконуючи функції аналізу умов діяльності, здійснюючи контроль, оцінку й корекцію діяльності на етапі досягнення мети [124, с. 52].

К. Корнєв та А. Горбунова встановили, що особливості впливу емоційного інтелекту на стратегії копіngu мають гендерну приналежність. Високий рівень емоційного інтелекту в юнаків сприяє активним формам копіен-поведінки, в той же час у дівчат цієї закономірності не виявлено. У цілому вони зазначають, що розвинений емоційний інтелект особистості знижує вірогідність звернення до емоційно-спрямованих копінг-стратегій, крім того він дозволяє людині зосередитися на джерелі стресу [77, с. 215].

Таким чином, спостерігається тенденція осіб з високим емоційним ресурсом використовувати копінг-стратегії спрямовані на вирішення проблеми.

Підсумком теоретичного дослідження інтелектуально-емоційного компонента, як ресурсу копінг-поведінки рятувальника, стала розробка моделі процесу подолання стресу суб'єктом професійної діяльності, яка відображає місце інтелекту та емоцій у процесі реагування особистості на напружену ситуацію (див. рис.1.1).

Підґрунтям такої моделі стала медіаторна модель взаємодії інтелектуально-емоційного ресурсу, копінг-поведінки та професійної успішності рятувальника. Ця теоретична конструкція дозволяє систематизувати здійснений нами літературний огляд з проблеми, що досліджується та виступає схемою побудови дослідження. Зауважимо, що вказана модель є спробою певного роду «конструювання» реальності, яка підлягає науковому аналізу.

Конструюючи модель, ми дотримувались основних принципів трансактного та інтегративного підходу до подолання стресу, розглядаючи копінг-поведінку, як процес, основні положення якого висвітлюються у

працях Л. Анциферової, В. Бодрова, Т. Крюкової, Р. Лазаруса, С. Фолкмана та інших.

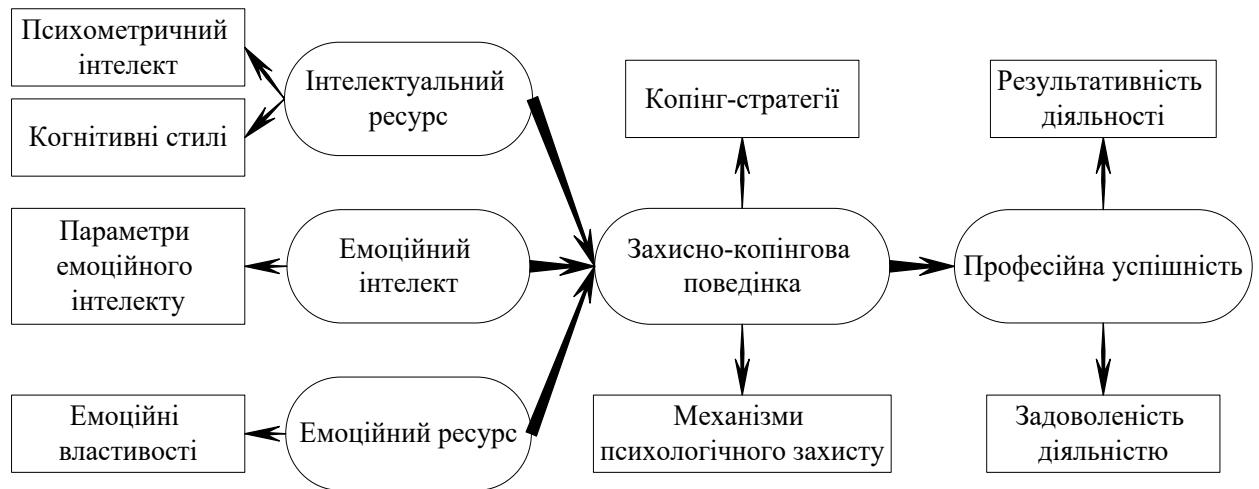


Рис.1.1. Структурна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника

В основу моделі взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника покладено припущення:

1. захисно-копінгова поведінка рятувальника виступає медіатором у забезпеченні професійної успішності через проявлення інтелектуально-емоційного ресурсу;

2. вибір захисно-копінгової поведінки у стресових умовах визначається як інтелектуальними, так і емоційними ресурсами конкретної людини, якими вона володіє для подолання стресових умов;

3. професійна успішність рятувальника залежить від проявлених специфічних стратегій, які використовує людина для управління стресовими умовами і своїми емоційними реакціями. Ефективні стратегії поведінки призводять до високих результативних показників та задоволеності своєю діяльністю, а неефективні навпаки – до професійних невдач і розчарувань.

Таким чином, у процесі подолання стресу кожен рятувальник використовує власні стратегії поведінки на основі наявних психологічних ресурсів, що проявляється в адаптивності особистості до зовнішніх і внутрішніх змін. Ці фактори формують механізми психічної регуляції подолання стресу й характеризують сутність даного процесу.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Між інтелектуальними процесами й емоційними явищами існує глибокий і закономірний взаємозв'язок. Розвиток емоцій йде в єдності з розвитком мислення. Їх поєднання забезпечує адекватну оцінку ситуації і вироблення стратегії поведінки залежно від особливостей обстановки.

2. В індивідуальній системі копінгової поведінки особистості виділяють копінг-стратегії та механізми психологічного захисту – це два типи переробки напружених ситуацій, які розглядаються, як окремі рівноцінні класи, що аналізуються в єдності, як різні рівні поведінкових реакцій на стрес. У стресових умовах вони взаємодоповнюють та компенсують один одного.

3. При вивченні копінг-поведінки поширення набув ресурсний підхід. Він робить акцент на «розподілення ресурсів», який пояснює той факт, за рахунок чого деяким людям вдається зберігати психологічне здоров'я і адаптуватися, не дивлячись на різні життєві та професійні обставини.

4. Інтелектуальний ресурс – це багатовимірне утворення, що визначається комбінацією продуктивних особливостей інтелекту різного типу та рівня, а також набором когнітивних стилів особистості. Використання результативних характеристик разом з процесуальними дозволяє здійснити інтегративний підхід до інтелекту, що враховує всі його особливості в кожного конкретного суб'єкта.

5. Емоційний ресурс особистості розглядається, як сукупність емоційних властивостей особистості. Від їх співвідношення залежить зрілість емоційних реакцій особистості на ситуації стресового характеру.

6. Сильові (когнітивні стилі), продуктивні (психометричний інтелект) характеристики інтелекту та емоційні властивості можуть розглядатися як ресурси копінг-поведінки рятувальника.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА У СТРУКТУРІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА

2.1. Методологічні принципи дослідження

Істотне значення для наукової розробки і практичної реалізації процедури визначення інтелектуально-емоційного компонента, як ресурсу, що впливає на вибір рятувальниками копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту, є дотримання ряду принципових положень, які визначають методологію психологічного дослідження цього феномену.

Основні принципи цього дослідження визначалися специфікою вирішуваних завдань. Комплексний підхід до вивчення процесуальних і продуктивних характеристик інтелекту, емоційних властивостей особистості, усвідомлених і неусвідомлених форм поведінки в стресових умовах та критеріїв їх ефективності вимагав використання в роботі принципів системного підходу. Він передбачає вивчення феномену, як цілісного утворення, що розглядається в багатьох зовнішніх і внутрішніх взаємовідношеннях (О. Леонтьєв, Б. Ломов, В. Шадріков).

Системний підхід, по-перше, визначає необхідність вивчення людини, як складної системи, де відображаюча, регулятивна і комунікативна функції психіки знаходяться в нерозривному зв'язку з фізіологічними й анатомічними функціями та структурами індивіда, що взаємодіють між собою та із зовнішнім світом; по-друге, розгляд інтелектуального, емоційного ресурсу, копінг-поведінки та професійної успішності рятувальника, як складної системи, що складається з ряду компонентів; по-третє, вивчення взаємозв'язку і взаємозумовленості компонентів метасистеми «людина – професія»; по-четверте, вивчення зародження і

прояву системних властивостей, а також детермінант, що зумовлюють їх специфіку.

Таким чином, системний підхід до вивчення копінг-поведінки рятувальника має бути заснований на реалізації двох принципових положень: 1) психіку професіонала необхідно розглядати, як багаторівневу та ієрархічну систему, яка має певну внутрішню структуру, що включена в систему вищого порядку; 2) копінг-поведінку необхідно розглядати, як похідну системну характеристику активності суб'єкта, що також є системою, яка має певні складові, що взаємозв'язані з психічними ресурсами професіонала.

Саме в руслі системного підходу був використаний метод моделювання для створення схеми дослідження. Цей метод є одним з способів пізнання дійсності й допомагає вирішити завдання вивчення складних систем для їхнього удосконалення та більш ефективного використання. Модель служить, головним чином, для здобуття наочних уявлень про інші об'єкти та організацію знань.

Проте системний підхід не забезпечує всіх необхідних підстав для вивчення інтелектуально-емоційного ресурсу копінг-поведінки рятувальника. На думку А.В. Брушлінського [27], цей методологічний принцип сам собою не може визначити, що саме в кожному конкретному випадку є системою, підсистемою, її компонентами та їх взаємозв'язками. Б. Ломов, Д. Завалишина, В. Барабанщиков пропонують використовувати принцип полісистемності під час аналізу складних багатомірних психічних явищ [60, 96]. До таких явищ належить і феномен копінг-поведінки. Полісистемний підхід, на нашу думку, найбільш перспективний для вивчення копінг-поведінки у тріаді «професійне середовище – діяльність – особистість».

Для цього в нашому дослідженні системний підхід реалізувався в сукупності з іншими конкретнішими науковими підходами й теоріями: суб'єктно-діяльнісним і особистісним.

Оскільки це дослідження присвячене вивченню особливостей поведінки суб'єкта професійної діяльності, воно також базувалося на

принципах суб'єктно-діяльнісного підходу, який спирається на наукові ідеї Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна і розвинений в працях К. Абульханової-Славської, А. Брушлінського, Є. Клімова та інших.

А. Брушлінський визначає, що поняття «суб'єкт – це людина на вищому рівні діяльності, спілкування, цілісності, автономності тощо» [27]. Є. Клімов сформулював таке визначення: «У загальному вигляді під суб'єктом праці можна розуміти системну різнорівневу організацію психіки, що включає ряд властивостей людини як індивіда і як особи, відповідних соціальній ситуації розвитку, предмета, мети, засобів і умов діяльності» [72]. При цьому він пояснює, що, вживаючи слово суб'єкт, ми підкреслюємо роль людини, як ініціатора активності.

Таким чином, згідно з суб'єктно-діялісним підходом людина, її психіка формуються й виявляються в ході діяльності завжди соціальної, творчої, самостійної, перетворюючої. Суб'єктно-діялісний підхід до вивчення копінг-поведінки та професійної успішності рятувальників має бути заснований на реалізації такого положення: рятувальник, як суб'єкт праці, – це зацікавлений, володіючий необхідними якостями ініціатор цілеспрямованих, спланованих перетворюючих дій у напрямі об'єкта праці з метою здобуття соціально значущого результату, в ході яких він сам активно розвивається. Професіоналізм і професійна успішність – це такі феномени, що визначаються рівнем суб'єктності.

Особистісний підхід до вивчення копінг-поведінки обґрунтований в роботах Л. Анциферової, В. Бодрова, Д. Брайтта, Ф. Джонса, Т. Крюкової та інших [12, 22, 25, 83]. Положення про особистісний підхід до дослідження копінг-поведінки формує уявлення про особливості прояву внутрішніх чинників, що детермінують активність суб'єкта діяльності. У вітчизняній психології існує положення про те, що особистість – це багаторівнева й багатовимірна система психологічних характеристик, які зумовлюють індивідуальну своєрідність, а також стійкість поведінки й діяльності. Властивості особистості соціально детерміновані, формуються й

розвиваються протягом всього життя. Важливе положення особистісного підходу – це уявлення про цілісність особистості, про необхідність розгляду її в єдності різних систем, регулюючих різні види її соціально значущої діяльності. В. Бодров відзначає, що особливості реалізації стратегій і стилів подолання стресу значною мірою визначаються особистісними характеристиками суб'єкта. Проведені дослідження показують, що специфіка вирішення проблемних завдань, які пов'язані з складними життєвими і професійними ситуаціями, а також використання тих або інших стратегій або стилів подолання труднощів, залежить від типу й індивідуальних особливостей особистості [18]. Д. Брайт і Ф. Джонс підкреслює, що «особистість і стрес-долання дуже тісно взаємопов'язані» [25, с. 191]. Болджер навіть висловив тезу, що «оволодіння стресом – це особистість, яка діє в умовах стресу» [цит. за 25, с. 191].

Отже, особистісний підхід до вивчення копінг-поведінки рятувальника заснований на реалізації двох принципових положень: 1) особистість – це багаторівнева і багатовимірна система психологічних характеристик, які формуються на базі біологічних передумов у процесі соціалізації і зумовлюють індивідуальну своєрідність, а також стійкість поведінки; 2) копінг-поведінка, як системна властивість активності суб'єкта в стресових умовах, багато в чому визначається особливостями компонентів структури особистості.

Таким чином, викладені вище методологічні принципи лягли в основу нашого прикладного дослідження копінг-поведінки рятувальників, а також чинників, що впливають на неї.

2.2. Характеристика психодіагностичного інструментарію

Для встановлення ролі інтелектуально-емоційного компонента в детермінації захисно-копінгової поведінки, а також їх вплив на професійну

успішність рятувальників нами були підібрані методики, які адекватні меті та завданням дослідження.

Для дослідження продуктивних характеристик інтелекту використовувався «Тест структури інтелекту Р. Амтхауера» [142]. Спеціалісти вважають тест Амтхауера однією з найбільш валідних, надійних і практично обґрунтованих діагностичних методик [155].

З метою дослідження стильових властивостей інтелекту ми зупинилися на трьох когнітивних стилях: полезалежність/полenezалежність, імпульсивність/рефлексивність, ригідний/гнучкий пізнавальний контроль. З усіх відомих когнітивних стилів вони традиційно викликали найбільший інтерес дослідників і на сьогодні є найбільш вивченими. Для їх оцінки використовувалися такі методики в комп'ютерних версіях: «Приховані фігури» Л. Терстоуна, «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана, «Словесно-кольорова інтерференція» Дж. Струпа.

Під час вивчення емоційної сфери рятувальника, ми ґрунтувалися на дімезіональному підході, який спрямований на вивчення кількісних характеристик (основних показників) емоційних властивостей, а не на їх модальність. За основу було взято концепцію Є. Ільїна, який виділив сім емоційних властивостей людини [65].

Особливості емоційної збудженості, глибини переживання емоцій, емоційної лабільності/ригідності досліджувались тестом «Характеристики емоційності» Є. Ільїна. Під час вивчення емоційної стійкості/нестійкості використана методика «Шкала емоційної стійкості-нестійкості» Г. Айзенка. Оптимізм/песимізм визначався методикою «Оптимізм-песимізм» М. Обозова. Емоційна чуйність діагностувалася методикою «Діагностика рівня емпатії» І. Юсупова, а експресивність вивчалася «Опитувальником емоційної експресії» О. Богіної.

Для дослідження емоційного інтелекту використано шкали опитувальника «ЕмІн» Д. Люсіна [100]. Крім того концепція емоційного інтелекту відображає ідею єдності інтелектуальних та емоційних процесів.

Механізми психологічного захисту вивчалися за допомогою опитувальника «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика [123]. Для діагностики копінг-стратегій використовувався «Копінг-тест» Р. Лазаруса [40].

Крім того для встановлення результативності діяльності рятувальників використовувався метод парних порівнянь Т. Сааті [139], а рівень задоволеності діяльністю визначався опитувальник «Інтегральна задоволеність працею» М. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова [166].

1. Методика «Приховані фігури» Л. Терстоуна

Це перцептивний тест. Завдання досліджуваного – знайти просту геометричну фігуру в середині складної. Швидке і правильне виявлення простої фігури (деталі) характеризує полenezалежність, повільне і помилкове – полезалежність. Таким чином, оцінюється ступінь, у якому індивідуальна перцепція знаходиться під впливом видимого поля.

Досліджуваному пред'являють 49 простих фігур і до кожної з них по чотири складних. Час виконання тесту обмежений 10 хвилинами. Досліджуваний повинен вказати, чи представлена проста фігура в складній.

Показники полenezалежності/полenezалежності: кількість правильних рішень та кількість допущених помилок. Загальним критерієм виступає різниця між правильними рішеннями та кількістю помилок.

2. Методика «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана

Методика розроблена для діагностики когнітивного стилю «імпульсивність/рефлексивність». Досліджуваному пред'являється 2 тренувальних, після чого 20 основних аркушів, на кожному з яких зверху знаходиться зображення знайомого предмета (фігура-еталон), а внизу розташовуються у два ряди 8 майже ідентичних зображень цього ж предмета, серед яких тільки одне повністю ідентичне фігурі-еталону. Досліджуваний повинен знайти і вказати зображення, що повністю ідентичне фігурі-еталону.

Показники імпульсивності/рефлексивності: час виконання тесту (t) та кількість допущених помилок (п). Загальним критерієм виступає сумарний Z - показник ($Z_p - Z_t$).

3. Методика «Словесно-кольорова інтерференція» Дж. Струпа

Методика призначена для діагностики когнітивного стилю «ригідний/гнучкий пізнавальний контроль». Досліджуваному послідовно пред'являються три карти. На першій 100 слів, що позначають назви чотирьох основних кольорів (інструкція, як можна швидше прочитати слова). На другій 100 різнокольорових прямокутників тих же основних чотирьох кольорів (інструкція, як можна швидше вказати колір прямокутників). На третій 100 назв кольорів, які не відповідають кольору чорнила, яким написано дане слово. Наприклад, слово «червоний» написано жовтим чорнилом, слово «синій» – зеленим тощо. (інструкція, як можна швидше назвати колір, яким написано кожне слово).

Показник ригідності/гнучкості пізнавального контролю: різниця в часі виконання третьої (кольорові слова) і другої (колір) карт у вигляді $T_3 - T_2$. Чим більша ця різниця, тим більше виражений ефект інтерференції і, відповідно, більш виражена ригідність (вузькість, жорсткість) пізнавального контролю. Як можна побачити, інтерференція в цьому випадку є результатом конфлікту словесно-мовних (вербальних) і сенсорно-перцептивних функцій: досліджуваний повинен ігнорувати значення слова й назвати колір, яким воно написано. Низька інтерференція говорить про здатність гальмувати сильніші за своєю природою вербальні функції заради сприйняття кольору, висока – про те, що досліджуваний насилу звільнюється від впливу значення слова при його невідповідності наглядному враженню.

Існує додатковий показник «вербальності», запропонований Д. Броверманом. Він визначається, як співвідношення часу виконання другої (колір) і першої (слова) карт у вигляді T_2/T_1 . Високі значення цього показника свідчать про переважання словесного способу переробки інформації, низькі – сенсорно-перцептивного. Показник інтерференції Д. Броверман інтерпретує, як ступінь автоматизації пізнавальних функцій.

Показники ригідності/гнучкості пізнавального контролю: величина інтерференції ($T_3 - T_2$) та ступінь координації словесно-мовних і сенсорно-

перцептивних функцій (T_2/T_1). Загальним критерієм виступає інтегральний показник інтерференції ($K_{\text{інт}}$), який розраховується, як співвідношення коефіцієнтів продуктивності відповідних завдань ($K_{\text{інт}} = (K_{\text{пр1}} - K_{\text{пр3}})/K_{\text{пр1}}$). Де, $K_{\text{пр}} = (100 - R_i)/t_i$; t_i – час виконання кожного завдання; R_i – кількість помилок у кожному завданні.

4. Тест структури інтелекту Р. Амтхауера

Призначений для вимірювання рівня інтелектуального розвитку осіб віком від 13 до 61 року. Запропонований Рудольфом Амтхауером у 1953 році (остання редакція тесту здійснена в 1973 році). Тест застосовується переважно для діагностування рівня розвитку загальних здібностей у контексті проблем професійної психодіагностики для вирішення питань професійного відбору й консультування.

При створенні тесту Р. Амтхауер виходив з концепції, згідно з якою інтелект розглядається, як спеціалізована підструктура в цілісній структурі особистості. Цей конструкт він розуміє, як структуровану цілісність психічних здібностей, які проявляються в різноманітних формах діяльності.

Середнє значення коефіцієнта кореляції між окремими субтестами й загальним результатом – 0,65 (0,80 - 0,45), середній показник інтеркореляції субтестів – 0,36 (0,62 - 0,20). Коефіцієнт ретестової надійності (через 1 рік) складає 0,83 - 0,91. Коефіцієнти надійності паралельних форм – 0,95; надійності частин тесту (метод розщеплення) – 0,97. Зазначені статистичні характеристики вказують на можливість використання окремих субтестів для оцінки інтелектуального розвитку і продуктивності діяльності.

Тест структури інтелекту Р. Амтхауера складається з 9 субтестів, кожен з яких спрямований на вимірювання різних інтелектуальних здібностей: вербальних (субтести 1-4), математичних (субтести 6-7), просторових уявлень (субтести 8-9), функцій пам'яті (субтест 5). У тесті використовуються завдання закритого типу в усіх субтестах, окрім 4-6. Досліджуваному пропонується на вибір 5 варіантів відповідей.

Перший субтест включає завдання, які орієнтовані на дослідження словникового запасу досліджуваного («відчуття мови» за Р. Амтхауером). Другий субтест – визначення загальних ознак, діагностує здатність до абстрагування. Третій субтест – аналогії, визначає комбінаторні здібності. Четвертий субтест – класифікація, оцінює здатність до узагальнення. П'ятий субтест – рахунок, діагностує рівень арифметичного мислення, що входить до структури математичних здібностей. Шостий субтест – ряди чисел, визначає здатність до індуктивного мислення, а також математичні здібності. Сьомий субтест – вибір фігур, досліджує просторову уяву. Восьмий субтест – кубики, тестується вміння подумки оперувати об'ємними тілами у просторі. Дев'ятий субтест – завдання на зосередження уваги й пам'яті, діагностує здатність до запам'ятовування й відтворення наглядної інформації [57].

Показники рівня розвитку інтелекту: рівень розвитку різних інтелектуальних здібностей. Загальним критерієм виступає рівень розвитку психометричного інтелекту – коефіцієнт інтелекту (IQ).

5. Самооціночний тест «Характеристики емоційності» Є. Ільїна

Тест призначений для самооцінки вираженості різноманітних характеристик емоцій: емоційної збудженості, інтенсивності емоцій (глибина переживання емоцій), тривалості емоцій (емоційна лабільність/ригідність), а також вплив на ефективність діяльності. Остання характеристика виключена із аналізу в нашому дослідженні.

Показники: сума одержаних балів за кожною шкалою.

6. Методика «Шкала емоційної стійкості-нестійкості» Г. Айзенка

Шкала є частиною методики Г. Айзенка для дослідження екстраверсії-інтроверсії й нейротизма (форма А). Залишені запитання, що стосуються нейротизму й на прихованість – відвертість відповідей.

За кожную відповідь, що співпадала з ключем методики, досліджуваний одержував 1 бал. Одержані за кожною шкалою бали сумувалися. Мала кількість балів за першою шкалою свідчила про емоційну стабільність, а

велика – емоційну нестабільність. Якщо за другою шкалою досліджуваний набрав 5 і більше балів, то його відповіді, вважає Г. Айзенк, були не завжди відверті.

Показники: сума одержаних балів за кожною шкалою.

7. Методика «Оптимізм-песимізм» М. Обозова

Методика складається з 10 запитань, на які існує чотири варіанти відповідей. Необхідно дати відповідь з врахуванням того, який із них більше або менше підходить досліджуваному. Підраховується сума балів. Якщо вона більша 35 балів, то досліджуваний – стабільний оптиміст; більше 25 – швидше оптиміст, ніж песиміст; більше 15 – швидше песиміст, ніж оптиміст; менше 15 – песиміст.

Показник оптимізму-песимізму: сума одержаних балів за всіма запитаннями.

8. Методика «Діагностики рівня емпатії» І. Юсупова

Призначена для виявлення рівня емпатійних тенденцій особистості. Методика складається з 36 тверджень, на які потрібно відповідати згідно з шестизначною шкалою (від 0 до 5 балів). Підраховується сума балів. Окрім основної шкали, існує шкала, яка перевіряє ступінь відвертості досліджуваного. Результатам дослідження можна довіряти, якщо респондент дав не більше трьох нещирих відповідей.

Показники: сума одержаних балів за кожною шкалою.

9. Методика «Опитувальник емоційної експресії» О. Богіної

Методика розроблена в лабораторії О. Ольшанникової. Складається з 48 запитань. Методикою виявляється 8 експресивних каналів вираження емоцій: гучність голосу, темп мови, образність мови, мовні помилки, інтонаційна виразність мови, рухова активність, зайві рухи, міміка. Підраховуються тільки позитивні відповіді за кожною шкалою.

Окрім того шляхом комбінації запитань виділяються три фактори експресивності: зовнішня виразність емоцій, активність поведінки під впливом емоцій та порушення мови й поведінки під впливом емоцій.

Ми у своїй роботі використовували загальний критерій, як суму балів за вісьма експресивними каналами вираження емоцій.

10. Опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» Д. Люсіна

Тест спирається на модель емоційного інтелекту, розроблену Д. Люсіним. Емоційний інтелект визначається, як здібності розуміти свої і чужі емоції та керувати ними.

І здібність розуміння, і здібність управління емоціями може бути спрямована як на власні емоції, так і на емоції інших людей. Відповідно автор вводить поняття внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту, які передбачають актуалізацію різних когнітивних процесів і навиків, але повинні бути пов'язані між собою. Таким чином, у структурі емоційного інтелекту Д. Люсін виділяє два «виміри», пересікання яких дає чотири види емоційного інтелекту. На основі такої моделі розроблений тест, який складається з 46 запитань з відповідями за чотирьохбальною шкалою, що групуються в 5 субшкал (розуміння чужих емоцій, управління чужими емоціями, розуміння своїх емоцій, управління своїми емоціями, контроль експресії). На їх основі вираховуються 4 шкали емоційного інтелекту (міжособистісний емоційний інтелект, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, розуміння емоцій, управління емоціями).

Показники: сума одержаних балів за кожною шкалою емоційного інтелекту. Загальним критерієм виступає інтегральний показник, як сума балів за п'ятьма підшкалами.

11. Опитувальник «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index)

Опитувальник базується на психоеволюційній теорії Р. Плутчика та структурній теорії особистості Г. Келлермана. Як відомо, психодіагностична система Келлермана-Плутчика пов'язує особистісну диспозицію з певною емоцією, з певним захисним механізмом.

Опитувальник «Індекс життєвого стилю» складається з дев'яноста семи тверджень. Досліджуваній повинен позначити ті вислови, які відповідають його поведінці чи стану.

Опитувальник визначає 8 механізмів психологічного захисту: А – заперечення, В – витіснення, С – регресія, D – компенсація, Е – проекція, F – заміщення, G – інтелектуалізація, Н – реактивне утворення. Час заповнення бланка реєстрації відповідей становить від 15 до 20 хвилин. Підраховуються тільки позитивні відповіді за кожною шкалою, що є «сирими» балами, які в подальшому можуть бути порівняні з середньонормативними показниками за вибіркою стандартизації або переведені у процентильні показники. Останні показують умовне розташування досліджуваного у вибірці стандартизації відповідно до її відсоткового розподілу.

Показники: сума позитивних відповідей за кожною шкалою.

12. «Копінг-тест» Р. Лазаруса

Методика спрямована на визначення домінуючих копінг-стратегій, які використовуються особистістю з метою подолання негативного впливу стрес-факторів. Опитувальник складається з 50 тверджень, які утворюють 8 шкал або копінг-стратегій, які індивіди використовують, коли в їхньому житті відбуваються різні неприємні події, виникає напруга й занепокоєння. Розглядаються такі види копінг-стратегій:

- конфронтаційній копінг – агресивні зусилля щодо зміни ситуації, передбачає певний ступінь ворожості й готовність до ризику;
- дистанціювання – когнітивні зусилля на відділення від ситуації та зменшення її значущості;
- самоконтроль – зусилля з регулювання своїх почуттів і дій;
- пошук соціальної підтримки – зусилля для пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки;
- прийняття відповідальності – визнання своєї ролі у проблемі з подальшими намірами її вирішення;

- уникнення – уявні прагнення й поведінкові зусилля, спрямовані до втечі або уникання проблеми на відміну від дистанціювання від неї;
- планування вирішення проблеми – мимовільні проблемно-сфокусовані зусилля для зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до вирішення проблем;
- позитивна переоцінка – зусилля для створення позитивного значення, сфокусованого на зростанні власної особистості. Включає також релігійний вимір [40].

Показники: сума одержаних балів за кожною шкалою.

13. Опитувальник «Інтегральна задоволеність працею» М. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова

Інтегральним показником, що відображає благополуччя/неблагополуччя особистості у трудовому колективі, є задоволеність діяльністю, яка містить оцінки інтересу до роботи, що виконується, задоволеності взаєминами зі співробітниками і керівництвом, рівня домагань у професійній діяльності, задоволеності умовами, організацією праці тощо.

Ця методика дозволяє оцінити не тільки загальну задоволеність своєю діяльністю, але й оцінити її складові.

Показником рівня задоволеності діяльністю виступає загальна кількість одержаних балів за методикою.

14. Методика оцінки результативності професійної діяльності рятувальників

Результативність професійної діяльності оцінювалася методом експертних оцінок – методом парних порівнянь Т. Сааті. Згідно з цим методом експерт (в ролі якого виступав керівник підрозділу, який добре знав підлеглих) порівнював рятувальників попарно стосовно результативної сторони успішності професійної діяльності, яка оцінювалась за шкалою інтенсивності від 1 до 9, де оцінки мають таке значення:

- 1 – рівна успішність;
- 3 – помірна перевага одного над іншим;

- 5 – істотна перевага одного над іншим;
- 7 – значна перевага одного над іншим;
- 9 – дуже сильна перевага одного над іншим;
- 2, 4, 6, 8 – відповідні проміжні значення.

Якщо при порівнянні одного працівника i з іншим працівником j отримано $a(i, j) = b$, то при порівнянні другого працівника з першим одержуємо $a(j, i) = 1/b$.

Таким чином, система парних порівнянь призводить до результату, що може бути представлений у вигляді обернено симетричної матриці.

Відносна сила, величина кожного окремого об'єкта (рятувальника) в ієрархії визначається оцінкою відповідного йому елемента власного вектора матриці пріоритетів, нормалізованого до одиниці. У нашому випадку ця величина y є числовим показником ефективності діяльності кожного працівника. Процедура визначення власних векторів матриць піддається наближенню за допомогою обчислення геометричної середньої.

Нехай:

$A_1...A_n$ – множина з n елементів;

$W_1...W_n$ – співвідносяться в такий спосіб:

	A_1	...	A_n
A_1	1	...	W_1/W_n
...	...	1	A_n
A_n	W_n/W_1	...	1

Оцінка компонентів вектора пріоритетів провадиться за схемою:

	A_1	...	A_n		
A_1	1	...	W_1/W_n	$X_1 = (1 \times (W_1/W_2) \times \dots \times (W_1/W_n))^{1/n}$	$BA\Gamma A(A_1) = X_1 / \text{СУМА}(X_i)$
...	...	1	A_n	...	...
A_n	W_n/W_1	...	1	$X_n = ((W_n/W_1) \times \dots \times (W_n/W_{n-1}) \times 1)^{1/n}$	$BA\Gamma A(A_n) = X_n / \text{СУМА}(X_i)$
				$\text{СУМА}(X_i)$	

Досить корисним побічним продуктом підходу Т. Сааті є так званий індекс погодженості (ІП), що дає інформацію про ступінь порушення погодженості. Індекс погодженості розраховується за формулою:

$$ІП = (\square_{\max} - n)/(n - 1),$$

де $\square_{\max}$ – максимальний власний вектор, n – кількість працівників, що порівнюються.

Якщо розділити ІП на число, що відповідає випадковій погодженості матриці того ж порядку, одержимо відношення погодженості (ВП). Величина ВП повинна дорівнювати 10 % або менше, щоб бути прийнятною. У деяких випадках допускається ВП до 20 %, але не більше, інакше тому, хто проводить порівняння, треба перевірити свої судження в матриці.

Отже, для діагностики інтелектуального і емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальників були підбрані методики, які відповідають меті та завданням дослідження, широко відомі, багаторазово перевірені та визнані як вітчизняними, так і зарубіжними психологами. При адекватному використанні й дотриманні існуючих інструкцій та рекомендацій, вони мають достатній рівень валідності, надійності та об'єктивності.

2.3. Методи статистичної обробки отриманих даних

Отриманий у ході дослідження великий масив первинних даних, а також необхідність побудови структурної моделі інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника, вимагали застосування як одномірних, так і багатомірних методів статистики.

Підраховувалися прості описові статистики (середні значення – M , стандартні відхилення – $S.D.$), виконувалося порівняння векторів середніх значень, кореляційний аналіз. Для оцінки достовірності розбіжностей між групами рятувальників використовувався параметричний t -критерій

Стьюдента. Для визначення ступеня різноманітності матриць інтеркореляцій – χ^2 -критерій Пірсона. Бралась до уваги значущість відмінностей на рівні $p < 0,05$ та вище. З багатомірних методів математико-статистичного аналізу первинних даних застосовувався кластерний, експлораторний та конфірмаційний факторний аналізи, а також структурне моделювання.

1. Для вирішення завдання встановлення напрямку й форми взаємозв'язку між досліджуваними ознаками, визначення його інтенсивності, перевірки достовірності взаємозв'язків показників був використаний кореляційний аналіз, а точніше – коефіцієнт кореляції Пірсона. У кореляційний аналіз нами були включені показники стильових і продуктивних властивостей інтелекту, емоційні властивості особистості, копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту, а також результативність та задоволеність діяльністю рятувальників.

2. Для встановлення гомогенності/гетерогенності кореляційних матриць за методикою А. Карпова використовувався χ^2 -критерій Пірсона, який розраховувався за формулою:

$$\chi^2 = \sum_{i=0}^{k \cdot l} \frac{(f_e - f_t)^2}{f_t}, \quad df = (k-1)(l-1),$$

де k – число рядків, l – число стовбців, f_e – емпірична частота, f_t – теоретична частота.

3. Кластерний аналіз використовувався з метою виділення в первинних даних таких однорідних підмножин, щоб об'єкти в середині груп були схожі один на одного, а об'єкти з різних груп – не схожі. На сьогодні налічують сотні алгоритмів класифікації багатовимірних спостережень, і кількість нових процедур продовжує зростати. Тому слід було з'ясувати, який алгоритм класифікації найбільш адекватний емпіричному матеріалу. Серед дослідників популярні такі методи кластерного аналізу, як метод найближчого сусіда (Nearest neighbor), метод далекого сусіда (Furthest neighbor), центроїдний метод (Centroid), медіанний метод (Median), метод

групового середнього (Group Average), метод Уорда (Ward's) і метод k-середніх (k-Means).

Головна відмінність між методами полягає у стратегії процесу об'єднання об'єктів у кластери. Так, стратегія найближчого сусіда сильно стискає простір вихідних ознак, стратегія далекого сусіда, навпаки, сильно розтягує простір вихідних ознак, стратегія групового сусіда зберігає метрику простору ознак, стратегія Ward's мінімізує розмах об'єктів в середині кластеру, стратегія k-середніх виділяє місця найбільшої концентрації точок в аналізованому просторі ознак.

Застосувавши кожен із описаних методів кластерного аналізу, ми прийшли до висновку, що найбільш адекватним алгоритмом кластеризації зібраних нами даних є метод Уорда (Ward's method). У ньому в якості цільової функції застосовується сума квадратів відхилень у середині групи, яка є ні що інше, як сума квадратів відстаней між кожною точкою (об'єктом) і середньою точкою кластеру, який містить цей об'єкт. Цей метод є послідовною процедурою: на кожному кроці об'єднуються такі два кластери, які призводять до мінімального збільшення цільової функції, тобто сума квадратів у середині групи між кожною точкою (об'єктом) і середньою точкою кластеру, який містить цей об'єкт. Таким чином, метод Уорда спрямований на об'єднання близько розташованих кластерів [111]. Застосування кластерного аналізу дозволило нам виявити серед досліджуваних групи з різними стильовими ознаками й рівнем психометричного інтелекту та емоційними властивостями. Виділені за допомогою кластерного аналізу групи порівнювалися за рівнем вираженості показників механізмів психологічного захистів і копінг-стратегій. Для цього використовувався параметричний t-критерій Стюдента. Емпіричне значення цього критерію показує, наскільки середні значення змінних відрізняються один від одного.

4. Експлораторний факторний аналіз був використаний з метою виявлення внутрішніх закономірностей взаємозв'язків між механізмами

психологічного захисту й копінг-стратегіями та емоційними властивостями, стиснувши простір інформаційних ознак до невеликої кількості генералізованих факторних характеристик. Ми використовували метод «головних факторів», який спрямований на пояснення кореляцій між змінними. Для вирішення одної з ключових проблем факторного аналізу, проблеми числа чинників, застосовувався критерій, згідно з яким число факторів дорівнювало числу компонентів, власні значення яких більше одиниці.

Основний результат, що отримується після проведення факторного аналізу, – факторна структура. Елементи факторної структури – факторні навантаження змінних, які вказують на кореляцію змінної з фактором. Нами були взяті до уваги факторні навантаження змінних від 0,4 і більше. Для одержання факторної структури застосовувався критерій варимакс Р. Кайзера – варимакс-обертання.

5. Структурне моделювання за своєю суттю – всеосяжна і незвичайно могутня техніка багатовимірної аналізу, що включає велику кількість методів з різних галузей статистики. Вона є своєрідним інструментом «креативного пошуку», що дозволяє не тільки перевіряти апріорні гіпотези, але й висувати нові безпосередньо в ході аналізу даних. Можна сказати, що цей метод об'єднує в собі розвиток багатьох методів багатовимірної аналізу, а саме: множинної лінійної регресії, дисперсійного, факторного аналізів. Основні поняття, з якими працює структурне моделювання – це маніфестні (явні) та латентні (приховані) змінні. Маніфестні змінні безпосередньо вимірюються спостерігачем і на структурних діаграмах позначаються прямокутниками. Латентними називаються змінні, які неможливо піддати виміру за допомогою прямого звернення з запитанням до респондента. Пояснююча здібність латентної змінної зумовлюється тим, що вона служить причиною наявності зв'язків між змінними, які спостерігаються [80]. На структурних діаграмах латентні змінні

позначаються овалами. Їх значення розраховуються через показники маніфестних змінних, виходячи із заданих із теорії структурних рівнянь.

У межах цього підходу можуть бути зроблені припущення не тільки про структуру кореляції, але й про природу й напрям впливів однієї латентної змінної на іншу, тобто в модель можуть бути включені стосунки причинно-наслідкового характеру. Детермінуюча змінна називається незалежною, а та, яка де термінується, – залежною. У причинно-наслідкових парах залежні та незалежні змінні виступають як латентні, так і маніфестні змінні в будь-якому поєднанні. На структурних діаграмах причинно-наслідкова пара з'єднується односторонньою стрілкою, що виходить з незалежної й закінчується на залежній змінній. Можливо також, що залежна змінна у свою чергу також може детермінувати яку-небудь третю змінну. Інший тип зв'язку між змінними, що існує в моделі, – кореляційний. На діаграмі він позначається двосторонніми стрілками.

Щоб модель була повна, згідно з правилами структурного моделювання припускають, що для кожної залежної змінної (латентної або маніфестної) окрім загальної частини, що визначається ваговим внеском відомих незалежних змінних, є ще і специфічність, яка в моделі не обчислюється. Вона виражається змінною «Е» для маніфестних залежних змінних і «D» для латентних залежних змінних. Ці залишкові змінні, будучи латентними і незалежними, також взаємодіють між собою за всіма правилами структурної моделі. Як правило, залишкові компоненти не включаються до інтерпретації й виносяться за межі моделі, що аналізується. У структурному моделюванні достатньо буває просто вказати на них і позначити їх, як «Е» (від слова «error» – помилка). Проте О. Мітіна схильна надавати їм більшого значення й інтерпретувати їх не як помилку моделі, а як специфічність змінної, яку ця модель не враховує, або через заздалегідь відому обмеженість (оскільки будь-яка модель не досконала), або через недостатню її розробленість. Аналіз взаємозв'язків між залишковими членами для неї є корисним та інформативним [106].

Структурне моделювання надало нам можливості для статистичного порівняння та оцінки ступеня відповідності експериментальних даних теоретичним моделям (адитивної, медіаторної та інтеракційної) взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника. Існує декілька показників констатування цієї відповідності: CMIN/DF – відношення χ^2 до числа ступенів свободи df. Оптимально, щоб цей показник не був більше 2; CFI – порівняльний критерій узгодження, лежить у межах від 0 до 1. Якщо CFI більше 0,9, то це означає, що модель погоджена; RMSEA – квадратична усереднена помилка апроксимації. Цей показник також лежить у межах від 0 до 1. Для прийняття нульової гіпотези це значення не повинно бути більшим за 0,05 [106].

6. Конфірматорний факторний аналіз як один із методів структурного моделювання показує, на скільки добре маніфестні змінні виступають у ролі ймовірних представників однієї або декількох латентних змінних, тобто він дозволяє встановити факт існування латентних змінних. Конфірматорний факторний аналіз надає можливість безпосереднього втручання дослідника в початкові посилки і, отже, в конструювання системи відносин між латентними вимірюваннями й емпіричними індикаторами відповідно до специфічної теоретичної розробки і/або міркувань, що викликані дослідницьким контекстом [218].

Головна відмінність між конфірматорним факторним аналізом і добре відомим експлораторним полягає в тому, що в першому наявність факторів і їх структура передбачається заздалегідь до здійснення самого аналізу. У експлораторному факторному аналізі дослідник сам намагається визначити скільки і яких саме факторів необхідно для якнайповнішого пояснення кореляцій, що спостерігаються між змінними. Підхід до факторного аналізу в межах моделювання за допомогою структурних рівнянь особливий тим, що передбачає апріорне формулювання гіпотез відносно: кількості латентних

змінних або факторів; маніфестних змінних, що визначають латентні змінні або фактори.

Статистична обробка первинних даних здійснювалася за допомогою прикладних програм статистичного пакета Statistica 6,1 та SPSS 1,7 на персональному комп'ютері.

Таким чином, статистична обробка матеріалів дослідження проводилася з використанням спеціалізованих пакетів прикладних програм, що забезпечують виконання загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математико-статистичних методів, адекватних для вирішення конкретних завдань дослідження.

2.4. Організація і об'єм дослідження

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі пожежно-рятувальних підрозділів Головного територіального управління МНС України в Харківській області. У ньому взяли участь 168 працівників віком від 21 до 49 років, стаж роботи в системі МНС від 1 до 27 років.

Емпіричне дослідження інтелектуально-емоційного компонента у структурі копінг-поведінки рятувальника тривало з 2009 по 2012 роки. Експериментальний цикл був розподілений на послідовні етапи, кожен з яких присвячувався вирішенню конкретної частини загальної задачі і ставав базою для подальших досліджень. Їх було три: підготовчий, констатувальний та теоретико-узагальнюючий.

У межах підготовчого етапу було проведено постановку наукової проблеми та проаналізовано стан її розв'язання у науково-теоретичній літературі, окреслено підходи щодо її емпіричного вирішення, визначені основні методологічні принципи дослідження, сформульована робоча гіпотеза.

Констатувальний етап включав у себе підбір методик та експериментальне дослідження питань, які постають у дисертаційній роботі.

Організація емпіричного дослідження полягала у визначенні часу й порядку його проведення, в обґрунтуванні вибірки досліджуваних, методів, а також у підборі надійних та валідних психодіагностичних методик, релевантних предметові дослідження. Також була визначена система методів дослідження, що містила методи спостереження, анкетування та тестування. Вибір конкретних психодіагностичних методик визначався необхідністю дослідження особливостей інтелектуального та емоційного ресурсів, захисних автоматизмів та усвідомлених копінг-стратегій. Також діагностики професійної успішності, що гіпотетично детермінована поведінковими реакціями рятувальників на стрес. Відповідно, були підібрані чотири групи психодіагностичних методик, призначених для вивчення вказаних параметрів. При відборі методик ми враховували такі вимоги до психодіагностичного інструментарію, що застосовувався в дослідженні: 1) відповідність методики меті та предмету дослідження; 2) заданість процедури проведення у вигляді однозначного набору дій з наступною їх квантифікацією; 3) достатня репрезентативність, надійність, валідність та об'єктивність тесту; 4) чіткість та однозначність інструкцій щодо проведення дослідження.

Основним результатом цього етапу стало статистичне порівняння та оцінка ступеня відповідності експериментальних даних теоретичним моделям (адитивної, медіаторної та інтеракційної) взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника.

У межах теоретико-узагальнюючого етапу проводився концептуальний аналіз, систематизація та узагальнення результатів дослідження, формулювалися висновки, здійснювалась апробація та впровадження основних результатів у практику діяльності МНС України, визначалися подальші перспективи досліджень.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Вибір основних принципів цього дослідження визначався специфікою завдань, що вирішувались, а саме: вивченням особливостей копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту рятувальника з різним рівнем інтелектуального та емоційного ресурсу та їх вплив на успішність професійної діяльності. Дослідження базувалося на системному, суб'єктно-діяльнісному та особистісному підходах до вивчення копінг-поведінки.

2. Складність досліджуваних явищ зумовило залучення широкого переліку психодіагностичних тестів, які можна об'єднати в чотири групи, що спрямовані на вивчення захисно-копінгової поведінки, професійної успішності, інтелектуального та емоційного ресурсів рятувальника. При виборі методик дослідження враховувалися насамперед дані про їх валідність, надійність, об'єктивність і діагностичну інформативність.

3. Великий обсяг первинних даних продиктував використання різноманітного спектру одномірних статистик і багатомірних математико-статистичних методів, грамотне використання яких дозволить досить ефективно підійти до вирішення завдань дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА

3.1. Структура копінг-поведінки рятувальника

Існує багато реакцій на стрес та типів поведінки в ситуації стресу [152, 157]. Кожна людина при зіткненні зі складною, непередбачуваною ситуацією реагує по-своєму. Залежно від частоти виникнення, сили, інтенсивності впливу стресових факторів та індивідуально-психологічних особливостей особистості, обираються найбільш характерні для неї способи подолання стресу [129]. Зазвичай, стресові ситуації «змушують» людину переживати сильні, найчастіше негативні емоції [118]. Цілком зрозумілим у такій ситуації є бажання людини оволодіти важкими емоційними переживаннями. Таким чином, можна припустити, що чим частіше людина опиняється в ситуації стресу, тим більш вірогідним є вироблення найбільш прийнятної для неї копінг-поведінки на стресову ситуацію. Працівники пожежно-рятувальних підрозділів МНС України в силу особливостей професійної діяльності практично постійно стикаються з дією стрес-чинників. Отже, можна припустити, що в них сформовані загальні поведінкові особливості, що проявляються як реакції на дію стресових факторів [157, с. 95].

Досвідчені й успішні в діяльності рятувальники застосовують як правило активні стратегії копінг-поведінки. До таких відносять форми поведінки, що спрямовані на вирішення проблем шляхом конструктивних самостійних дій у напрямку джерела стресу та пошуку соціальної допомоги від середовища в разі обмеженості власних ресурсів у боротьбі з проблемою.

До пасивних копінг-стратегій відносяться різні варіанти поведінки, що передбачають уникання, віддалення від стресових ситуацій.

Проте вивчення особливостей поведінки у стресових ситуаціях працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України не буде відрізнятися завершеністю при розгляді одних копінг-стратегій. Рятувальник у складних умовах використовує й механізми психологічного захисту. Як відомо, їх дія спрямована на усунення психологічного дискомфорту, стану напруги та тривоги, що постійно виникають в екстремальних ситуаціях. При цьому існує декілька підходів щодо визначення механізмів психологічного захисту.

У першому випадку зазначається, що захисні психологічні механізми не є адекватними, вони провокують дезадаптивні способи подолання стресу та обираються особистістю практично несвідомо. Також відзначається, що дію психологічних механізмів захисту не можна назвати ефективною, адже її результатом є не усунення або зміна стресової ситуації, а редукція, підміна справжнього емоційного стану особистості, проте психологічні захисні механізми використовуються кожною людиною практично завжди.

Інша точка зору складається з тверджень про «користь» механізмів захисту та про їх індивідуальне обрання особистістю залежно від рівня її розвитку. Також відзначається, що психологічні механізми захисту «працюють» автономно та починають діяти автоматично, рефлексивно.

На наш погляд, психологічний захист, як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, впрямована на ліквідацію або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту, не може підлягати однозначній оцінці з точки зору своєї «корисності» або «шкідливості». Ми поділяємо точку зору Ф. Бассіна, Р. Гребеннікова, Б. Зейгарник, А. Налчаджяна, Б. Соколової та інших, які розглядали психологічний захист, як нормальний, повсякденно працюючий механізм людської свідомості [15, 46, 63, 109, 154]. При цьому слід зазначити, що таким психологічний захист є лише тоді, коли розглядається в достатньо вузькому колі явищ, що належить до адаптації особистості.

У будь-якому випадку вивчення особливостей взаємозв'язку механізмів психологічного захисту з копінг-стратегіями надасть змогу проаналізувати стиль реагування на стресові ситуації рятувальниками (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Кореляційні зв'язки механізмів психологічного захисту з копінг-стратегіями у рятувальників

Показники механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення
Конфронтаційний копінг	-,06	,10	,10	,13	,14	,20**	-,04	-,01
Дистанціювання	,03	,20**	,15*	,11	,18*	,15*	,10	,10
Самоконтроль	,07	-,08	,01	,09	,22**	,08	,08	,14
Пошук соціальної підтримки	,04	,04	,09	,08	,00	,10	,03	-,08
Прийняття відповідальності	-,09	,01	,15*	,26***	,03	,13	-,02	,01
Уникнення	-,17*	,15	,49***	,29***	,20**	,36***	-,15*	,22**
Планування вирішення проблеми	,13	-,10	-,16*	,06	,00	-,15*	,20**	-,04
Позитивна переоцінка	0,25**	-,09	,06	,13	,00	-,04	,08	,03

Примітка: нулі перед комами опущені; *** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,001$; ** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$; * – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$.

Як видно з даних наведених у табл. 3.1, у рятувальників копінг-стратегія «уникнення» має найбільше достовірних взаємозв'язків з механізмами психологічного захисту. Виявляється, що індивід, який прагне свідомо позбутися проблемної ситуації, неусвідомлено прагне зменшити

тривогу через перехід на більш ранні форми захисту, свої негативні емоції спрямовує не на об'єкт, що викликали їх, а на той який, являє меншу загрозу. При цьому прояв своєї агресії і злості приписує іншим людям, а собі – позитивні емоції, цінності, поведінкові характеристики оточуючих. Особистість попереджує вираження неприємних або недопустимих для неї думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень, тобто з упевненістю можна стверджувати, що часте застосування копінг-стратегії «уникнення» з малою вірогідністю призведе до конструктивного вирішення проблеми.

Копінг-стратегія «дистанціювання» також корелює з багатьма механізмами психологічного захисту, хоча не на такому високому рівні статистичної значущості, як «уникнення». Такий спосіб подолання стресу також не завжди є ефективним [152]. Виявляється, що спроби індивіда відділити себе від проблем, забути про них, супроводжується частим використанням захистів «витіснення» ($r = 0,20$, $p \leq 0,01$), «регресія» ($r = 0,15$, $p \leq 0,05$), «проекція» ($r = 0,18$, $p \leq 0,05$) та «заміщення» ($r = 0,15$, $p \leq 0,05$).

Цілком логічно, що стратегія поведінки у стресовій ситуації «планування вирішення проблеми» негативно на статистичному рівні значущості корелює з «регресією» ($r = -0,16$, $p \leq 0,05$) та «заміщенням» ($r = -0,15$, $p \leq 0,05$), а позитивно – з «інтелектуалізацією» ($r = 0,20$, $p \leq 0,01$), яка вважається однією зі зрілих форм механізмів психологічного захисту та спрямована на переробку й викривлення інформації. Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми» припускає активну розумову діяльність, а саме: аналіз стресової ситуації та засобів її змінення. Необхідною умовою є фокусування на проблемі та визначення шляхів її вирішення.

Інша конструктивна копінг-стратегія «прийняття відповідальності» достовірно взаємопов'язана з захистами «регресія» ($r = 0,15$, $p \leq 0,05$) і «компенсація» ($r = 0,26$, $p \leq 0,001$).

Конфронтаційний копінг на достовірному рівні значущості корелює з механізмом психологічного захисту «заміщення» ($r = 0,20$, $p \leq 0,01$). Заміщення проявляється в агресивній, «гнівній» поведінці, що спрямована на більш доступний об'єкт тоді, як конфронтація характеризується перш за все агресивним ставленням до реальної проблеми. Це об'єднання може, зокрема, говорити про єдину природу базового «двигуна» названих стратегій – мова йде про гнів, про різні способи взаємодії з власною агресією. Імовірно мова йде про універсальну характеристику людей, яка пов'язана з необхідністю трансформувати базовий афект гніву в цивілізовані форми. Якщо невротичне заміщення виражається в різноманітних формах «знищення уявного ворога» (у разі ауто агресії – самознищення), то здорова форма переробки гніву (конфронтація) передбачає енергійні й усвідомлені спроби впоратися з ситуацією (наприклад, асертивне відстоювання своїх прав, позиції тощо). Сам факт кореляції заміщення й конфронтації свідчить про те, що навколо переробки одного з найстародавніших афектів психіки – агресії – формуються як невротичні реакції, так і здорові форми поведінки.

На статистичному рівні значущості копінг-стратегія «позитивна переоцінка» взаємопов'язана з захистом «заперечення» ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$). Це означає, що рятувальник, який усвідомлено докладає зусиль для оволодіння ситуацією шляхом інтерпретації обстановки в позитивних термінах у той же час неусвідомлено заперечує інформацію, яка тривожить або може призвести до конфлікту.

Копінг-стратегія «самоконтроль», яку можна віднести до адаптивних моделей поведінки в напруженій ситуації, корелює з «проекцією» ($r = 0,22$, $p \leq 0,01$). Проекція – це захисний механізм, через дію якого внутрішні переживання особистості, її емоції та почуття, що не приймаються людиною, проектуються або приписуються іншим і потім приходять у свідомість в зміненому вигляді. Це зумовлює змінене сприйняття певної ситуації, своїх прагнень, потреб.

Звертає на себе увагу відсутність значущого взаємозв'язку між копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» та захистами, з чого можна припустити, що ця форма усвідомленої поведінки є однією з найбільш зрілих.

Таким чином, існують стійкі, достовірні кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту. Найбільш частий взаємозв'язок з механізмами захисту проявляють копінги «уникнення» та «дистанціювання».

Певним доповненням до проведеного кореляційного аналізу можна вважати результати застосування процедури факторного аналізу. Ми використали й експлораторний, і конфірматорний його види. Основна їх відмінність полягає в тому, що у експлораторному факторному аналізі експериментатор сам намагається визначити, скільки й яких саме факторів необхідно для якнайповнішого пояснення кореляцій між змінними, а в конфірматорному аналізі наявність факторів та їх структура передбачається заздалегідь, до здійснення самого аналізу.

До експлораторного факторного аналізу було включено результати дослідження 60 рятувальників, а до конфірматорний – 108, через більшу вимогливість до обсягу вибірки, за допомогою рандомізованого (випадкового) відбору. Розбиття вибірки на дві групи було здійснено з метою досягнення більшої об'єктивності та надійності результатів дослідження.

Експлораторний факторний аналіз допоміг нам знайти внутрішні закономірності взаємозв'язків між захистами й копінгами, стиснувши простір інформаційних ознак до невеликої кількості генералізованих факторних характеристик.

У результаті факторизації складових захисно-копінгової поведінки було прийнято рішення виділяти три фактори за «критерієм сліду» (відсіювання) та власною вагою більше 1,3. Факторна структура змінних, що досліджувалася, відображена в табл. 3.2.

Факторне відображення структури показників копінг-стратегій та
механізмів психологічного захисту

Показники		Фактори		
		1	2	3
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,17	0,62	-0,11
	Дистанціювання	0,46	0,30	0,11
	Самоконтроль	0,27	0,46	0,22
	Пошук соціальної підтримки	-0,04	0,52	-0,10
	Прийняття відповідальності	0,10	0,68	-0,17
	Уникнення	0,53	0,49	-0,33
	Планування вирішення проблеми	-0,22	0,56	0,35
	Позитивна переоцінка	-0,09	0,62	0,26
Механізми психологічного захисту	Заперечення	-0,05	0,05	0,76
	Витіснення	0,59	-0,14	0,12
	Регресія	0,62	0,09	-0,44
	Компенсація	0,34	0,29	0,20
	Проекція	0,54	0,05	-0,05
	Заміщення	0,63	0,07	-0,43
	Інтелектуалізація	0,17	-0,03	0,68
	Реактивне утворення	0,45	-0,03	0,08
Частка сумарної дисперсії, (%)		26,1	18,2	17,0

Примітка: у таблиці факторні навантаження, що перевищують за модулем значення, яке дорівнює 0,4, виділені напівжирним шрифтом.

Виділені фактори пояснюють 61,3 % сумарної дисперсії. Вони підтверджують результати кореляції (див. табл. 3.1) та є додатковим аргументом існування певних стійких співвідношень між копінгами й захистами. Знак факторного навантаження змістовного сенсу не має й показує до лівого чи правого полюса чинника належить той або інший показник.

З результатів, поданих у табл. 3.2, видно, що перший фактор, пояснюючи 26,1 % загальної дисперсії, включив у себе як копінг-стратегії, так і захисти. Сам факт групування механізмів психологічного захисту й

копінг-стратегій в певні утворення показує можливість формування поведінкових мета-типів при стресі зі своїми особливостями. Це свідчить, що в напружених ситуаціях у кожного рятувальника формуються як невротичні (захисні) реакції на труднощі, так і здорові (копінгові) стратегії оволодіння ними. Цей фактор можна назвати «захисно-копінгові реакції», які можна припустити, мають універсальний характер реакцій на стресові події та проявляються найчастіше. До складу цього фактора увійшли такі механізми психологічного захисту, як «заміщення» (0,63), «регресія» (0,62), «витіснення» (0,59), «проекція» (0,54) та «реактивне утворення» (0,45), а також копінг-стратегії «уникнення» (0,53) та «дистанціювання» (0,46). Попадання усвідомлених і неусвідомлених форм поведінки в окремий комплекс свідчить, що використання однієї стратегії не стоїть на заваді застосування іншої, а також ще раз підтверджує ідею, що навколо важливої сензитивної сфери формуються як захисні, так і копінгові стратегії подолання труднощів [134].

Другий фактор (18,2 % загальної дисперсії) об'єднує всі копінг-стратегії, окрім «дистанціювання», яка вважається однією з найменш ефективних для професійної діяльності рятувальників [152]. Зі значущим навантаженням і однаковим знаком у його складі домінують показники поведінкових стратегій «прийняття відповідальності» (0,68), «конфронтаційний копінг» (0,62), «позитивна переоцінка» (0,68). Подібні результати одержала й О. Лібіна у своєму дослідженні. Вона також виявила фактор, до якого увійшли всі копінг-стратегії [94], тобто зміст цієї виділеної нами групи змінних відображає єдину внутрішню природу копінг-стратегій та дозволяє віднести їх до самостійної галузі психологічного дослідження. Змістовно цей фактор можна назвати «копінгові-реакції», тому що його компоненти – активні, свідомі стратегії пристосування до стресових ситуацій.

До складу третього фактора, який пояснює 17,0 % загальної дисперсії, увійшли тільки механізми психологічного захисту. Він об'єднав

«заперечення» (0,76), «інтелектуалізацію» (0,68) та з негативним знаком «регресію» (-0,44) й «заміщення» (-0,43). Цей фактор відображає іншу сторону поведінки рятувальника у складних ситуаціях, яку можна охарактеризувати, як «захисні реакції». Вони породжують викривлення в репрезентації реальності, заважають усвідомленню цілісності дійсності, автономії особистості. Як правило часте звернення до механізмів психологічного захисту призводить до проблем у рятувальників з адаптацією та провокує депресивні стани. Їх дія обмежує свободу особистості і звужує поле її свідомості [82].

З метою перевірки валідності припущення існування загального фактора, що об'єднує механізми психологічного захисту та копінг-стратегії був проведений ієрархічний аналіз косокутних факторів (див. табл. 3,3 і 3,4).

Таблиця 3.3

Взаємні кореляції первинних факторів і їх кореляції з вторинним фактором

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Фактор 1	1,00	0,28	-0,08
Фактор 2	0,28	1,00	0,14
Фактор 3	-0,08	0,14	1,00
Вторинний фактор	0,51	0,55	0,09

Таблиця 3.4

Ієрархічна трьохфакторна структура копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту з одним вторинним фактором

Показники		Вторинний фактор	Первинний фактор		
			1	2	3
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,41	0,07	0,52	-0,13
	Дистанціювання	0,41	0,40	0,20	0,10
	Самоконтроль	0,40	0,18	0,36	0,20
	Пошук соціальної підтримки	0,28	-0,10	0,46	-0,11
	Прийняття відповідальності	0,44	0,00	0,58	-0,18
	Уникнення	0,47	0,41	0,37	-0,35

Механізми психологічного захисту	Планування вирішення проблеми	0,13	-0,27	0,50	0,34
	Позитивна переоцінка	0,25	-0,16	0,54	0,25
	Заперечення	0,04	-0,06	0,03	0,76
	Витіснення	0,26	0,54	-0,20	0,11
	Регресія	0,41	0,55	0,01	-0,45
	Компенсація	0,29	0,26	0,21	0,19
	Проекція	0,43	0,47	-0,03	-0,06
	Заміщення	0,42	0,56	-0,01	-0,44
	Інтелектуалізація	0,14	0,14	-0,06	0,67
	Реактивне утворення	0,21	0,40	-0,08	0,08

Примітка: у таблиці факторні навантаження, що перевищують за модулем значення, яке дорівнює 0,4, виділені напівжирним шрифтом.

Первинні фактори, що були одержані при косокутному обертанні, виявилися змістовно ідентичні ортогональним. Перший і другий фактори виявилися тісно пов'язані між собою та найтісніше корелюють з загальним фактором другого порядку (див. табл. 3.3). Тобто фактори «захисно-копінгові реакції» та «копінгові реакції» внесли найбільший внесок в прояв фактора другого порядку, до якого увійшли з високими навантаженнями п'ять копінг-стратегій («уникнення», «прийняття відповідальності», «дистанціювання», «конфронтаційний копінг» та «самоконтроль»), а також три механізми психологічного захисту («проекція», «заміщення» та «регресія»). Можна з достатньою впевненістю інтерпретувати одержаний вторинний фактор, як фактор захисно-копінгової поведінки (див. табл. 3.4).

У цілому отримані співвідношення захисних і копінгових елементів у факторній структурі захисно-копінгової поведінки дозволяють стверджувати, що механізми психологічного захисту й копінг-стратегії різні за своєю суттю, але взаємопов'язані психічні механізми, що формують тип поведінки. Виділені нами три первинних та один вторинний фактори підтверджують доцільність розгляду гіпотетичного конструкту «захисно-копінгової

поведінки», рівень активності і гнучкості якого залежить від співвідношення свідомих і неусвідомлених форм реагування на стрес.

Для статистичної верифікації моделі захисно-копінгової поведінки рятувальників, отриманої нами в результаті експлораторного факторного аналізу, ми використали конфірмаційний факторний аналіз, результати якого наведені на рис. 3.1.

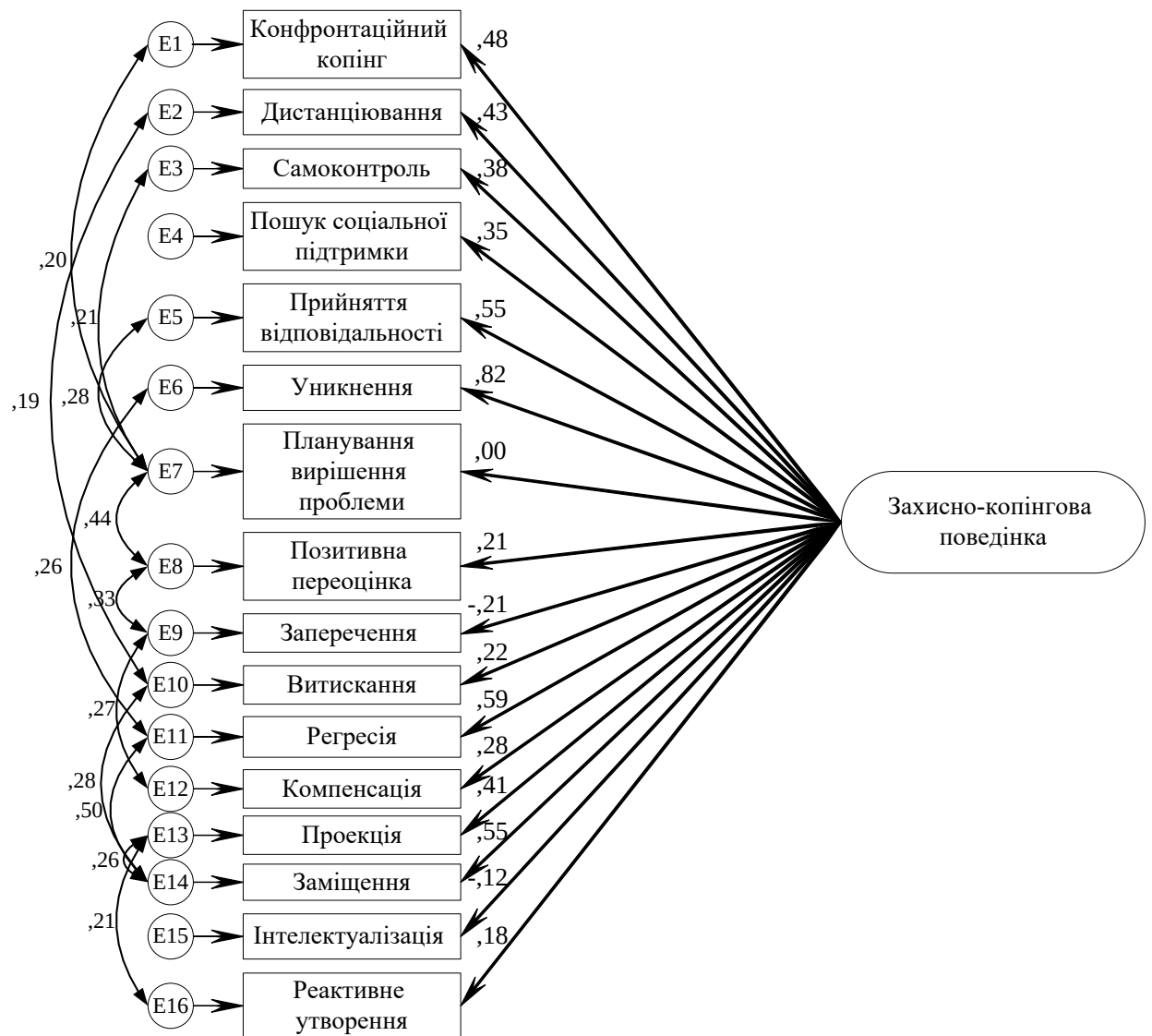


Рис. 3.1. Структурна модель захисно-копінгової поведінки рятувальників

Примітка: нулі перед комами опущені.

У наведеній моделі показник $CMIN/DF = 1,46$; $RMSEA = 0,05$; $CFI = 0,93$. Це є свідченням того, що за основними критеріями теоретична модель відповідає емпіричним даним. Згідно зі стандартними регресійними коефіцієнтами найбільш латентна змінна «захисно-копінгова поведінка» впливає на варіативність копінг-стратегій «уникнення» (0,82), «прийняття відповідальності» (0,55), «конфронтаційний копінг» (0,48) та механізми психологічного захисту «регресія» (0,59) і «заміщення» (0,55).

Згідно з конфірмаційним факторним аналізом захисно-копінгова поведінка за своєю суттю виступає фактором, що об'єднує копінг-стратегії та механізми психологічного захисту.

Отже, і розвідувальний, і констатувальний факторний аналізи підтвердили припущення про існування латентної змінної «захисно-копінгова поведінка», яка виступає інтегративним особистісним утворенням, компоненти якої доповнюють один одного.

3.2. Інтелектуальний компонент у структурі копінг-поведінки рятувальника

3.2.1. Психометричний інтелект та когнітивні стилі як складові інтелектуального ресурсу рятувальника

Першочерговим завданням рятувальника під час прибуття до місця надзвичайної ситуації є оцінка обстановки, для того щоб за найкоротший час допомогти людям і ліквідувати небезпеку. Як правило, він постійно потрапляє в нову, нестандартну, складну ситуацію, наслідок якої важко передбачити, і як результат, потрібно негайно проаналізувати великий обсяг інформації, здійснити глибинну й у той же час швидку її переробку, вибір із великої кількості альтернативних рішень раціональну модель поведінки. І саме в цих умовах для успішної діяльності рятувальника інтелектуальний фактор буде одним із основних.

На нашу думку, інтелектуальний ресурс складається з психометричного інтелекту, який вимірює продуктивні показники та характеризує здатність вирішувати завдання, відображаючи надзвичайно важливі процеси мислення, на яких ґрунтується успіх у багатьох видах діяльності людини [56], і когнітивних стилів, як процесуальних характеристик інтелектуальної діяльності, які відповідають за спосіб досягнення цього успіху [176].

Для дослідження взаємозв'язку між цими показниками був використаний кореляційний метод, результати якого наведені в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Кореляційні зв'язки показників когнітивних стилів та продуктивних характеристик інтелекту

Стильові показники		Полезалежність/ полenezалежність			Імпульсивність/ рефлексивність			Ригідність/ гнучкість пізнавального контролю		
		Бал (б)	Кількість помилко (п)	б – п	Час (t)	Кількість помилко (п)	$Z_{\pi}-Z_t$	T_3-T_2	T_2/T_1	K_{int}
Продуктивні характеристики інтелекту	1	-,06	-,16*	,05	,10	-,07	-,09	-,05	,18*	,06
	2	-,13	-,11	-,07	-,02	-,04	-,01	-,07	-,04	-,06
	3	,05	-,17*	,17*	,12	-,31***	-,24**	-,15*	-,03	-,17*
	4	,11	,05	,08	-,04	,04	,04	-,08	-,10	-,14
	5	,19*	-,02	,22**	,25**	-,31***	-,31***	-,07	-,02	-,13
	6	,15*	-,00	,16*	,11	-,21**	-,18*	,01	-,05	-,06
	7	,31***	,02	,33***	,06	-,17*	-,13	-,07	,05	-,11
	8	,31***	-,00	,34***	,06	-,19*	-,14	-,03	,10	-,03
	9	,15*	,04	,15*	-,03	-,08	-,03	-,12	-,08	-,16*
	IQ	,23**	-,06	,30***	,11	-,26***	-,21**	-,13	-,01	-,18*

Примітка: нулі перед комами опущені; *** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,001$; ** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$; * – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$; K_{int} – інтегральний показник інтерференції; 1 – субтест «доповнення речень»; 2 – «вилучення слова»; 3 – «аналогії»; 4 – «узагальнення»; 5 –

«арифметичні задачі»; 6 – «числові ряди»; 7 – «просторова уява»; 8 – «просторове узагальнення»; 9 – «пам'ять».

У результаті виявлено, що в рятувальників параметр когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність «кількість правильних відповідей», що вимірюється в балах на статистично значущому рівні, позитивно корелює із загальним рівнем IQ ($r = 0,23$, $p \leq 0,01$). Характерно, що цей показник виявив взаємозв'язок із комплексом усіх змінних, які характеризують практичний інтелект (субтести 5-9) [57], а конкретніше – з математичними, просторовими та мнемічними здібностями. З вербальними здібностями взаємозв'язків не виявлено, а кількість допущених помилок під час виконання тесту «Приховані фігури», навпаки, негативно корелюють лише з субтестами «доповнення речень» та «аналогії», що входять до комплексу вербальних здібностей. У цілому ж загальний критерій полезалежності/полenezалежності позитивно на статистично значущому рівні корелює зі складовими практичного інтелекту, комбінаторними здібностями та загальним рівнем інтелектуального розвитку (IQ) ($r = 0,30$, $p \leq 0,001$).

Численні зв'язки з продуктивними характеристиками інтелекту можна пояснити роллю, яку відіграє полезалежність/полenezалежність у когнітивній сфері особистості. Цей когнітивний стиль здійснює вплив на спосіб, яким суб'єкт використовує свої ментальні здібності, а, отже, і на продуктивність вирішення завдань. Якщо рятувальник проявляє здібність розділяти перцептивне поле на елементи, організовувати і структурувати ситуацію, то він проявляє артикульований підхід до поля, тобто має високі «здібності долати складноорганізований контекст». І, навпаки, якщо індивід ставиться до поля як даному, без будь-яких серйозних намірів його реорганізувати, – це означає, що він використовує глобальний підхід до поля, у нього низькі показники психологічної диференціації в межах перцептивної діяльності. Тобто полenezалежні рятувальники найбільш продуктивні за своїми інтелектуальними можливостями через високу здатність структурувати

взаємодію людини із середовищем. Пізнавальні образи у них більш рухомі й «трьохмірні», про що свідчить більш висока успішність виконання ними субтестів, спрямованих на діагностику практичного інтелекту.

Когнітивний стиль імпульсивність/рефлексивність також пов'язаний з продуктивними здібностями інтелекту, хоча найбільш його поширений показник згідно з різними методиками цього когнітивного стилю – «відмінність в когнітивному темпі», який, як правило, в інтерпретації імпульсивності/рефлексивності виходить на перший план, значуще позитивно корелює лише з арифметичним мисленням ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$). Цей факт можна інтерпретувати психологічною неоднорідністю традиційних стильових показників, що набуло свого розвитку в ідеї М. Холодної про «розщеплення» полюсів когнітивних стилів» [177]. Проте, як справедливо відзначив В. Колга, під час аналізу імпульсивності/рефлексивності доцільно розрізняти його змістовні (точність) і динамічні (швидкість) аспекти. Більше того, все частіше дослідники пропонують компроміс на основі використання сумарного Z-критерію ($Z_p - Z_t$) [188]. Він виступає інтегральним критерієм імпульсивності/рефлексивності, що включає обидва показники стилю (час і помилки) та дозволяє оцінювати всіх досліджуваних, як більш «імпульсивних» або більш «рефлексивних» у єдиному упорядкованому ряді. У нашому емпіричному дослідженні загальний критерій когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність негативно корелює на статистично значущому рівні з IQ ($r = -0,21$, $p \leq 0,01$), тобто чим більше часу витрачає рятувальник на прийняття рішення й робить менше помилок, проявляючи рефлексивний полюс когнітивного стилю, тим він продуктивніший в інтелектуальному плані. Сповільнений темп реагування вказує не на інтелектуальну незрілість, а на тенденцію прийняття рішення з врахуванням максимально повної інформації на основі детального аналізу усіх можливих альтернатив [176].

Щодо когнітивного стилю ригідність/гнучкість пізнавального контролю, то жоден з його основних показників значуще не корелює із

загальним значенням IQ. Виявлені тільки поодинокі значущо достовірні зв'язки зі словесним запасом, комбінаторними здібностями та пам'яттю. Інтегральний показник ригідності/гнучкості пізнавального контролю «коефіцієнт інтерференції» на статистично значущому рівні негативно корелює з загальним показником рівня психометричного інтелекту ($r = -0,18$, $p \leq 0,05$), а це означає, що чим менше рятувальник проявляє ригідний пізнавальний контроль, тим вищі в нього показники загального рівня психометричного інтелекту.

Одержані результати (див. табл. 3.5), ніби в мініатюрі, повторяють стан проблеми співвідношення стильових і продуктивних аспектів інтелектуальної діяльності у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях: зв'язки існують, але їх недостатньо, щоб робити впевнені висновки. Аналіз виявлених зв'язків свідчить про їх вибірковий характер між показниками цих змінних.

Виявлені факти взаємозв'язку когнітивних стилів і психометричного інтелекту можна інтерпретувати так, що це взаємопов'язані, але самостійні форми інтелектуальної діяльності. Типовою в цьому відношенні є точка зору Р. Гарднера та його співавторів, які прийшли до висновку, що «...інтелектуальні здібності й когнітивні контролю (когнітивні стилі в сучасній термінології) не є ізольованими аспектами інтелектуальної організації, навпаки, вони виявляються взаємопов'язаними. Отже, необґрунтоване категоричне розрізнення, яке іноді проводять між інтелектом і більш широкою шкалою когнітивної організації, не відповідає дійсності» [205, с. 123]. Цю позицію ілюструють результати емпіричного дослідження Е. Боттенберга [195]. На рівні факторного аналізу він виявив зв'язок між різними когнітивними стилями («когнітивними атитюдами» в його термінології), показниками субтестів інтелектуальної шкали Амтхауера і деяких когнітивних функцій. Результати цього дослідження чітко засвідчили існування цілком визначених зв'язків між окремими когнітивними стилями та інтелектуальними здібностями. Це дозволило

Е. Боттенбергу зробити висновок, що когнітивні стилі знаходяться у взаємодії з інтелектом і певними когнітивними функціями. Ці факти, на його думку, повинні стати поштовхом для перегляду традиційних теорій інтелекту. М. Холодна додає, що необхідно переглянути й основи традиційного стильового підходу [176].

Оскільки ігнорувати існування взаємовідносин між стилями і здібностями вже не було можливим, Н. Коган запропонував класифікувати когнітивні стилі залежно від ступеня їх зв'язку зі здібностями.

Аналогічної точки зору дотримується Ч. Носол. Згідно з ним когнітивні стилі – це специфічні механізми переробки та організації інформації. Він вважає можливим об'єднання знань про загальні механізми функціонування інтелекту (теорій інтелекту), процеси переробки інформації (теорій у галузі когнітивної психології) та індивідуальні стильові відмінності (теорій когнітивних стилів) [229].

На думку М. Холодної, зв'язок між когнітивними стилями й інтелектуальними здібностями носить не прямий, а опосередкований характер, оскільки й когнітивні стилі, що операціоналізовано визначаються в термінах своєрідності способів переробки інформації, і здібності, що операціоналізовано визначаються в термінах успішності інтелектуальної діяльності, однаково похідні щодо організації індивідуального ментального (розумового) досвіду, в першу чергу його когнітивних і метакогнітивних структур [176, 179].

Таким чином, можна припустити, що когнітивні стилі та інтелектуальні здібності – це різні за своїм проявами, але єдині за своїми глибинними психологічними основами форми інтелектуальної діяльності, які об'єднує конструкт «інтелектуальний ресурс», що вміщує обидві сторони інтелекту.

О. Алексапольський уже використовував цей термін, залучивши до нього показник загального рівня психометричного інтелекту та параметри когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність [7]. Ми додатково

доповнили конструкт «інтелектуальний ресурс» когнітивними стилями імпульсивність/рефлексивність і ригідний/гнучкий пізнавальний контроль.

Перевірку вказаної теоретичної гіпотези дозволяє здійснити конфірмаційний факторний аналіз, як різновид статистичного методу моделювання латентних змінних за допомогою лінійних структурних рівнянь. Результати представлені на рис. 3.2.

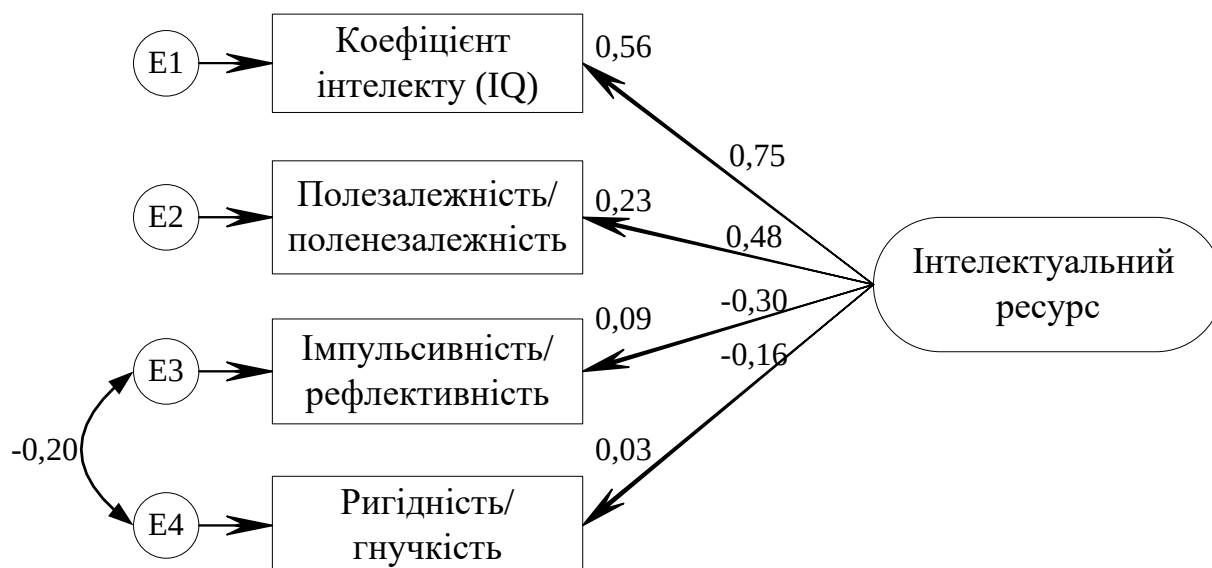


Рис. 3.2. Структурна модель інтелектуального ресурсу рятувальників

У наведеній моделі (див. рис. 3.2.) показники погодженості відповідають встановленим нормам ($CMIN/DF = 0,55$; $RMSEA = 0,00$; $CFI = 1$). Це означає, що теоретична модель достатньо точно відображає характер взаємозв'язків первинних даних. Іншими параметричними оцінками цієї структурної моделі є стандартні регресійні коефіцієнти. З них помітно, що найбільше інтелектуальний ресурс впливає на варіативність психометричного інтелекту та когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність. Коефіцієнти детермінації у них становлять відповідно 0,56 та 0,23, тобто латентна змінна «інтелектуальний ресурс» пояснює більше половини дисперсії варіативності психометричного інтелекту та на чверть полезалежності/полenezалежності. У інших когнітивних стилях коефіцієнт детермінації не такий значний, що свідчить про вплив на них інших неврахованих факторів.

Отже, стильовий підхід до дослідження інтелекту доповнює тестологічний. Він додає нової грані в опис і розуміння інтелектуальної індивідуальності людини. Проведений кореляційний аналіз виявив існування стійких, достовірних взаємозв'язків продуктивних характеристик інтелекту з загальними показниками когнітивних стилів. Поленезалежні, рефлексивні та гнучкі рятувальники більш продуктивні в інтелектуальній діяльності.

Комплексний аналіз стильових властивостей і продуктивних характеристик інтелекту дає можливість емпірично операціоналізувати конструкт «інтелектуальний ресурс» особистості, що об'єднує й рівень розвитку психометричного інтелекту, і особливості когнітивних стилів.

3.2.2. Особливості організації захисно-копінгової поведінки рятувальників залежно від психометричного інтелекту

Відсутність єдиних загальновизнаних трактувань інтелекту, механізмів психологічного захисту й копінг-стратегій перешкоджає створенню цілісної картини, що дозволяє пояснити їх взаємовплив. Проте розглянуті роботи в галузі інтелекту й захисно-копінгової поведінки містять два важливих для нашого дослідження положення. Перше стосується адаптивної функції інтелекту й захисно-копінгової поведінки. Друге вказує на роль аналітико-синтетичних процесів у функціонуванні захистів і копінгів, відповідно, відмінність поведінки у стресових мовах зумовлено ступенем участі інтелектуальних здібностей [145]. Виходячи з вищевикладених положень, можна вважати, що співвідношення рівня психометричного інтелекту та схильності до використання тих чи інших захистів і копінгів залежить від ефекту їх взаємодії при створенні умов для успішної адаптації особистості, а також від можливості їх співіснування через те, що окремі форми поведінки потребують певного рівня розвитку аналітико-синтетичних здібностей. З цього випливає, наприклад, що люди з вираженими аналітико-синтетичними здібностями будуть схильні

звертатися до використання певного класу захистів і копінгів, що відрізняються від захисно-копінгової поведінки людей із іншими інтелектуальними можливостями.

Як наслідок, у нашому дослідженні ми припустили, що існує зв'язок між вираженістю різних механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій з рівнем психометричного інтелекту, і що інтелект, як одна з психологічних структур адаптації до навколишнього середовища, опосередковує характер прояву захисно-копінгової поведінки.

Перший етап аналізу взаємозв'язку загального показника рівня психометричного інтелекту та захисно-копінгової поведінки проводився на загальній вибірці досліджуваних (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Взаємозв'язки копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту з психометричним інтелектом

Показники		г	р	Показники		г	р
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,06	0,406	Механізми психологічного захисту	Заперечення	-0,06	0,421
	Дистанціювання	0,02	0,838		Витіснення	0,02	0,846
	Самоконтроль	0,07	0,395		Регресія	-0,13	0,102
	Пошук соціальної підтримки	0,13	0,083		Компенсація	-0,19	0,013
	Прийняття відповідальності	0,14	0,067		Проекція	0,14	0,067
	Уникнення	-0,20	0,011		Заміщення	0,05	0,507
	Планування вирішення проблеми	0,02	0,785		Інтелектуалізація	-0,02	0,796
	Позитивна переоцінка	-0,10	0,205		Реактивне утворення	-0,25	0,001

Як видно з даних, наведених у табл. 3.6, виявлені значущо достовірні зв'язки загального показника IQ тільки з копінг-стратегією «уникнення» ($r = -0,20$, $p = 0,011$) та захистами «компенсація» ($r = -0,19$, $p = 0,013$) і «реактивне утворення» ($r = -0,25$, $p = 0,001$).

Виявивши обмежену кількість кореляційних взаємозв'язків між захисно-копінговою поведінкою і загальним рівнем розвитку інтелекту, подальший аналіз ми проводили окремо у трьох групах досліджуваних з різним рівнем інтелекту. Групи були сформовані таким чином: досліджувані загальної вибірки були розділені на три частини за допомогою тридцять третього та шістдесят шостого процентиля. Таким чином, були отримані групи з низьким, середнім і високим рівнем інтелекту. Позначення цих груп досить умовне, тому що IQ досліджуваних у нашій вибірці варіював від 56 до 141 балу. До «низької» групи були віднесені рятувальники з IQ від 56 до 95, до «середньої» – з IQ від 96 до 106, до «високої» – з IQ від 107 до 141. Досліджувані, у яких результат співпадав із значенням процентиля, з подальшого аналізу виключались. У результаті першу групу утворили рятувальники у кількості 55, другу – 53 і третю – 57 осіб.

На наступному етапі аналізу було проведено вивчення відмінностей у використанні копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту рятувальниками залежно від різного рівня психометричного інтелекту. (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Результати порівняння груп рятувальників із низьким та високим рівнем психометричного інтелекту за показниками копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Низький психометричний інтелект		Високий психометричний інтелект		t	p
	М	δ	М	δ		
Конфронтаційний копінг	9,69	2,41	9,84	2,34	-0,34	0,737
Дистанціювання	9,38	2,59	9,07	2,75	0,62	0,538
Самоконтроль	12,58	2,85	12,61	2,22	-0,07	0,947
Пошук соціальної підтримки	10,76	2,22	11,33	2,35	-1,32	0,190
Прийняття відповідальності	6,93	2,14	7,39	1,85	-1,21	0,227

Продовження таблиці 3.7

Уникнення	10,85	3,08	9,23	3,35	2,67	0,009**
Планування вирішення проблеми	13,09	3,03	13,18	2,59	-0,16	0,874
Позитивна переоцінка	14,36	3,20	13,37	2,76	1,77	0,080
Заперечення	7,93	2,23	7,09	2,77	1,76	0,081
Витіснення	3,56	2,01	3,49	2,08	0,19	0,852
Регресія	4,02	2,11	3,21	1,94	2,11	0,037*
Компенсація	4,96	1,51	4,16	2,00	2,40	0,018*
Проекція	8,11	2,45	9,04	1,88	-2,25	0,027*
Заміщення	3,11	2,36	3,35	2,36	-0,54	0,589
Інтелектуалізація	6,36	2,02	6,40	1,78	-0,11	0,912
Реактивне утворення	3,78	1,63	2,95	1,68	2,66	0,009**

Примітка: ** – відзначені статистично достовірні відмінності при $p \leq 0,01$; * – відзначені статистично достовірні відмінності при $p \leq 0,05$.

Згідно з результатами порівняння з'ясувалось, що низькоінтелектуальні рятувальники частіше застосовують копінг-стратегію «уникнення» ($t = 2,67$, $p = 0,009$), ніж їх колеги з відносно високим психометричним інтелектом. Це можна пояснити тим, що така усвідомлена стратегія не завжди орієнтована на реальну обстановку [22], тобто її завданням не є підвищення адаптивності особистості, а це вступає в протиріччя з основною функцією розвинутого інтелекту. Часте застосування копінг-стратегії «уникнення» в екстремальних ситуаціях може заважати ефективному подоланню стресу [22]. Це відбувається тоді, коли недостатньо обґрунтоване уникнення здійснює негативний вплив на відчуття самоповаги та самоефективності, тобто на оцінку власних здібностей подолання стресу й успішного виконання завдання. Така поведінка викликає додатковий дистрес замість його зниження. На думку ряду авторів, уникнення є найменш ефективним із усіх копінг-стратегій [22, 110, 152]. Проблема полягає в тому, що ці особи не можуть знайти конструктивну копінг-відповідь, вони не здатні адекватно оцінити стресову ситуацію і ступінь своїх можливостей оволодіння з нею. Така реакція не завжди є ефективною у професійній діяльності працівників

пожежно-рятувальних підрозділів, адже уникати стресів під час ліквідації надзвичайної ситуації для рятувальника означає уникання виконання своїх прямих функціональних обов'язків.

Рятувальники, які характеризуються низьким інтелектом, окрім копінг-стратегії «уникнення», частіше використовують й механізм психологічного захисту «регресія» ($t = 2,11$, $p = 0,037$), як реакцію на загрозу цілісності свого образу «Я». У цілому регресія – це перехід до менш складних, менш структурно-упорядкованих способів реагування. До кластеру цього механізму психологічного захисту входить рухова активність, що передбачає мимовільні іррелевантні дії для зняття напруження, які заважають рятувальникам ефективно працювати в напружених умовах, тобто зі збільшенням рівня інтелекту особистість використовує більш зрілі форми захисту, ніж регресія, не вдається до форм поведінки, що були характерні для дитинства.

Для низькоінтелектуальних рятувальників характерний механізм психологічного захисту «компенсація» ($t = 2,40$, $p = 0,018$), що проявляється в намірах знайти заміну реальному або уявному недоліку, дефекту, нестерпного відчуття іншою якістю, найчастіше за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, достоїнств, цінностей, поведінкових характеристик іншої особи. При цьому запозичені цінності, установки або думки приймаються без аналізу й переструктурування, і тому не стають частиною самої особистості. Можливо, для високоінтелектуальних рятувальників використання «компенсації» не сприяє в достатній мірі досягти емоційної стабільності, тому що під час зростання IQ ступінь усвідомлення, рефлексії збільшується.

Низький психометричний інтелект сприяє й застосуванню «реактивного утворення» ($t = 2,66$, $p = 0,009$). Це призводить до деформації соціальних відносин з оточуючими, оскільки його особливостями часто є ригідність, екстравагантність демонстративної поведінки, перебільшені її форми. Окрім того, заперечуючи підсвідомі потяги, особистість повинна

маскувати їх знову і знову, на що витрачається значна кількість психічної енергії, а як відомо, енергія, що йде на підтримку захисту, вже не може бути використана людиною на більш позитивні й конструктивні форми поведінки. Це послаблює її особистісний потенціал і призводить до обмеження рухливості і сили «Я».

Відмінність у частоті використання механізму психологічного захисту «проекція» ($t = -2,25$, $p = 0,027$), на нашу думку, вказує на те, що високоінтелектуальні рятувальники використовують раціоналістичні види проекції, що функціонують дещо усвідомлено. Їх процес функціонування передбачає включення інтелектуальних операцій узагальнень, порівнянь тощо. Отже, зі зростанням IQ відбувається усвідомлення в себе тих якостей, які проєктуються на інших, при цьому емоційна стабільність досягається за рахунок пояснення собі, що подібні прояви властиві всім, або власні реальні, або надумані недоліки інтерпретуються, як позитивні.

Таким чином, з'ясувалось, що група рятувальників з високим психометричним інтелектом рідше використовує копінг-стратегію «уникнення», яка належить до емоційно-орієнтованого копінгу, та такі механізми психологічного захисту, як «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» та частіше «проекцію», ніж рятувальники з відносно низьким інтелектом. Не виявлено зв'язку між високим психометричним інтелектом і застосуванням проблемно-орієнтованих і соціальних копінг-стратегій.

Результати дослідження відмінностей у частоті використання механізмів психологічного захисту й копінг-стратегій у групах рятувальників з низьким та середнім рівнем психометричного інтелекту тільки підтвердили тенденцію, виявлену раніше, встановлено різницю між «регресією» ($t = 2,7$, $p = 0,008$) та «реактивним утворенням» ($t = 3,35$, $p = 0,001$). При порівнянні рятувальників з середнім та високим інтелектом значущих відмінностей не виявлено.

Таким чином, міжгрупове порівняння середніх значень вибірок і стандартних відхилень захисно-копінгової поведінки за критерієм

психометричного інтелекту дозволило виявити лише одну статистично достовірну відмінність у частоті використання копінг-стратегії і низку відмінностей у механізмах психологічного захисту, проте такого роду порівняння не достатньо, щоб оцінити ступінь якісної своєрідності інтелекту, як можливої детермінанти поведінкових форм реагування на стресові події. Подальший аналіз проводився на структурному рівні. За допомогою процедури кореляційного аналізу розраховувалися значення коефіцієнтів інтеркореляцій між копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту. Відповідні матриці інтеркореляцій показників копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту рятувальників різного рівня інтелектуальної продуктивності наведені в додатках А, Б, В.

Зауважимо, що в тих напрямках психологічних досліджень, у яких найбільш широко використовується метод матриць інтеркореляцій індивідуальних якостей та подальший аналіз їх корелограм, його необхідно розглядати, як інший (на відміну від аналітичного), структурний спосіб вивчення суб'єктних детермінант тих або інших психічних явищ. Він дозволяє виявити та схарактеризувати детермінацію якого-небудь явища не лише у плані його «аналітичних», одиничних зв'язків з окремими індивідуальними якостями, але й у плані його комплексної – структурної зумовленості цілісними підсистемами цих якостей. У матрицях інтеркореляцій наведений вичерпний комплекс взаємозв'язків досліджуваних індивідуальних якостей, виражених у кількісних значеннях коефіцієнтів кореляції між рівнями їх розвитку у вибірці, що розглядається.

Існують різні способи аналізу матриць і корелограм. Головним із них є визначення ступеня когерентності (інтегрованості) корелограм, визначення ступеня організованості корелограм індивідуальних якостей, аналіз функціональної ролі кожної якості в їх загальній структурі (виявлення так званих «провідних» та «базових» якостей), визначення ступеня гомогенності –

гетерогенності структур, метод χ^2 для визначення ступеня різноманітності матриць інтеркореляцій тощо.

Найбільш інформативним методом, що змістовно розкриває отримані емпіричні дані, є структурографічний аналіз, який дозволяє виявити базові елементи, що детермінують побудову структури захисно-копінгової поведінки та їх взаємозв'язки, а також наочно представити специфіку кореляційних взаємозв'язків між різними елементами копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту.

Структурограми, що відображають кореляційні відношення між елементами системи захисно-копінгової поведінки високо-, середньо- та низькоінтелектуальними рятувальниками, наведені на рис. 3.3, 3.4 та 3.5.

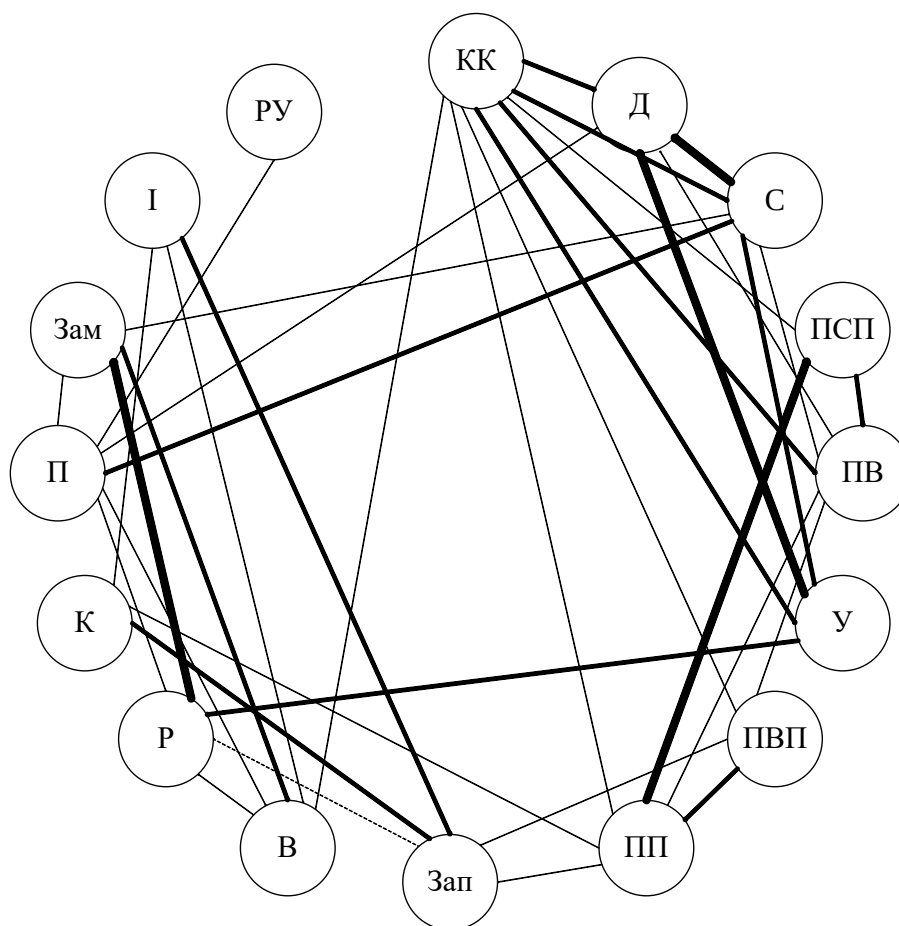


Рис. 3.3. Структурограма взаємозв'язків копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту в рятувальників з низьким рівнем психометричного інтелекту

Примітка: тонка лінія – позитивні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,05$; середня лінія – позитивні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,01$; жирна лінія – позитивні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,001$; пунктирна тонка лінія – негативні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,05$; пунктирна середня лінія – негативні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,01$; пунктирна жирна лінія – негативні зв'язки, значущі при $\alpha \leq 0,001$.

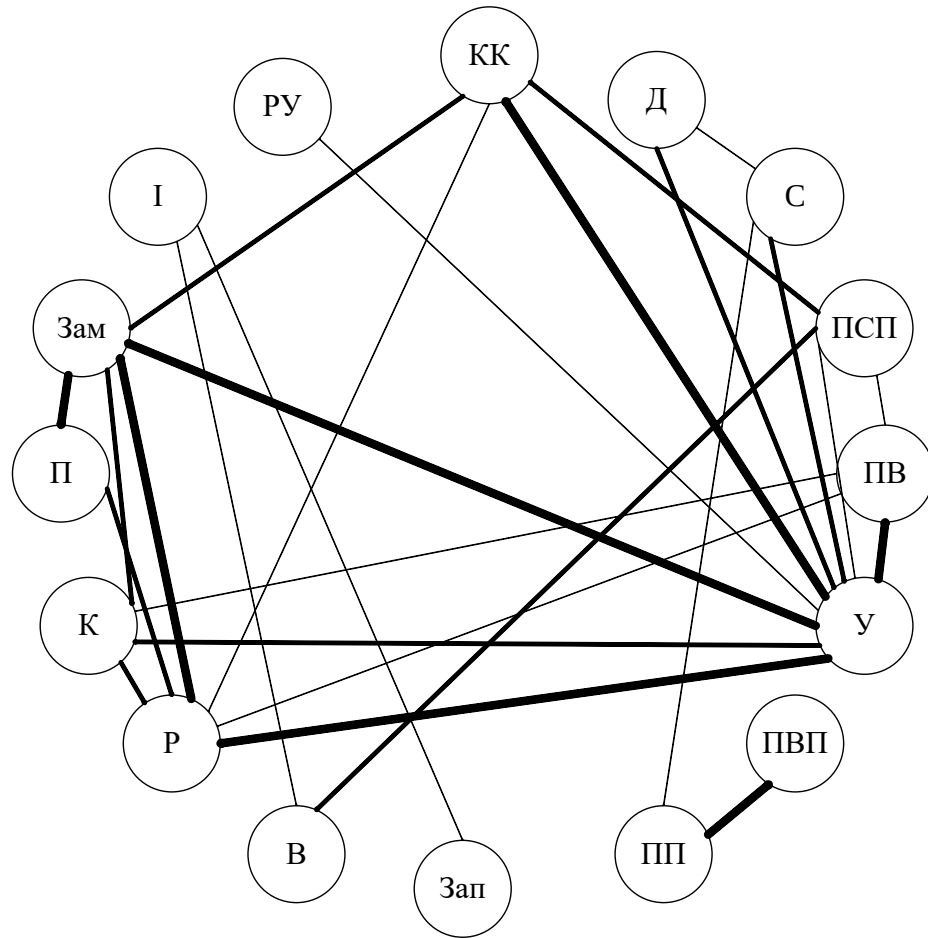


Рис. 3.4. Структурограма взаємозв'язків копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту в рятувальників з середнім рівнем психометричного інтелекту

Примітка: лінії позначають теж саме, що і на рис. 3.3.

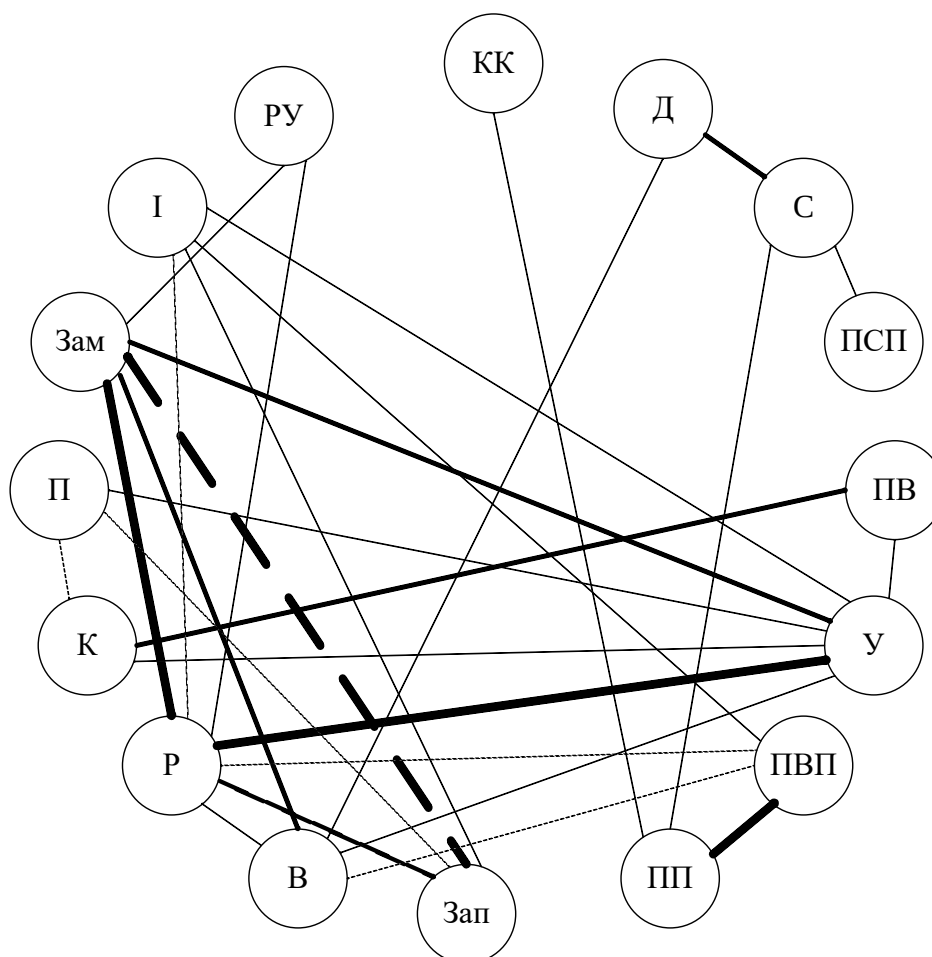


Рис. 3.5. Структурограма взаємозв'язків копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту в рятувальників з високим рівнем психометричного інтелекту

Примітка: лінії позначають теж саме, що і на рис. 3.3.

На кожній структурограмі лініями позначені прямі (суцільними лініями) та зворотні (пунктирними лініями) кореляційні зв'язки між формами поведінки, що значущі на рівні 99,9 %, 99 % та 95 %.

Аналіз структурограм (рис. 3.3, 3.4 та 3.5) і даних, що наведені в табл. 3.8, дозволяє зробити такі висновки. По-перше, не дивлячись на те, що склад копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у трьох групах повністю ідентичний, їх організація в них різна (матриці інтеркореляцій показників захисно-копінгової поведінки, на основі яких побудовані структурограми, виявилися статистично достовірно різнорідними за

критерієм $\chi^2 = 43,94$ ($p < 0,05$), що свідчить про їх якісну гетерогенність). Звідси випливає, що зміна рівня інтелекту значно зумовлює системні ефекти інтеграції копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту (а не лише рівень розвитку окремих форм реагування, хоча і це має місце). По-друге, структурограми високо-, середньо- та низькоінтелектуальних рятувальників значуще відмінні і за загальним рівнем їх організованості. Цей результат вказує на достатньо важливий механізм взаємозв'язку інтелекту й захисно-копінгової поведінки: зміна інтелектуальної продуктивності призводить не лише до кількісних змін захисно-копінгової поведінки в рятувальників, а, навпаки, в основі цього лежить якісне переструктурування сукупності копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Зміна рівня інтелектуальної продуктивності рятувальників призводить саме до структурних ефектів інтеграції копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту.

Подальший аналіз особливостей впливу інтелекту рятувальників на копінг-стратегії та механізми психологічного захисту проводився на основі методу обчислення організованості структур корелограм різних груп рівня інтелекту, розробленого А. Карповим.

Розраховувалися такі індекси: індекс когерентності структур захисно-копінгової поведінки (ІКС) – функція числа позитивних значимих зв'язків у структурі і ступеня їх значущості, індекс дивергентності (ІДС) – функція числа і значущості негативних зв'язків у структурі, індекс загальної організованості (ІОС) – функція загальної кількості зв'язків і їх значущості. При цьому зв'язкам, значущим при $p \leq 0,001$ приписується вагові коефіцієнти 3 бали, зв'язкам, значущим при $p \leq 0,01$ – 2 бали, зв'язкам, значущим при $p \leq 0,05$ – 1 бал.

Копінг-стратегія або механізм психологічного захисту, що набирає більшу числову вагу, визначається, як базовий психічний механізм, який впливає на поведінку, що детермінується продуктивністю інтелекту.

Перевищення числа ваги негативного зв'язку над позитивним у базовій характеристиці визначає її як антибазову.

У табл. 3.8 наведені значення ваги змінних для кожної змінної із системи захисно-копінгової поведінки у групах рятувальників різного рівня інтелектуальної продуктивності.

Таблиця 3.8

Структурна вага захисно-копінгової поведінки залежно від рівня інтелекту

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Рівень психометричного інтелекту								
	Низький			Середній			Високий		
	$\Sigma +$	$\Sigma -$	Σ	$\Sigma +$	$\Sigma -$	Σ	$\Sigma +$	$\Sigma -$	Σ
Конфронтаційний копінг	12	0	12	8	0	8	1	0	1
Дистанціювання	9	0	9	3	0	3	3	0	3
Самоконтроль	11	0	11	4	0	4	4	0	4
Пошук соціальної підтримки	6	0	6	6	0	6	1	0	1
Прийняття відповідальності	8	0	8	6	0	6	3	0	3
Уникнення	9	0	9	20	0	20	8	1	9
Планування вирішення проблеми	5	0	5	3	0	3	4	2	6
Позитивна переоцінка	9	0	9	4	0	4	5	0	5
Заперечення	6	1	7	1	0	1	4	3	7
Витіснення	6	0	6	3	0	3	5	1	6
Регресія	7	1	8	12	0	12	10	2	12
Компенсація	4	0	4	7	0	7	3	1	4
Проекція	7	0	7	5	0	5	2	1	3
Заміщення	7	0	7	13	0	13	8	3	11
Інтелектуалізація	4	0	4	2	0	2	2	2	4
Реактивне утворення	1	0	1	1	0	1	2	0	2

Примітка: ($\Sigma +$) – сума ваги позитивних інтеркореляцій у системі захисно-копінгової поведінки; ($\Sigma -$) – сума ваги негативних інтеркореляцій у системі захисно-копінгової поведінки; (Σ) – сума ваги позитивних і негативних інтеркореляцій у системі захисно-копінгової поведінки.

Для опису якісної своєрідності структур поряд з аналізом структурних індексів важливо проаналізувати зміст базових для цієї структури якостей тих елементів структури, які мають максимальне число зв'язків з іншими елементами, тобто мають найбільшу структурну вагу. Базові якості відіграють найбільшу роль при структуруванні всієї системи якостей. Усі інші синтезуються навколо них. Уся структура в основному складається на базі цих якостей, а вони виступають, як її інтегратор [70, с. 68].

Як можна побачити з даних, що наведені в табл. 3.8, базовими формами поведінки рятувальників у стресових умовах з високим рівнем психометричного інтелекту є механізми психологічного захисту «регресія» та «заміщення», з середнім – копінг-стратегія «уникнення» та з низьким – копінг-стратегії «конфронтаційний копінг» та «самоконтроль». Таким чином, порівняння змісту і значень поведінкових характеристик показало, що для кожного рівня психометричного інтелекту виступають свої базові якості. Варто відзначити, що не виявлено антибазових форм поведінки на всіх рівнях інтелектуальної продуктивності.

Здавалося б, очевидним виглядає припущення, що в інтелектуально продуктивних осіб базовими формами поведінки є копінг-стратегії, які спрямовані на подолання ситуацій шляхом їх активного перетворення, а для низькоінтелектуальних – механізми психологічного захисту. Проте результати структурографічного аналізу свідчать, що системоутворюючими механізмами захисно-копінгової поведінки у високоінтелектуальних рятувальників є саме механізми психологічного захисту, а у низькоінтелектуальних – копінг-стратегії.

Необхідно зазначити, що базові якості структурографічного аналізу можуть бути й не пов'язані безпосередньо з зовнішнім критерієм [70], тобто в нашому випадку не корелювати з рівнем інтелекту. Цей факт зафіксовано й у нашому дослідженні (див. табл. 3.9).

Кореляційні зв'язки показників захисно-копінгової поведінки з різними рівнями психометричного інтелекту

Показники		Рівень психометричного інтелекту		
		Низький	Середній	Високий
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,20	0,07	-0,01
	Дистанціювання	0,26	-0,03	0,09
	Самоконтроль	0,26	0,12	-0,01
	Пошук соціальної підтримки	0,18	0,07	0,07
	Прийняття відповідальності	0,34*	0,20	-0,05
	Уникнення	0,00	0,17	-0,23
	Планування вирішення проблеми	0,12	-0,11	-0,03
	Позитивна переоцінка	0,02	0,05	0,10
Механізми психологічного захисту	Заперечення	0,18	-0,30*	0,23
	Витіснення	0,23	-0,12	-0,07
	Регресія	0,14	0,03	-0,10
	Компенсація	-0,08	-0,13	-0,06
	Проекція	0,01	-0,03	-0,11
	Заміщення	0,06	0,04	0,03
	Інтелектуалізація	0,05	-0,25	-0,13
	Реактивне утворення	0,06	-0,02	-0,40**

Примітка: ** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$;

* – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$.

З'ясувалося, що жодна із базових форм поведінки рятувальників («регресія», «заміщення», «уникнення», «конфронтаційний копінг», «самоконтроль») у стресових умовах значущо не корелює з психометричним інтелектом, тобто його вплив на захисно-копінгову поведінку виявляється більш складним і опосередкованим. Базові форми поведінки, об'єднуючи всю структуру, звичайно впливають на процесуальну сторону поведінки через інтеграцію різних її форм, але не корелюють безпосередньо з інтелектом.

Нами не було виявлено зв'язку високого та середнього рівня інтелекту з копінг-стратегіями, проте виявлено негативний достовірний зв'язок з

механізмами психологічного захисту «реактивне утворення» та «заперечення». У низькоінтелектуальній групі рятувальників збільшення рівня інтелекту пов'язано з частішим використанням копінг-стратегії «прийняття відповідальності».

В інших дослідженнях, які вивчали захисно-копінгову поведінку в осіб різного рівня інтелектуальної продуктивності, виявлені подібні результати. Так, наприклад, С. Хазовою зафіксовано відсутність зв'язків між рівнем психометричного інтелекту й вибором будь-яких копінг-стратегій у обдарованих старшокласників. Характерно, що не один із показників більш високого рівня інтелектуальних можливостей (рівень психометричного інтелекту, креативність, реальні досягнення) не був пов'язаний з вибором «продуктивних» копінг-стратегій (вирішення проблем, робота і досягнення) [170].

О. Алексапольський у своєму дослідженні виявив, що досліджувані, які мають більш високий рівень психометричного інтелекту, схильні частіше застосовувати стратегії, які належать до непродуктивного копінгу [7].

Т. Корнілова також не виявила зв'язку високого інтелекту з наданням переваги продуктивному копінгу [78].

Ще однією важливою відмінністю між структурами низько-, середньо- та високоінтелектуальних рятувальників є різні співвідношення копінгової й захисної підсистем. Для аналізу відмінностей у структурі кожної із підсистем використовувався такий прийом: розраховувалася кількість і сумарна вага позитивних кореляційних взаємозв'язків окремо для копінгової та захисної підсистем високоінтелектуальних рятувальників. Наступним кроком було виявлення кількості позитивних і негативних кореляційних взаємозв'язків між різними підструктурами захисно-копінгової поведінки в рятувальників з високим рівнем психометричного інтелекту. Така процедура потім точно повторювалася для структури низько- і середньоінтелектуальних рятувальників. Результати цих розрахунків наведені в табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Значення кількості кореляційних зв'язків захисно-копінгової поведінки у структурі низько-, середньо- та високоінтелектуальних рятувальників

Показники	Рівень значущості			Сума ваги та кількість зв'язків
	95 %	99 %	99,9 %	
Кількість зв'язків всередині копінгової підсистеми з високим рівнем інтелекту	4 (+)	1 (+)	1 (+)	9/6
Кількість зв'язків всередині копінгової підсистеми з середнім рівнем інтелекту	4 (+)	3 (+)	3 (+)	19/10
Кількість зв'язків всередині копінгової підсистеми з низьким рівнем інтелекту	7 (+)	7 (+)	3 (+)	30/17
Кількість зв'язків всередині захисної підсистеми з високим рівнем інтелекту	7 (4+; 3-)	2 (+)	2 (1+; 1-)	17/11
Кількість зв'язків всередині захисної підсистеми з середнім рівнем інтелекту	2 (+)	3 (+)	2 (+)	14/7
Кількість зв'язків всередині захисної підсистеми з низьким рівнем інтелекту	7 (6+; 1-)	4 (+)	1 (+)	18/12
Кількість міжсистемних зв'язків в групі з високим рівнем інтелекту	7 (4+; 3-)	2 (+)	1 (+)	14/10
Кількість міжсистемних зв'язків в групі з середнім рівнем інтелекту	4 (+)	3 (+)	2(+)	16/9
Кількість міжсистемних зв'язків в групі з низьким рівнем інтелекту	5 (+)	2 (+)	0	9/7

Використання такого методу, як порівняльний аналіз кількості та якості зв'язків різних груп, дозволив нам виявити найбільш специфічні особливості, які неможливо відстежити на загальній експериментальній вибірці.

Як можна побачити з даних, що наведені в табл. 3.10, кількість та сумарна вага зв'язків у копінговій та захисній підсистемах низькоінтелектуальних рятувальників перевищує кількість і вагу зв'язків над досліджуваними з високим показником IQ. Такий результат свідчить про

вищий ступінь автономності цих підсистем поведінки в рятувальників з високими показниками інтелекту. У низько інтелектуальних – підсистеми більш складні, але й одночасно менш пластичні.

Високоінтелектуальна особистість рятувальника, у свою чергу, характеризується більшою кількістю й вагою міжсистемних зв'язків. Це забезпечує активне використання як копінгів, так і захистів та взаємне функціонування підсистем. Проте, не дивлячись на цей взаємозв'язок, вони ні в якому разі не утворюють гомогенну єдність, а характеризуються відносною диференційованістю та складністю механізмів взаємодії.

Було виявлено, що кількість зв'язків між окремими копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту відрізняється у групах рятувальників з різним рівнем інтелекту.

У досліджуваних, що увійшли до групи з високим IQ, кількість взаємозв'язків копінг-стратегій між собою дорівнює 6, тоді як у середній – 10, а у низькій – 17. Ми припускаємо, що така різниця в кількості зв'язків між копінг-стратегіями вказує на варіативність їх використання рятувальниками з високим психометричним інтелектом, що проявляється в більш різноманітних і, отже, в більш адаптивних усвідомлених формах поведінки. У той же час наявність великої кількості зв'язків у середній групі й особливо в низькій вказує на деяку зчепленість між копінг-стратегіями, стереотипізацію, що перешкоджає рятувальникам нормальній адаптації. Використання окремих копінг-стратегій стає недостатнім, і виникає необхідність у застосуванні захисного комплексу.

Також було встановлено, що кількість зв'язків і між окремими механізмами психологічного захисту відрізняється в групах з різним рівнем інтелекту. У досліджуваних, що увійшли до групи з низьким IQ кількість взаємозв'язків механізмів психологічного захисту між собою дорівнює 12, тоді як у середній – 7, а у високій – 11.

На відміну від крайніх груп, невелика кількість взаємозв'язків між механізмами психологічного захисту у групі з середній рівнем інтелекту може бути пояснено більшою варіативністю проявів певних захистів, а також

їх поєднань. Прийнято вважати, що для адекватного функціонування необхідно мати не тільки зрілі захисні реакції, але й здатність використовувати різноманітні захисні процеси [234]. Це дозволяє нам говорити про більш ефективну форму захисної поведінки в середній групі досліджуваних порівняно з високою й низькою.

Отже, узагальнюючи одержані результати можна констатувати, що існують певні закономірності в застосуванні захисно-копінгової поведінки рятувальниками залежно від психометричного інтелекту.

1. Взаємозв'язки рівня психометричного інтелекту з захисно-копінговою поведінкою мають багатоаспектний характер:

- на загальній виборці рятувальників виявлені тільки поодинокі негативно значущі зв'язки загального показника IQ з копінг-стратегією «уникнення» та захистами «компенсація» й «реактивне утворення»;

- залежно від рівня інтелекту встановлено, що рятувальники з високим психометричним інтелектом частіше використовують механізм психологічного захисту «проекція» та рідше – «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» і копінг-стратегію «уникнення», що належить до емоційно-орієнтованого копінгу.

2. Структурограми високо-, середньо- та низькоінтелектуальних рятувальників мають різний ступінь інтеграції та диференціації захисно-копінгової поведінки, що свідчить про їх відмінну організацію. Зростання інтелектуальної продуктивності призводить не до кількісних змін, а до структурних ефектів переструктурування сукупності копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту.

3. Базовими формами поведінки рятувальників у стресових умовах з високим рівнем психометричного інтелекту є механізми психологічного захисту «регресія» та «заміщення», з середнім – копінг-стратегія «уникнення», з низьким – копінг-стратегії «конфронтаційний копінг» та «самоконтроль».

4. Найбільш гнучкі форми захисної поведінки відповідають середньому рівню психометричного інтелекту, а високому рівневі інтелекту відповідає більша варіативність у використанні копінг-стратегій, що проявляється в більш адаптивних формах копінг-поведінки.

3.2.3. Когнітивні стилі як чинники захисно-копінгової поведінки рятувальника

З метою уточнення ролі кожного когнітивного стилю в захисній і копінговій поведінці рятувальників проводився кореляційний аналіз, результати якого наведені в табл. 3.11.

Для аналізу використовувалися загальні показники когнітивних стилів. Для полезалежності/полenezалежності – це різниця між правильними рішеннями й кількістю помилок. Для імпульсивності/рефлексивності – сумарний Z - показник. Для ригідності/гнучкості пізнавального контролю – інтегральний показник інтерференції $K_{\text{інт}}$.

Таблиця 3.11

Взаємозв'язок когнітивних стилів з захисно-копінговою поведінкою

Показники		Когнітивні стилі		
		Полenezалежність /полезалежність	Імпульсивність/ рефлексивність	Ригідність/ гнучкість
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,02	0,05	0,03
	Дистанціювання	-0,12	-0,06	0,20*
	Самоконтроль	-0,10	-0,03	0,10
	Пошук соціальної підтримки	0,15	-0,01	-0,27***
	Прийняття відповідальності	0,24**	0,02	0,06
	Уникнення	-0,08	0,12	0,17*
	Планування вирішення проблеми	0,10	0,05	-0,02

	Позитивна переоцінка	0,05	0,19*	-0,09
Механізми психологічного захисту	Заперечення	-0,03	0,00	0,02
	Витіснення	0,04	-0,04	0,02
	Регресія	-0,09	0,18*	0,11
	Компенсація	0,09	0,08	0,11
	Проекція	-0,08	-0,21**	0,11
	Заміщення	0,05	0,08	0,01
	Інтелектуалізація	-0,07	0,02	-0,24**
	Реактивне утворення	-0,26***	0,15	0,21**
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$;				

З табл. 3.11 видно, що кожен когнітивний стиль має певні значущі кореляційні зв'язки як з копінг-стратегіями, так і з механізмами психологічного захисту.

Виявлено, що когнітивний стиль полнезалежність/полезалежність позитивно корелює з копінг-стратегією «прийняття відповідальності» ($r = 0,24$, $p \leq 0,01$), тобто визнання своєї ролі у проблемі з подальшим прагненням її вирішити характерно для рятувальників з полнезалежним когнітивним стилем. Цей факт узгоджується з традиційним розумінням феномену полнезалежності – орієнтація власне на завдання, прагнення самостійно вирішувати проблеми [176, 186].

У свою чергу, встановлено, що полнезалежність/полезалежність негативно корелює з механізмом психологічного захисту «реактивне утворення» ($r = -0,26$, $p \leq 0,001$). Іншими словами, полезалежні рятувальники у складній стресовій ситуації схильні звертатися до неусвідомленої форми захисту, що призводить до викривленого сприйняття дійсності.

У межах когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність встановлений позитивний взаємозв'язок з копінг-стратегією «позитивна переоцінка» ($r = 0,19$, $p \leq 0,05$). Така реакція на стрес-чинники належить до емоційно-орієнтованого стилю поведінки. Ця кореляція засвідчує, що

досліджувані з імпульсивним когнітивним темпом схильні фокусувати свою увагу на позитивному, як спосіб дії в стресових умовах.

Виявлено також позитивний кореляційний зв'язок і з механізмом психологічного захисту «регресія» ($r = 0,18$, $p \leq 0,05$) і негативний з «проекцією» ($r = -0,21$, $p \leq 0,01$). Іншими словами, імпульсивні рятувальники більш схильні застосовувати «регресію», а рефлексивні – «проекцію».

Найбільше кореляційних взаємозв'язків з захисно-копінговою поведінкою виявлено у когнітивного стилю ригідність/гнучкість пізнавального контролю. Позитивний зв'язок з копінг-стратегіями «дистанціювання» ($r = 0,20$, $p \leq 0,05$) та «уникнення» ($r = 0,17$, $p \leq 0,05$) і негативний з – «пошук соціальної підтримки» ($r = -0,27$, $p \leq 0,001$), тобто ригідні рятувальники намагаються емоційно реагувати на стресову подію шляхом віддалення від неї та уникнення її. Гнучкі, у свою чергу, використовують соціально-спрямований копінг. Окрім того, ригідність співвідноситься з механізмом психологічного захисту «реактивне утворення» ($r = 0,21$, $p \leq 0,01$), а гнучкість – з «інтелектуалізацією» ($r = -0,24$, $p \leq 0,01$).

Таким чином, когнітивний стиль ригідність/гнучкість пізнавального контролю корелює з соціально- і емоційно-спрямованими копінгами. При цьому не було виявлено зв'язку з проблемно-орієнтованими стратегіями.

У цілому, когнітивні стилі взаємопов'язані з широким спектром копінг-стратегій: полenezалежність/полезалежність з проблемно-орієнтованим копінгом, імпульсивність/рефлексивність з емоційно-орієнтованим, а ригідність/гнучкість пізнавального контролю з емоційно- й соціально-орієнтованим. Вони корелюють і з багатьма механізмами психологічного захисту, при цьому імпульсивність/рефлексивність – з примітивними механізмами захисту, а полenezалежність/полезалежність і ригідність/гнучкість пізнавального контролю – з більш зрілими.

Для того, щоб уточнити одержаний результат, проаналізовано специфіку захисно-копінгової поведінки з урахуванням феномену «розщеплення» полюсів когнітивних стилів, згідно з яким кожен стиль

маскує в собі не дві, а чотири субгрупи досліджуваних [176, 177]. Розщеплення на субполюси проводилося нами за допомогою медіани з урахуванням основного й додаткового показників методик. Досліджуваних, у яких значення показників когнітивних стилів співпадало зі значенням медіани, виключали з подальшого аналізу.

Розщеплення полюсів когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність зафіксовано на основі розведення двох аспектів інтелектуальної поведінки при виконанні методики Л. Терстоуна «Приховані фігури»: час знаходження простої фігури у складній та кількість допущених помилок. У результаті мобільних полenezалежних рятувальників виявилось – 53, мобільних полезалежних – 53, фіксованих полenezалежних – 30, фіксованих полезалежних – 30.

Попарний порівняльний аналіз виділених субгруп за t-критерієм Стьюдента дозволив з'ясувати, що найбільш інтелектуально продуктивні досліджувані («мобільні полenezалежні») порівняно з найменш продуктивними («фіксовані полезалежні») [176] рідше використовують механізм психологічного захисту «реактивне утворення» ($t = -2,95$, $p = 0,004$), а, на відміну від «мобільних полезалежних» частіше вдаються до копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» ($t = 2,13$, $p = 0,035$) і рідше до механізму психологічного захисту «проекція» ($t = -2,96$, $p = 0,004$). Порівнюючи з субгрупою «фіксовані полenezалежні» було виявлено тенденцію частіше застосовувати копінг-стратегію «прийняття відповідальності» ($t = 2,14$, $p = 0,035$) і рідше – захист «проекція» ($t = -2,31$, $p = 0,023$).

Інша відносно продуктивна в інтелектуальному плані субгрупа рятувальників «мобільні полезалежні» порівняно з «фіксованими полenezалежними» для оволодіння складною ситуацією частіше обирають копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки» ($t = 2,90$, $p = 0,005$), «прийняття відповідальності» ($t = 3,12$, $p = 0,003$), «планування вирішення проблеми» ($t = 2,35$, $p = 0,021$) та рідше – механізм психологічного захисту «інтелектуалізація» ($t = -2,59$, $p = 0,011$). Стосовно «фіксованих полезалежних»

частіше використовують копінг-стратегію «позитивна переоцінка» ($t = 2,30$, $p = 0,024$).

А «фіксовані полenezалежні» порівняно з «фіксованими полenezалежними» частіше використовують копінг-стратегію «прийняття відповідальності» ($t = 2,67$, $p = 0,01$).

Таким чином, отримані дані надають змогу зауважити, що «мобільні полenezалежні» рятувальники найбільш активно використовують копінг-стратегії порівняно з іншими субгрупами, при цьому спектр їх орієнтації різноманітний. Вони спрямовані як на вирішення проблеми, так і на пошук соціальної допомоги, та на емоційне відреагування на стресову ситуацію.

«Мобільні полenezалежні» виявили схильність використовувати стратегію «пошук соціальної підтримки», що вступає в протиріччя з існуючим розумінням феномену цього когнітивного стилю, згідно з яким соціально-орієнтованими є полenezалежні особи [176].

На наш погляд, протиріччя, що виникло, можна пояснити, переглянувши критерій продуктивності цієї копінг-стратегії. Так, якщо полenezалежні досліджувані, на відміну від полenezалежних, у вирішенні проблеми більше орієнтовані на результат, то вони, природно, більше намагаються використати всі можливі ресурси, у тому числі й зовнішні. І, як результат, використовують частіше не тільки стратегію «прийняття відповідальності», а й «пошук соціальної підтримки» і рідше – механізми психологічного захисту «реактивне утворення» і «проекція».

Рятувальники, які швидко й точно виконували тест (субгрупа «фіксовані полenezалежні»), незважаючи на свою зовнішню інтелектуальну продуктивність, не виявили схильності до застосування конструктивних копінг-стратегій. І взагалі вони частіше використовують порівняно з іншими групами тільки механізми психологічного захисту, а саме «проекцію» та «інтелектуалізацію».

У цілому досліджувані з мобільних субгруп когнітивного стилю полenezалежність/полenezалежність характеризуються високою мимовільною

регуляцією своїх емоцій та дій, що дуже важливо для видів діяльності, у яких часто виникають психотравмуючі ситуації. Їм властиво використовувати у стресових умовах копінг-стратегії широкого спектру дії та рідше – механізми психологічного захисту, ніж рятувальникам з фіксованих субгруп. Виявлено відмінність в більш частому використанні тільки «інтелектуалізації», яка належить до більш зрілих форм захисту [135, 187].

Розщеплення когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність на субполюси здійснювалося з врахуванням основного (час виконання тесту) і додаткового (кількість помилок) показників згідно з методикою «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана. У нашому дослідженні швидких/точних рятувальників виявилось – 20, повільних/точних – 54, швидких/неточних – 56, повільних/неточних – 22.

Для уточнення специфіки вибору копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту рятувальниками, що знаходяться на різних субполюсах стилю імпульсивність/рефлексивність, нами був проведений порівняльний аналіз виділених субгруп за допомогою t-критерію Стюдента.

Було встановлено, що «швидкі/неточні» (імпульсивні) порівняно з «повільними/неточними» частіше використовують механізм психологічного захисту «компенсація» ($t = 2,47$, $p = 0,016$).

Одна з найбільш інтелектуально продуктивних субгруп «швидкі/точні» значущо частіше від усіх інших субгруп використовує копінг-стратегії «прийняття відповідальності» (p -рівень від 0,001 до 0,01) і «пошук соціальної підтримки» (p -рівень від 0,014 до 0,042), та рідше – «самоконтроль» (p -рівень від 0,001 до 0,006). Відмінності проявляються тільки в механізмах психологічного захисту. Так, «повільні/точні» частіше використовують «проекцію» ($t = 2,57$, $p = 0,012$), а швидкі/неточні і «повільні/неточні» – «реактивне утворення» ($t = 2,18$, $p = 0,032$; $t = 3,00$, $p = 0,005$).

З'ясувалось, що «швидкі/неточні» порівняно з «повільними/точними» частіше звертаються до механізму захисту «регресія» ($t = 2,83$, $p = 0,004$) та рідше – до «проекції» ($t = -4,29$, $p = 0,000$).

Інша відносно інтелектуально продуктивна група «повільні/точні» рідше використовуює, ніж «повільні/неточні» захист «реактивне утворення» ($t = -2,68$, $p = 0,009$).

Таким чином, було встановлено, що найбільш інтелектуально продуктивна субгрупа когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність («швидкі/точні») порівняно з іншими субгрупами частіше звертається до соціальної і проблемно-спрямованої стратегій, та рідше – до емоційної. Хоча при цьому значуще рідше використовують і механізми психологічного захисту «проекція» та «реактивне утворення».

Згідно з психологічним портретом «швидкі/точні» характеризуються раціональністю, незалежністю, упевненістю в собі, енергійністю у вирішенні проблем [194], тобто вони за своєю природою не схильні ховатися від складних ситуацій, роблять усе, щоб її вирішити, що й проявилось в більш частому використанні копінг-стратегії «прийняття відповідальності», яка на думку автора методики характеризується визнанням своєї ролі в проблемі з подальшою темою її вирішення [40].

Більш виражена тенденція «швидких/точних» рятувальників звертатися за допомогою до інших може бути пояснена потребою в якнайшвидшому структуруванні невизначеної ситуації, в потребі якнайповніше зібрати інформацію у процесі побудови ментальної репрезентації дійсності, а не як їх професійна неспроможність самостійно вирішувати проблеми. А відсутність тенденції використовувати механізми психологічного захисту тільки підтверджує їх прагнення вирішувати проблеми, а не ховатися від них, що й виявлено й у іншій продуктивній субгрупі «повільні/точні» (рефлексивні). Вказана субгрупа найбільш чітко проявляє ефект «паузи», який є важливою відмінною ознакою функціонування структур мимовільного інтелектуального контролю. У «швидких/точних» і «повільних/точних» проявляється високий рівень контролю своїх емоційних реакцій, подавляючи поведінкову спонтанність.

Розщеплення полюсів когнітивного стилю ригідний/гнучкий пізнавальний контроль здійснювалося на основі врахування двох аспектів інтелектуальної поведінки при виконанні тесту Струпа: міри інтерференції (різниця часу виконання карт «кольорові слова» і «колір») і ступеня координації словесно-мовних і сенсорно-перцептивних реакцій (співвідношення часу виконання карт «колір» і «слова») [176]. У результаті встановлено, що субгрупу гнучких утворили – 39 рятувальників, ригідних – 38, інтегрованих – 46, неінтегрованих – 45.

За допомогою t-критерію Стюдента ми порівняли між собою представників усіх чотирьох субгруп у межах цього когнітивного стилю за критерієм захисно-копінгової поведінки. У результаті нами були встановлено, що продуктивна в інтелектуальному плані субгрупа «гнучкі», значущо частіше за всі інші субгрупи використовують копінг-стратегію «пошук соціальної підтримки» (p-рівень від 0,002 до 0,019) та механізм психологічного захисту «інтелектуалізація» (p-рівень від 0,000 до 0,045). Додатково виявлено, що достовірно рідше, ніж субгрупа «неінтегровані», застосовують захист «проекція» ($t = -4,07$, $p = 0,000$). Не так часто копінг-стратегію «уникнення» ($t = -3,00$, $p = 0,004$) та механізм психологічного захисту «реактивне утворення» ($t = -3,65$, $p = 0,000$), ніж рятувальники із субгрупи «ригідні». Порівняно з «інтегрованими» – рідше копінг-стратегію «конфронтаційний копінг» ($t = -2,90$, $p = 0,005$) та механізм психологічного захисту «проекція» ($t = -2,50$, $p = 0,014$).

Інша відносно інтелектуально продуктивна група «інтегровані» порівняно з іншими групами рятувальників частіше звертаються до копінг-стратегії «конфронтаційний копінг» (p-рівень від 0,002 до 0,005). Порівняно з «неінтегрованими» та «ригідними» рятувальниками частіше використовують копінг-стратегію «позитивна переоцінка» ($t = 2,29$, $p = 0,024$; $t = 2,74$, $p = 0,007$). Субгрупа «ригідні» додатково частіше використовують механізми психологічного захисту «регресія» ($t = 2,12$, $p = 0,037$) та «реактивне утворення» ($t = 3,95$, $p = 0,000$).

Також виявилося, що «ригідні» порівняно з «неінтегрованими» частіше використовують механізми психологічного захисту «регресія» ($t = 3,34$, $p = 0,001$), «реактивне утворення» ($t = 4,54$, $p = 0,000$) та рідше – «проекція» ($t = -2,17$, $p = 0,033$).

У когнітивного стилю ригідність/гнучкість пізнавального контролю виявлено найбільшу кількість відмінностей у частоті використання механізмів психологічного захисту й копінг-стратегій. Значне число зв'язків цього когнітивного стилю з механізмами психологічного захисту особистості й копінг-стратегіями очевидно не випадкове. Як пишуть І. Нікольська та Р. Грановська [112], здатність людини змінювати свої установки й переглядати відношення до подій залежить від її психічної гнучкості. Гнучкість розвивається через розуміння того, що якщо в певних ситуаціях деякі види захисту й копінгу відіграють позитивну, адаптивну роль, то в інших можуть виявитися нераціональними, особливо коли набувають характеру звичної стратегії поведінки.

Знову виявлено тенденцію інтелектуально продуктивної субгрупи «гнучкі» застосовувати копінг-стратегію «пошук соціальної підтримки». Це не означає, що «гнучкі» рятувальники не вдаються до проблемно-орієнтованого копінгу. Гнучкість, як характеристика поведінки у стресових умовах, полягає в можливості швидкої зміни форми реакції на подразник з метою успішної адаптації, тобто вони діють залежно від ситуації. У ситуаціях, у яких відсутня реальна можливість зменшити вплив стресора використання рятувальниками проблемно-орієнтованого копінгу буде малоефективним, тому соціально-орієнтована стратегія буде адекватна в цей момент. Вони свідомо не уникають проблем на відміну від «ригідних» і не так часто використовують механізми психологічного захисту, окрім «інтелектуалізації, яка вважається однією з найбільш зрілих [135, 187].

«Інтегровані» часто звертаються до емоційно-орієнтованих копінг-стратегій «конфронтаційний копінг» та «позитивна переоцінка», тобто через свою когнітивну зрілість і схильності до мимовільного контролю своєї

інтелектуальної поведінки вони намагаються фокусувати увагу на позитивному й намагалися швидко вирішити проблему навіть шляхом певної рухової або емоційної активності.

Рятувальники з «ригідним» пізнавальним контролем на фоні низької інтеграції двох базових форм досвіду та меншій схильності попередньо обдумувати свої дії при прийнятті рішення використовують в основному механізми психологічного захисту, що заважає рятувальникам об'єктивно орієнтуватися в ситуації, та копінг-стратегію «уникнення», яка вважається однією з найменш ефективних.

Отже, виходячи з отриманих даних можна сказати, що виявлені певні закономірності в застосуванні рятувальниками захисно-копінгової поведінки залежно від когнітивних стилів.

1. Когнітивні стилі взаємопов'язані з широким спектром копінг-стратегій: полenezалежність/полезалежність з проблемно-орієнтованим копінг-ом, імпульсивність/рефлексивність з емоційно-орієнтованим, а ригідність/гнучкість пізнавального контролю з емоційно- й соціально-орієнтованим.

2. Зафіксовано кореляційний зв'язок когнітивних стилів з механізмами психологічного захисту, при чому імпульсивність/рефлексивність – з примітивними механізмами захисту, а полenezалежність/полезалежність і ригідність/гнучкість пізнавального контролю – з більш зрілими.

3. Розщеплення полюсів когнітивного стилю полenezалежність/полезалежність показало, що рятувальники найбільш продуктивної субгрупи «мобільні полenezалежні» використовують копінг-стратегії широкого спектра дії, спрямованих не тільки на вирішення проблеми, але й на пошук соціальної допомоги, і на емоційне відреагування, при цьому рідше вдаються й до механізмів психологічного захисту «реактивне утворення» і «проекція».

4. Найбільш продуктивна в інтелектуальному плані субгрупа когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність «швидкі/точні» частіше за інших використовують проблемно-орієнтований і соціальний копінги та рідше – емоційний. При цьому значуще рідше використовують і механізми психологічного захисту.

5. Розщеплення полюсів когнітивного стилю ригідний/гнучкий пізнавальний контроль продемонструвало, що продуктивна в інтелектуальному плані субгрупа «гнучкі», значущо частіше за усі інші субгрупи використовують соціально-спрямовану копінг-стратегію та рідше порівняно з «ригідними» та «інтегрованими» – емоційний копінг. Виявлено прагнення «гнучких» рятувальників застосовувати механізм психологічного захисту «інтелектуалізація».

3.2.4. Особливості копінг-поведінки рятувальника залежно від вираженості інтелектуального ресурсу

Оцінка ситуацій, які пов'язані з ризиком і невизначеністю залежить від здатності рятувальників зібрати необхідну інформацію і прийняти рішення на її основі (навіть при її дефіциті). Чинник екстремальності перешкоджає створенню працівниками чіткого і повного уявлення про оперативну обстановку, формуванню однозначного прогнозу щодо її можливого результату, вибір оптимальної тактики для вирішення основних завдань – рятування людей та ліквідації надзвичайних подій. Адекватна оцінка стресової ситуації багато в чому залежить від здатності рятувальника правильно оцінити ситуацію, що склалась, і «дібрати» додаткові відомості, необхідні для впевненого ухвалення правильного рішення. У зв'язку з цим велику роль відіграють когнітивні стилі, що відображають специфічну організацію способів отримання й переробки інформації про оточуючу обстановку та інтелект як засіб адаптації до неї, тобто інтелектуальний ресурс – фактор, що дозволяє рятувальникові всебічно оцінити ситуацію і

застосувати адекватні стратегії поведінки для успішного виконання своїх професійних функцій.

Поняття «інтелектуальний ресурс» було операціоналізовано в термінах співвідношення стильових і продуктивних властивостей інтелекту. А саме через загальні критерії когнітивних стилів полenezалежність/полезалежність, імпульсивність/рефлексивність, ригідність/гнучкість пізнавального контролю (стильові властивості інтелекту) і показник рівня розвитку психометричного інтелекту (продуктивна властивість інтелекту).

Щоб розділити сукупність досліджуваних на групи за ознаками інтелектуального ресурсу було використано ієрархічний кластерний аналіз (див. рис. 3.6). Для стандартизації даних, переведення їх в одну шкалу застосовано Z-перетворення.

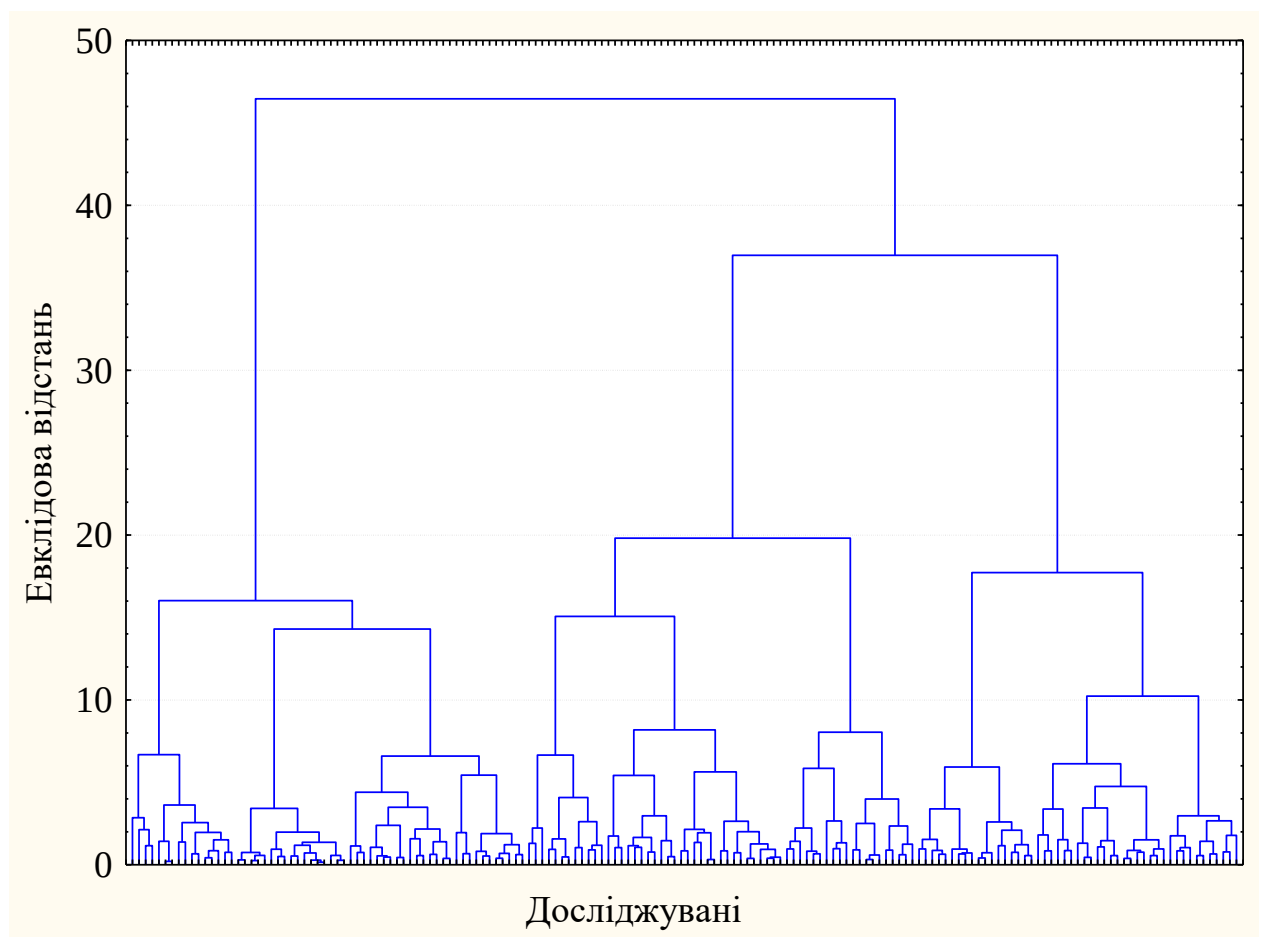


Рис. 3.6. Дендрограма кластеризації рятувальників за показниками інтелектуального ресурсу (метод Уорда)

Наведено вертикальну деревовидну дендрограму. Вертикальна вісь такого графіка є віссю міжкластерної відстані, а по горизонтальній осі відзначені досліджувані, які використовувалися в аналізі. На діаграмі показано етапи об'єднання досліджуваних у класи за показниками інтелектуального ресурсу. Візуально та за допомогою графіка поетапної зміни міжкластерної відстані було прийнято рішення виділити три кластери досліджуваних. Після цього був використаний ітераційний метод кластиризації (див. рис. 3.7). Серед таких найбільш популярним методом є метод к-середніх Мак-Кіна, у якому на відміну від ієрархічних методів сам експериментатор задає число кінцевих кластерів, яке зазвичай позначається як «k».

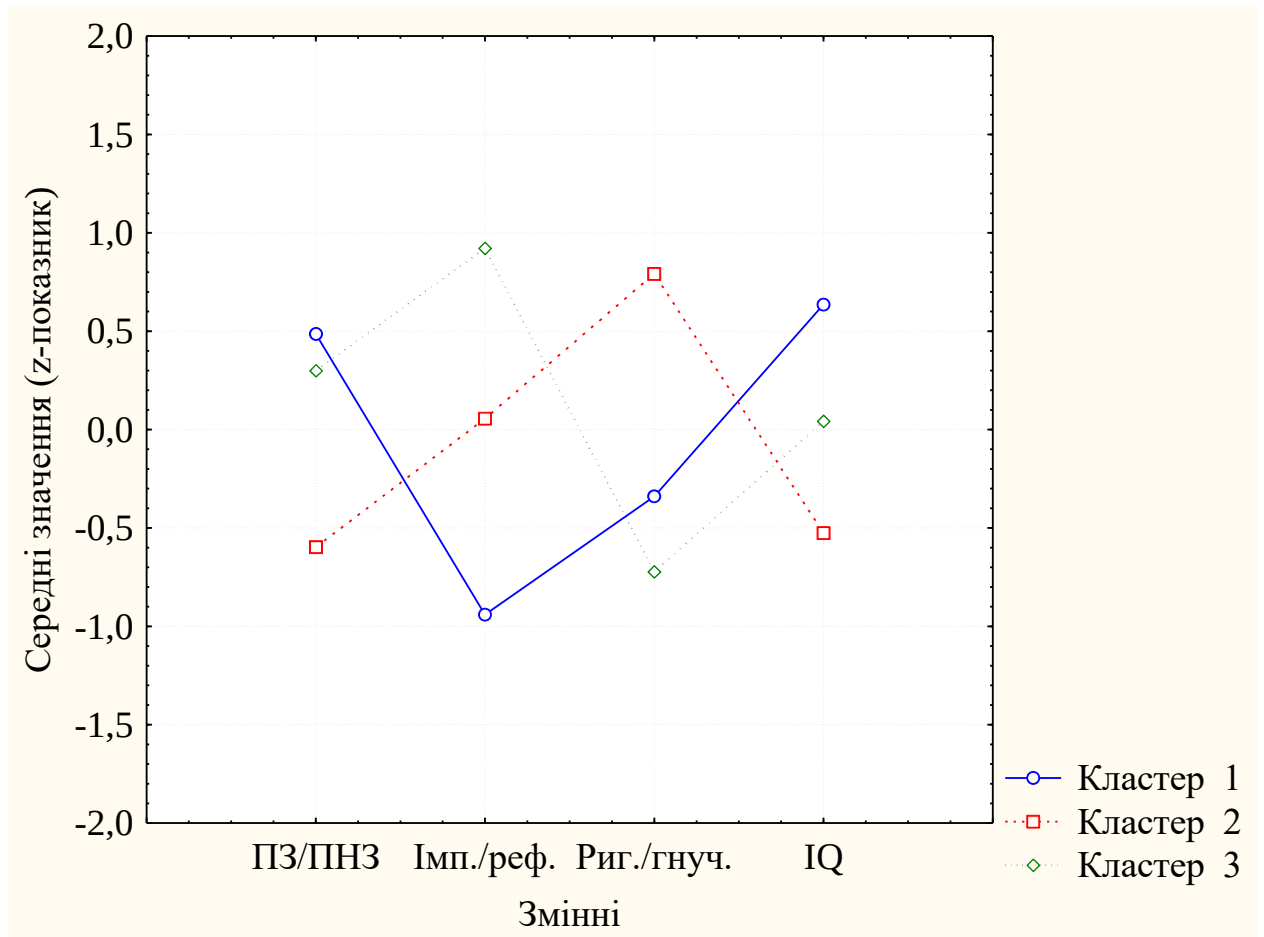


Рис. 3.7. Графік середніх значень інтелектуального ресурсу за трьома кластерами (метод к-середніх Мак-Кіна)

У результаті за дендограмою кластиризації (рис. 3.6) та графіком поетапної зміни міжкластерної відстані було виділено три кластери, на які розділено рятувальників за допомогою методу k-середніх Мак-Кіна (рис. 3.7).

Так, представники першого кластеру (52 рятувальники), характеризуються полenezалежністю, рефлексивністю, нищесередньою інтерференцією (гнучкістю) та високим коефіцієнтом інтелекту. Це група з високим показником інтелектуального ресурсу. Змістовно це виражається в тому, що рятувальники здатні виділяти найбільш суттєві характеристики проблемної ситуації, відрізняються гнучкістю інформаційних процесів і легкістю зміни установок. У напружених ситуаціях вони спираються на свій власний досвід, вважаючи за краще самостійно аналізувати ситуацію й ухвалювати рішення. Відрізняються активністю, умінням прямо виражати і контролювати свої імпульси, вони впевнені в собі, легко переключаються з одного виду діяльності на інший, мають високий рівень автоматизації пізнавальних функцій, більш стійкі до перешкод. Окрім того, високий показник інтелектуального розвитку дозволяє рятувальникам швидше й легше оволодівати новими знаннями та навичками.

До кластеру під номером два зібрані рятувальники з полenezалежністю, імпульсивністю, ригідністю пізнавального контролю та середнім рівнем інтелектуального розвитку. Це група з відносно середніми показниками інтелектуального ресурсу (49 досліджуваних). Їм властиве переважання інтуїтивного сприйняття ситуації. Ригідні особи демонструють менше терпіння в ситуаціях, у яких виникають перешкоди. Вони оцінюють себе, як збудливих, чутливих, лабільних, менш стійкими до завад. Крім того, ефект інтерференції позитивно пов'язаний з нейротизмом. Хоча у цих рятувальників структурована система уявлень про оточуючий світ, яку вони з успіхом застосовують ув предметній діяльності.

Рятувальники, які утворили третій кластер (67 досліджуваних), характеризуються полenezалежністю, середнім показником імпульсивності/рефлексивності, ригідністю та низьким IQ. Це група з

низьким показником інтелектуального ресурсу. З психологічної точки зору це означає, що вони використовують глобальний підхід до поля, їм не просто долати складноорганізований контекст ситуації, відрізняються пасивністю, тривожністю, недостатньою впевненістю, більш схильні приймати рішення без детального обдумування проблеми, демонструють менше терпіння в ситуації перешкод. У них більш виражена схильність до ризику, як наслідок тенденції уникати ситуації невизначеності. Висока інтерференція цих рятувальників свідчить про їх чутливість до перешкод, тобто до збільшення часу й кількості помилок у процесі переробки інформації, а низький рівень інтелектуальних здібностей заважає їм швидко пристосовуватися до нових життєвих та професійних умов.

Тобто, за допомогою ітераційного методу кластиризації даних було виділено три групи рятувальників з різним інтелектуальним ресурсом: перша – високим, друга – середнім і третя – низьким. Отримані результати надають можливість більш детально розглянути особливості захисно-копінгової поведінки залежно від рівня інтелектуального ресурсу (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Результати порівняння груп рятувальників з різним рівнем інтелектуального ресурсу за показниками захисно-копінгової поведінки

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Інтелектуальний ресурс			t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
	Високий	Середній	Низький			
Конфронтаційний копінг	9,98	9,94	9,72	0,08	0,60	-0,46
Дистанціювання	9,29	9,75	8,57	-1,28	0,95	2,23*
Самоконтроль	12,69	12,39	12,90	0,56	-0,48	1,09
Пошук соціальної підтримки	11,42	11,29	10,30	0,29	2,56**	2,17*
Прийняття відповідальності	7,29	7,14	6,88	0,35	1,04	-0,65
Уникнення	9,27	10,14	10,87	-1,23	-2,45*	1,16
Планування вирішення проблеми	13,40	13,39	13,04	0,03	0,72	-0,66

Позитивна переоцінка	13,42	14,27	13,69	-1,55	-0,47	-1,07
Заперечення	7,44	7,33	7,78	0,24	-0,72	0,98
Витіснення	3,60	3,59	3,25	0,01	0,92	-0,92
Регресія	2,87	3,49	3,67	-1,52	-2,17*	0,44
Компенсація	4,06	4,82	4,75	-1,84*	-2,26*	-0,16
Проекція	9,56	7,49	8,54	5,39***	2,87**	-2,45*
Заміщення	3,35	3,51	3,03	-0,33	0,68	-1,03
Інтелектуалізація	6,60	7,08	6,03	-1,32	1,61	3,21**
Реактивне утворення	2,56	3,02	3,81	-1,50	-4,47***	-2,63**
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.						

Із результатів, поданих у табл. 3.12, видно, що на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно середнім рівнем інтелектуального ресурсу частіше використовують копінг-стратегію «дистанціювання» на відміну від осіб з низьким показником цього ресурсу ($t = 2,23$, $p \leq 0,05$). Можна стверджувати, що ці фахівці воліють за допомогою певних зусиль зменшити значущість травмуючої ситуації, відокремитися від неї. Такий спосіб подолання стресу не завжди є ефективним. Таким чином, зростання інтелектуального ресурсу призводить до частішого використання емоційно-спрямованої копінг-стратегії.

У вираженості такого типу реакції у стресовій ситуації, як «пошук соціальної підтримки», найнижчі результати відзначено у групі рятівників з низькими інтелектуальними показниками. Виявлено ряд відмінностей у використанні цієї копінг-стратегії ($t(1, 3) = 2,56$, $p \leq 0,01$; $t(2, 3) = 2,17$, $p \leq 0,05$). Психологічний зміст відмінностей полягає в тому, що індивідам з розвинутими інтелектуальними можливостями через свою гнучкість, аналітичність, тактичність простіше одержати потрібну інформацію, матеріальну й емоційну допомогу в найближчого оточення, у своїх колег. Вони більш впевнені у своїх силах і як результат активніше протидіють проблемам, орієнтуючись на зовнішню допомогу. Така реакція рятувальників на дію стрес-чинника відрізняється раціональністю та є ефективною, на

думку О. Склея [152]. Пошук інформації – дуже важлива когнітивна здібність, особливо коли маєш справу з невизначеністю [22, с. 241].

Рятувальники з низьким інтелектуальним ресурсом свідомо частіше уникають проблемних ситуацій, що може викликати негативний вплив на їх самоповагу та самоефективність. Відзначимо, що за вираженістю копінг-стратегії «уникнення» між першою і третьою групами рятувальників виявлене достовірне розходження на рівні $p \leq 0,05$. Самий високий показник за копінг-стратегією «уникнення» зафіксовано у групі з найменшим інтелектуальним ресурсом. Цей тип поведінки не завжди орієнтований на реальну обстановку й тому в екстремальних ситуаціях може заважати ефективному подоланню стресу [22], тому що відмовляється приймати об'єктивну реальність такою, якою вона є.

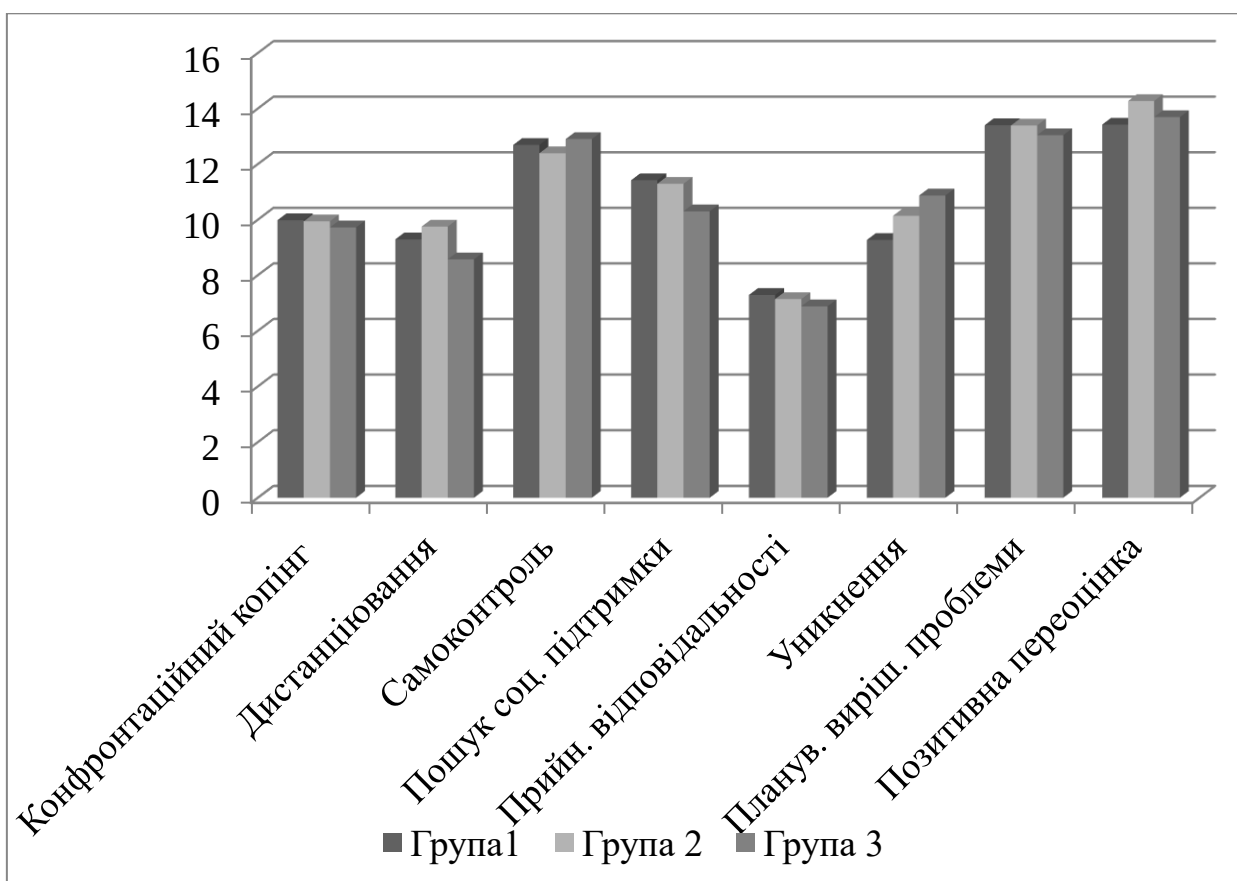


Рис. 3.8. Характерні копінг-стратегії працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України на дії стрес-чинників у групах із різним рівнем інтелектуального ресурсу

Таким чином, рятувальники з високим інтелектуальним ресурсом частіше використовують ефективну копінг-стратегію «пошук соціальної підтримки» й рідко дезадаптивну «уникнення». У низькоінтелектуальних індивідів формування зрілих стратегій, спрямованих на вирішення проблем, ускладнено у зв'язку з обмеженістю внутрішніх ресурсів. Низький інтелект не дозволяє в повному обсязі оцінити обстановку, а, як відомо, людина може поводитися незалежно від ситуації, тільки якщо вона має повне й адекватне уявлення про неї [179].

І, як результат, використання рятувальниками з низьким інтелектуальним ресурсом в основному пасивних копінг-стратегій призводить до більш частого використання механізмів психологічного захисту. На поведінковому рівні це проявляється в використанні більш простих і звичних механізмів подолання стресових ситуацій.

У вираженості механізму психологічного захисту «регресія» було відзначено достовірні розходження між показниками 1 та 3 груп рятувальників ($t = -2,17, p \leq 0,05$). Р. Плутчик відніс цей механізм до найменш зрілих, що пов'язаний з нерозумінням інформації [32]. Використання регресії суттєво збіднює загальний (потенційно можливий) арсенал стратегій подолання складних ситуацій. Цей вид психологічного захисту швидше властивий низькоадаптивним рятувальникам з їх імпульсивністю і слабкістю волевого контролю. Низький показник інтелектуального ресурсу заважає рятувальникам адекватно оцінити ситуацію, що мимовільно призводить до застосування примітивної регресії, на відміну від осіб з високими інтелектуальними можливостями.

Із результатів дослідження виявлено, що на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно високим рівнем інтелектуального ресурсу рідше використовують механізм психологічного захисту «компенсація» на відміну від осіб з середнім та низьким показником цього ресурсу ($t = -1,84, p \leq 0,05$; $t = -2,26, p \leq 0,05$). Дія цього захисного механізму допомагає фахівцям виправити найчастіше уявні та надумані недоліки у

своїй особистості. Найчастіше така поведінка спостерігається при необхідності уникнення складної ситуації, що може викликати фрустрацію, або для підвищення рівня власної самодостатності. Цей механізм частіше за все проявляється у рятувальників, які не впевнені у своїх можливостях, здібностях, у осіб, що раніше пережили життєві і професійні невдачі при зустрічі з подібними проблемами, складними ситуаціями. Одним із видів компенсації є прояв бажання до ризику, гострих відчуттів, які формуються з досвідом подолання небезпеки і насолодою розрядки, яка виникає після цього [45]. Це прагнення чітко може проявляється і у новопризначених рятувальників, як засіб самоствердження і завоювання належного соціального статусу в колективі.

Цікавими виявилися результати порівняльного аналізу механізму психологічного захисту «проекція». Виявилось, що рятувальники, які характеризуються полярними показниками інтелектуального ресурсу, частіше використовують цей захист, ніж особи з середнім його рівнем ($t(1, 2) = 5,39, p \leq 0,001$; $t(2, 3) = -2,45, p \leq 0,05$). Окрім вказаних відмінностей, існує й різниця між високим і низьким рівнем ($t = 2,87, p \leq 0,01$). Швидше за все рятувальники з різними показниками інтелектуального ресурсу використовують відмінні види проекції. На нашу думку, високоінтелектуальні досліджувані використовують раціональні види проекції, що функціонують дещо усвідомлено і власні реальні або надумані недоліки інтерпретуються, як позитивні. А низькоінтелектуальні рятувальники часто використовують «проекцію» в силу неусвідомленої установки, яка звільняє людину від тривоги, виявивши неприйнятні власні тенденції у себе та приписавши їх іншим. Показово, що рятувальники з середнім рівнем інтелектуального ресурсу з найменшою частотою використовують цей захист. Можна припустити, що цьому рівневі властива найбільш адаптивна форма поведінки відносно механізму психологічного захисту «проекція».

У використанні захисного механізму «інтелектуалізація», яку в літературі часто називають поняттям раціоналізація [135] було відзначено достовірне розходження між показниками інтелектуального ресурсу 2 та 3 груп ($t = 3,21$, $p \leq 0,01$). Отже, спираючись на отримані дані, можна відзначити, що фахівці з низькими показниками інтелекту порівняно з рятувальниками з середнім рівнем інтелектуального ресурсу при переживанні емоційно складної ситуації менш схильні використовувати для її вирішення логічні установки. При використанні цього механізму захисту людина намагається керувати своїми емоційними проявами за рахунок їх пояснення. Також відбувається зниження значущості причин, що стали чинниками виникнення негативної та складної для особистості ситуації. Рятувальники з мінімальним рівнем інтелектуального ресурсу, на нашу думку, через недостатньо сформований інтелектуальний контроль не спроможні ефективно використовувати цей захист, що проявляється в тому, що людина не намагається нейтралізувати загрозу, інтерпретуючи її безболісним, вигідним для себе способом. Хоча надмірна інтелектуалізація може бути причиною пригнічення всіх емоцій відносно конкретної події, що призводить до зниження чуттєвого контролю до розвитку і прояву ситуації, яка травмує [22, с. 247].

У використанні захисного механізму «реактивне утворення» було відзначено низку достовірних розходжень. Найвищий рівень вираженості показника використання цього захисного механізму зафіксовано у групі досліджуваних з низьким інтелектуальним ресурсом порівняно з іншими двома групами. Результати достовірні на рівнях $p \leq 0,001$ та $p \leq 0,001$. Використовуючи механізм психологічного захисту «реактивне утворення», рятувальник попереджує вираження неприємних або неприпустимих для себе думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень. Високий рівень вираженості цього захисту в низькоінтелектуальних досліджуваних може бути пов'язаний з їх схильністю порушувати загальноприйняті стандарти і правила поведінки, що може призвести до

деформації соціальних відносин з оточуючими. Рятувальник часто може мати низький соціальний статус у колективі, що призводить до погіршення успішності діяльності.

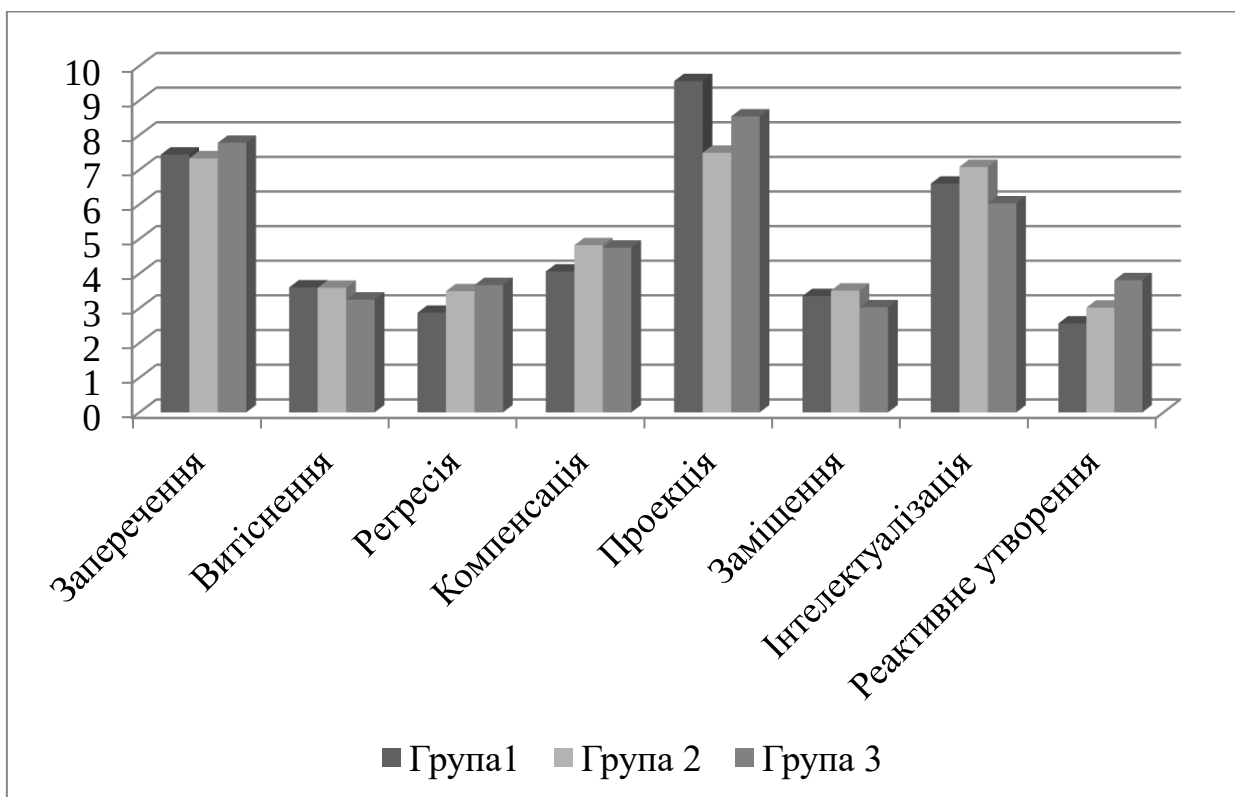


Рис. 3.9. Характерні механізми психологічного захисту працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України на дії стрес-чинників у групах із різним рівнем інтелектуального ресурсу

Отже, виходячи з отриманих даних, можна стверджувати, що незважаючи на неконструктивність дій захисних механізмів, вони широко використовуються працівниками пожежно-рятувальних підрозділів МНС. Кожна група досліджуваних має власні особливості щодо їх застосування.

Рятувальники з високим інтелектуальним ресурсом рідше використовують для подолання психологічного стресу механізми психологічного захисту «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» та частіше – «проекція» порівняно з низькоінтелектуальними особами.

Нівелювання нервово-психічного напруження рятувальників досягається шляхом актуалізації в першу чергу механізмів захисту

«заперечення», «проекція» й «інтелектуалізація» (див. рис. 3.9), які є могутніми «фільтрами» для свідомості.

3.3. Емоційний компонент у структурі копінг-поведінки рятувальника

3.3.1. Емоційні властивості рятувальника як складові емоційного ресурсу

Згідно з нашим припущенням емоційна збудженість, глибина переживання емоцій, емоційна стійкість/нестійкість, емоційна лабільність/ригідність, оптимізм/песимізм, емоційна чуйність і експресивність взаємопов'язані між собою й утворюють конструкт «емоційний ресурс», як інтегративну властивість особистості, що характеризує емоційний компонент у копінг-поведінці.

Для перевірки цієї гіпотези використано методи статистичного аналізу даних. Результати кореляційного дослідження наведені в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Кореляційні зв'язки показників емоційних властивостей рятувальника

Емоційні властивості	Емоційна збудженість	Глибина переживання емоцій	Емоційна стійкість/нестійкість	Емоційна лабільність/ригідність	Оптимізм/песимізм	Емоційна чуйність	Експресивність
Емоційна збудженість	X	,28***	,25**	,15	,05	,13	,25**
Глибина переживання емоцій	,28***	X	,36***	,13	-,02	,11	,29***
Емоційна стійкість/нестійкість	,25**	,36***	X	,26***	-,10	,09	,30***

Емоційна лабільність/ригідність	,15	,13	,26***	X	-,04	,07	,19*
Оптимізм/песимізм	,05	-,02	-,10	-,04	X	,08	-,05
Емоційна чуйність	,13	,11	,09	,07	,08	X	,10
Експресивність	,25**	,29***	,30***	,19*	-,05	,10	X

Примітка: нулі перед комами опущені; *** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,001$; ** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$; * – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$.

У результаті встановлено, що емоційна збудженість та глибина переживання емоцій корелюють з тими ж самими емоційними характеристиками: емоційною нестійкістю та експресивністю. При цьому емоційна збудженість та глибина переживання емоцій взаємопов'язані між собою. Можна стверджувати про близькість цих емоційних властивостей. Подібні результати одержав і Є. Ільїн разом з В. Пінігіним. Досліджуючи взаємозв'язки між різноманітними характеристиками емоційності вони встановили, що збудженість найбільш тісно взаємопов'язана із імпульсивністю емоцій (глибиною емоцій) ($r = 0,371$, $p \leq 0,001$). Вони роблять висновок, що емоційність як інтегральна властивість особистості або темпераменту дійсно має місце, бо чим вища емоційна збудженість, тим більша інтенсивність емоцій, що виникають, і тим довше вони зберігаються [65, с. 236]. Тобто чим вища емоційна збудженість, тим більшу інтенсивність емоцій переживає рятувальник, що й супроводжується надмірною експресивністю. Таким рятувальникам складніше контролювати свої емоції і імпульсивні потяги. Як правило, поведінка таких особистостей багато в чому зумовлена ситуацією. Емоційно збудженим, нестійким та експресивним рятувальникам складніше працювати у стресових ситуаціях, тому що вони відчують психологічну напруженість.

Зростання емоційної нестійкості призводить до збільшення емоційної збудженості ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$), глибини переживання емоцій ($r = 0,36$, $p \leq 0,001$), емоційної ригідності ($r = 0,26$, $p \leq 0,001$) та експресивності ($r = 0,30$, $p \leq 0,001$). Виявлений позитивний взаємозв'язок з емоційною ригідністю дещо суперечить характеристиці емоційної нестійкості, для якої характерна мінливість у настрої. Можливо, емоційна ригідність проявляється не в повільній зміні емоційного фону, а в стереотипності емоцій, які використовуються.

Емоційна ригідність, окрім емоційної нестійкості, взаємопов'язана й з експресивністю ($r = 0,19$, $p \leq 0,05$).

Прояв експресивності взаємопов'язаний з такими емоційними властивостями, як емоційна збудженість ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$), глибина переживання емоцій ($r = 0,29$, $p \leq 0,001$), емоційна нестійкість ($r = 0,30$, $p \leq 0,001$) і емоційна ригідність ($r = 0,19$, $p \leq 0,05$), тобто внутрішні особливості емоційної сфери проявляється і в зовнішньому їх вираженні. Є. Ізард також встановив, що емоційно-експресивна поведінка підвищує інтенсивність емоцій [64].

Звертає увагу відсутність кореляційних зв'язків на достовірному рівні значущості змінних оптимізм/песимізм, емоційна чуйність як між собою, так і з іншими емоційними властивостями особистості. Цей факт ставить під сумнів існування інтегральної властивості особистості «емоційний ресурс», яка об'єднує всі властивості особистості, запропоновані Є.Ільїним.

Для з'ясування внутрішньої структури даних було використано процедуру факторного аналізу. З метою забезпечення високої об'єктивності результатів дослідження ми використали два види факторного аналізу: експлораторний і конфірматорний, розбивши вибірку на дві групи. До експлораторного факторного аналізу було включено результати дослідження 60 рятувальників, а до конфірматорного – 108.

Факторна структура показників емоційних властивостей відображена в табл. 3.14.

Факторне відображення структури показників емоційних властивостей
рятувальника

Емоційні властивості	Фактори	
	1	2
Емоційна збудженість	0,77	0,30
Глибина переживання емоцій	0,87	0,06
Емоційна стійкість/нестійкість	0,93	0,13
Емоційна лабільність/ригідність	0,57	0,00
Оптимізм/песимізм	-0,18	0,79
Емоційна чуйність	0,29	0,69
Експресивність	0,79	-0,19
Частка сумарної дисперсії, (%)	47,0	17,7

Примітка: у таблиці факторні навантаження, що перевищують за модулем значення, що дорівнює 0,4, виділені напівжирним шрифтом.

Виділено два значущих фактори, що пояснюють 64,7 % сумарної дисперсії.

Перший фактор включив п'ять показників, які пояснюють 47,0 % загальної дисперсії. Виділена група об'єднала в собі п'ять показників із семи. Зі значущим навантаженням і однаковим знаком у її складі домінують показники емоційних властивостей: «емоційна стійкість/нестійкість» (0,93), «глибина переживання емоцій» (0,87), «експресивність» (0,79) та «емоційна збудженість» (0,77). Цей фактор можна назвати «емоційна реактивність», оскільки до його складу входять динамічні характеристики емоційного реагування.

Другий фактор (інформативність – 17,7 %) включив у себе дві змінні: «оптимізм/песимізм» (0,79) та «емоційна чуйність» (емпатія) (0,69). Ці змінні разом з добротою, альтруїзмом, сміливістю тощо, Є. Хомська віднесла до емоційно-особистісних якостей, тому що вони соціально-детерміновані в

значно більше, ніж власне емоції. Соціальне середовище «задає» певні морально-етичні норми, засвоєння яких впливає на емоційно-особистісні якості. Проте вони також пов'язані з базальними емоціями, хоча і більш складним опосередкованим чином та входять до єдиної емоційно-особистісної сфери [182]. Виходячи з цього, фактор може бути інтерпретований, як «емоційно-особистісні особливості». Слід відзначити, що ці змінні в результаті кореляційного аналізу (див. табл. 3.13.) не виявили взаємозв'язків із емоційними властивостями фактору «емоційна реактивність».

З метою з'ясування, чи виявлені фактори входять до одного блоку емоційного ресурсу рятувальника використано конфірмаційний факторний аналіз, результати якого наведені на рис. 3.10.

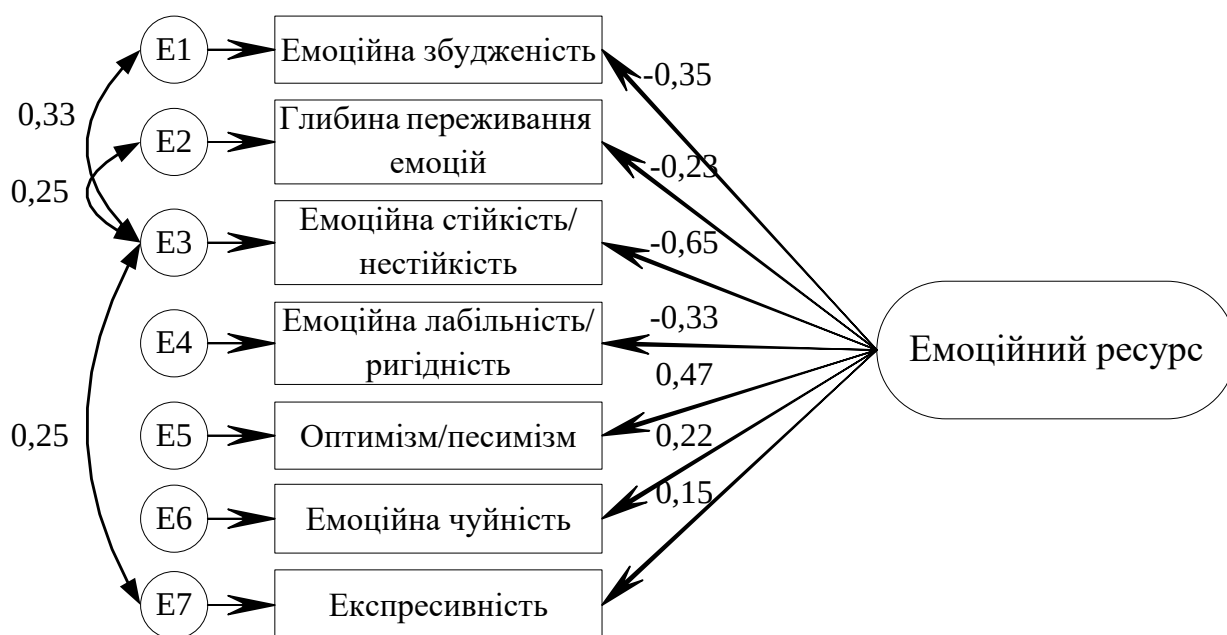


Рис. 3.10. Структурна модель емоційного ресурсу рятувальників

Аналіз придатності структурної моделі емоційного компонента рятувальників перевірявся за допомогою критеріїв оцінки ступеня її відповідності експериментальним даним: $CMIN/DF = 1,75$, $RMSEA = 0,05$, $CFI = 0,95$. Встановлені результати є свідченням того, що теоретична модель

достатньо точно відображає характер взаємозв'язків первинних даних. Згідно з стандартними регресійними коефіцієнтами найбільше латентна змінна «емоційний ресурс» впливає на варіативність емоційних властивостей особистості як емоційна стійкість/нестійкість $(-0,65)$, оптимізм/песимізм $(0,47)$ та емоційна збудженість $(-0,35)$.

Таким чином, підтверджується теоретична гіпотеза про те, що всі емоційні властивості особистості об'єднані єдиною латентною змінною, яку ми позначили, як «емоційний ресурс».

3.3.2. Емоційні властивості рятувальника як чинники захисно-копінгової поведінки

У професіях, що пов'язані з ризиком, створюється негативний емоційний фон, вираження якого може змінюватися на різних етапах діяльності, проте він зберігається протягом всього часу [76]. До таких діяльностей належить і робота рятувальника, що характеризується високою емоційною напругою та вимагає від фахівця наявності емоційного тону, який сприятиме подоланню різних труднощів. Сьогодні є всі основи, щоб розглядати емоції, як спосіб організації поведінки [163]. Згідно з О. Конопкіна, емоції є обов'язковим, значущим фактором внутрішньої регуляції різноманітних видів і форм мимовільної активності людини [76]. Тобто можна припустити, що особливості емоційної сфери рятувальника є необхідною умовою подолання стресових умов, які будуть впливати на вираженість механізмів психологічного захисту й копінг-стратегій.

З метою уточнення ролі кожної емоційної властивості в захисній і копінговій поведінці рятувальників проводився кореляційний аналіз, результати якого наведені у табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Взаємозв'язок емоційних властивостей із захисно-копінговою поведінкою рятувальника

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Емоційні властивості						
	Емоційна збудженість	Глибина переживання емоцій	Емоційна стійкість/несстійкість	Емоційна лабільність/ригідність	Оптимізм/песимізм	Емоційна чуйність	Експресивність
Конфронтаційний копінг	,13	,07	,31***	,10	,08	,08	,07
Дистанціювання	,12	,06	,15	,13	-,02	,03	,02
Самоконтроль	,21**	,23**	,13	,13	-,04	-,08	,11
Пошук соціальної підтримки	,08	,10	,05	,25**	,17*	,15	,09
Прийняття відповідальності	,09	,15	,06	,06	,01	,08	,12
Уникнення	,27***	,30***	,34***	,21**	-,11	,07	,09
Планування вирішення проблеми	,12	,11	-,22**	,12	,27***	,15	,07
Позитивна переоцінка	,08	,12	,15	,07	,09	,16*	,02
Заперечення	-,04	-,01	,03	,09	-,11	-,00	-,10
Витіснення	-,01	-,09	-,07	,08	,09	,12	-,04
Регресія	,26***	,02	,09	,01	,12	,11	-,03
Компенсація	,11	,12	,11	,19*	-,11	,17*	,02
Проекція	,18*	,09	,23**	,07	-,12	,17*	,22**
Заміщення	,28***	,24**	,33***	,11	,02	,15	,05
Інтелектуалізація	-,07	-,13	-,09	,10	,11	,01	-,17
Реактивне утворення	,07	,11	,11	,01	-,08	-,10	,25**
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$;							

Примітка: нулі перед комами опущені.

Із результатів, поданих у табл. 3.15, видно, що встановлено позитивний статистично значущий взаємозв'язок емоційної збудженості з вибором копінг-стратегії «самоконтроль» ($r = 0,21$, $p \leq 0,01$). Згідно з дослідниками

характеристик емоційного реагування [64, 65, 89] емоційна збудженість проявляється в таких особливостях поведінки, як запальність, дратівливість, агресивність. У нашому дослідженні, саме із конфронтаційним копінгом, який включає в себе дані характеристики достовірно значущого взаємозв'язку не виявлено, а встановлено з протилежною за напрямком стратегією «самоконтроль». Відсутність зв'язку з конфронтаційним копінгом у рятувальників пояснюється, очевидно, саме більш розвинутим самоконтролем, який блокує вираження ворожих дій.

Підвищена емоційна збудженість сприяє прагненню свідомо позбавитися проблемної ситуації, виявлений позитивний взаємозв'язок з копінг-стратегією «уникнення» ($r = 0,27$, $p \leq 0,001$). Суб'єкт намагався якнайшвидше залишити стресову ситуацію. Подібні результати одержала і С. Зобова, яка встановила, що при навчанні плаванню низький поріг емоційної збудженості негативно впливав на освоєння суб'єктами глибокої частину басейну. Негативний вплив високої емоційної збудженості посилюється факторами новизни, несподіванки й раптовості впливу небезпечного подразника [цит. за 65, с. 155].

Емоційна збудженість також позитивно корелює й з механізмами психологічного захисту «регресія» ($r = 0,26$, $p \leq 0,001$), «проекція» ($r = 0,18$, $p \leq 0,05$) і «заміщення» ($r = 0,28$, $p \leq 0,001$).

Взаємозв'язок емоційної збудженості, як характеристика емоційної реакції рятувальників, з такими типами захисту узгоджуються з їх характеристиками описаними Д. Тітаренко [158]. Так, часте використання «регресії» рятувальником призводить до відсутності стійкої сфери інтересів, вони легко переключаються з одного об'єкта на інший. Такі фахівці імпульсивні, поверхневі, зазвичай не доводять розпочату справу до кінця.

Часте використання захисту «заміщення» є однією з причин високої імпульсивності, домінантності, сміливості. Такі рятувальники принципово критично ставляться до оточуючих.

А проєкція, напевно, – одна із самих конфліктогенних психологічних захистів, тому що в поведінці особистості з домінуючою проєкцією проявляється мотивація самоствердження й оборонна агресія [187].

Емоційна збудженість, що може супроводжуватися афективними спалахами, взаємопов'язана саме з такими типами захисту.

Глибина переживання емоцій корелює з копінг-стратегією «самоконтроль» ($r = 0,23$, $p \leq 0,01$). Можна стверджувати, що це дещо усвідомлена характеристика емоційного переживання. Рятувальник усвідомлює згубний вплив надмірної інтенсивності емоцій і прагне свідомо їх контролювати.

Встановлено позитивну кореляцію і з копінг-стратегією «уникнення» ($r = 0,30$, $p \leq 0,001$). Цей тип поведінки використовується для захисту від негативних емоцій, боротьби з емоційними порушеннями, що викликані, з точки зору суб'єкта, негативними подіями, які не усуваються. Тобто, збільшення емоційної глибини переживань лякає рятувальників, і вони прагнуть позбутися проблемної ситуації шляхом внутрішнього відчуження, самовідсторонення себе від ситуації або придушенням думок про неї.

У свою чергу встановлено, що глибина емоційних переживань позитивно корелює з механізмом психологічного захисту «заміщення» ($r = 0,24$, $p \leq 0,01$). Ступінь інтенсивності емоцій можна розглядати, як енергетичну сторону емоційних переживань, а, як ми бачимо із результатів дослідження, рятувальник або блокує їх проявлення шляхом самоконтролю, або віддаляється від ситуації. Напевно захист «заміщення» виступає тим механізмом, що дозволяє вивільнити накопичену енергію зазвичай через гнів на предмети, тварини, людей, які сприймаються, як менш небезпечні, ніж ті, які викликали емоції. За рахунок такого перенесення відбувається розрядка напруження, хоча вона й не призводить до досягнення поставленої мети.

У межах властивості емоційного переживання як емоційна стійкість/нестійкість встановлено, що вона позитивно достовірно значущо взаємопов'язана з «конфронтаційним копінгом» ($r = 0,31$, $p \leq 0,001$). Іншими

словами, із зростанням емоційної нестійкості в рятувальників збільшується вірогідність обрати таку копінг-стратегію. Виявлений взаємозв'язок пояснюється характеристиками цих явищ. Так, Р. Кетелл вказує на нездібність емоційно нестійких людей контролювати свої емоції і імпульсивні потяги, виражати їх у соціально допустимій формі. А це й є однією із основних характеристик конфронтаційного копіngu, який включає в себе ворожі та агресивні дії.

Виявлено також позитивний кореляційний зв'язок емоційної стійкості/нестійкості з копінг-стратегією «уникнення» ($r = 0,34$, $p \leq 0,001$). Л. Баданіна вважає, що найбільш важливими детермінантами у структурі емоційної нестійкості особистості є підвищена тривожність, фрустрованість, велика кількість страхів. Тому й не дивно, що з таким комплексом особистісних характеристик рятувальник з низькою емоційною стійкістю прагне уникнути стресової ситуації, він не впевнений у собі.

Зі зменшенням емоційної нестійкості збільшується вірогідність звернення до проблемно-орієнтованої копінг-стратегії «планування вирішення проблем» ($r = -0,22$, $p \leq 0,01$), тобто емоційна стійкість допомагає рятувальникам при вирішенні складних стресових ситуацій. Як зазначають М. Дяченко та В. Пономаренко, емоційна стійкість – це один із важливих психологічних чинників надійності, ефективності й успіху діяльності в екстремальній обстановці. Вона зменшує негативну дію сильних емоційних впливів, попереджує крайній стрес, сприяє прояву готовності до дій у напруженій ситуації [58]. О. Склень також, досліджуючи індивідуально-психологічні особливості працівників пожежно-рятувальних підрозділів з різними моделями копінг-поведінки залежно від категорії стажу, встановив, що в усіх вікових категоріях рятувальники, які використовують адаптивний тип копіngu, відрізняються емоційною стійкістю. Ці фахівці, як правило, врівноважені, стабільні у своїх поглядах і життєвих позиціях. Вони працелюбні, орієнтовані на реальну сутність речей, поважно ставляться до існуючих норм та правил [152].

Виявлені кореляційні зв'язки показника емоційної стійкості/нестійкості і з механізмами психологічного захисту «проекція» ($r = 0,23$, $p \leq 0,01$) та «заміщення» ($r = 0,33$, $p \leq 0,001$). Один з них забезпечує перетворення та спотворення неприємних відчуттів, бажань тощо, а інший зумовлює недопущення у свідомість неприємних відчуттів, думок, тобто емоційна нестійкість супроводжується неусвідомленим викривленням дійсності.

Емоційна лабільність/ригідність позитивно корелює з копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$), тобто емоційно ригідні рятувальники у стресових ситуаціях шукають допомоги, підтримки у оточуючих. Емоційна ригідність – затримка на тривалий час емоції, хоча подія, яка викликала її давно минула. Як правило, вона спостерігається у тривожних, невпевнених в собі рятувальників. Напевно ця особистісна особливість компенсується пошуком допомоги зі сторони, залученням інших для подолання проблеми, тому що власних ресурсів недостатньо. Рятувальнику самотійно тяжко швидко емоційно реагувати на зміну ситуації, обставин.

Знову спостерігається тенденція більш часто використовувати копінг-стратегію «уникнення» при зростанні показників властивостей емоційного реагування. На цей раз з емоційною ригідністю ($r = 0,21$, $p \leq 0,01$). Ця залежність частіше за все виникає в результаті переживання неприємних відчуттів, що виникають від емоційної інертності, а стратегія «уникнення» хоча і тимчасово, але облегшує їх. Цю роль виконує й механізм психологічного захисту «компенсація», з яким встановлено достовірно значущий взаємозв'язок ($r = 0,19$, $p \leq 0,05$). За своєю суттю цей механізм спрямований на зниження інтенсивності негативних почуттів, що виникають у ситуації реальних або уявних втрат і невдач для того, щоб самооцінка людини не знизилась [187].

Оптимізм/песимізм як характеристика емоційного реагування на стресові ситуації позитивно корелює з копінг-стратегіями «пошук соціальної підтримки» ($r = 0,17$, $p \leq 0,05$) і «планування вирішення проблем» ($r = 0,27$,

$p \leq 0,001$). Цей факт узгоджується з проведеними дослідженнями інших дослідників [62, 197]. Усі вони відзначають взаємозв'язок оптимізму з активними стратегіями копінг-поведінки. Оптимістичні рятувальники вірять у свій успіх і шукають реальні шляхи для подолання стресу, навіть у момент зіткнення з проблемами. Вони не уникають складних ситуацій. Оптимісти, завдяки позитивному фону своїх емоцій, легко встановлюють контакти з іншими.

Емоційна чуйність або емпатія корелює лише з однією копінг-стратегією «позитивна переоцінка» ($r = 0,16$, $p \leq 0,05$), дія якої полягає в намірах справитися з труднощами шляхом інтерпретації обстановки в позитивних термінах.

Достовірний взаємозв'язок емпатії з механізмом психологічного захисту «компенсація» ($r = 0,17$, $p \leq 0,05$) пояснюється механізмом ідентифікації, який входять в даний захист. Рятувальник неусвідомлено моделює ставлення й поведінку іншої людини. Проведення порівняння й рефлексії дозволяє краще зрозуміти іншу людини, тобто зростають емпатійні тенденції.

Виявлений зв'язок емпатії з захистом «проекція» ($r = 0,17$, $p \leq 0,05$). Механізм проекції лежить в основі багатьох особистісних структур. У своїх сприятливих і зрілих формах вона служить основою емпатії. Оскільки ніхто не може проникнути в чужу психіку, для розуміння суб'єктивного світу іншої людини ми повинні спиратися на здатність проектувати власний досвід [158].

Експресивність, яка є інтегральною функцією двох складових: ступеня вираження (сили) емоцій і контролю людини за їх враженням [65, с. 233], на достовірному рівні значущості корелює з механізмами психологічного захисту «проекція» ($r = 0,22$, $p \leq 0,01$) і «реактивне утворення» ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$). Таким чином, збільшення інтенсивності емоційної експресії призводить до більш частого використання вказаних захисних механізмів.

Таким чином, усі емоційні властивості особистості корелюють з широким комплексом поведінкових реакцій на стрес. Проблемно-орієнтований копінг корелює з оптимізмом і емоційною стійкістю. Соціально-орієнтована копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» – з емоційною лабільністю та оптимізмом. Емоційно-спрямоване реагування на дію стресу пов'язане з усіма емоційними властивостями. Не виявлено взаємозв'язків характеристик емоційного компоненту з механізмами психологічного захисту «заперечення», «витіснення», «інтелектуалізація» та копінг-стратегією «прийняття відповідальності».

3.3.3. Особливості копінг-поведінки рятувальника залежно від вираженості емоційного ресурсу

Поняття «емоційний ресурс» було операціоналізовано в термінах співвідношення характеристик емоційного реагування на стресову ситуацію, а саме: через загальні критерії емоційної збудженості, глибини переживання емоцій, емоційної стійкості/нестійкості, емоційної лабільності/ригідності, оптимізму/песимізму, емпатії й експресивності. Дані компоненти емоційного ресурсу узгоджуються з поглядами І. Ветрової [34], Г. Віленської [36], Ю. Ковальнової [73], О. Сергієнко [148] та інших, які розробляють концепцію контролю поведінки, однією зі складових якої є емоційний ресурс особистості.

Для вирішення завдання класифікації досліджуваних за рівнем вираженості емоційного ресурсу було застосовано ієрархічний кластерний аналіз.

На основі графіка поетапної зміни міжкластерної відстані було визначено необхідну кількість кластерів для подальшого аналізу. В якості достатнього вважалось число кластерів, яке дорівнювало різниці кількості досліджуваних і кількості кроків, після яких міжкластерна відстань збільшувалася стрибкоподібно.

За дендрограмою кластиризації (рис. 3.11) та графіком поетапної зміни міжкластерної відстані було виділено три кластери, на які розділено рятувальників за допомогою методу k-середніх Мак-Кіна (рис. 3.12).

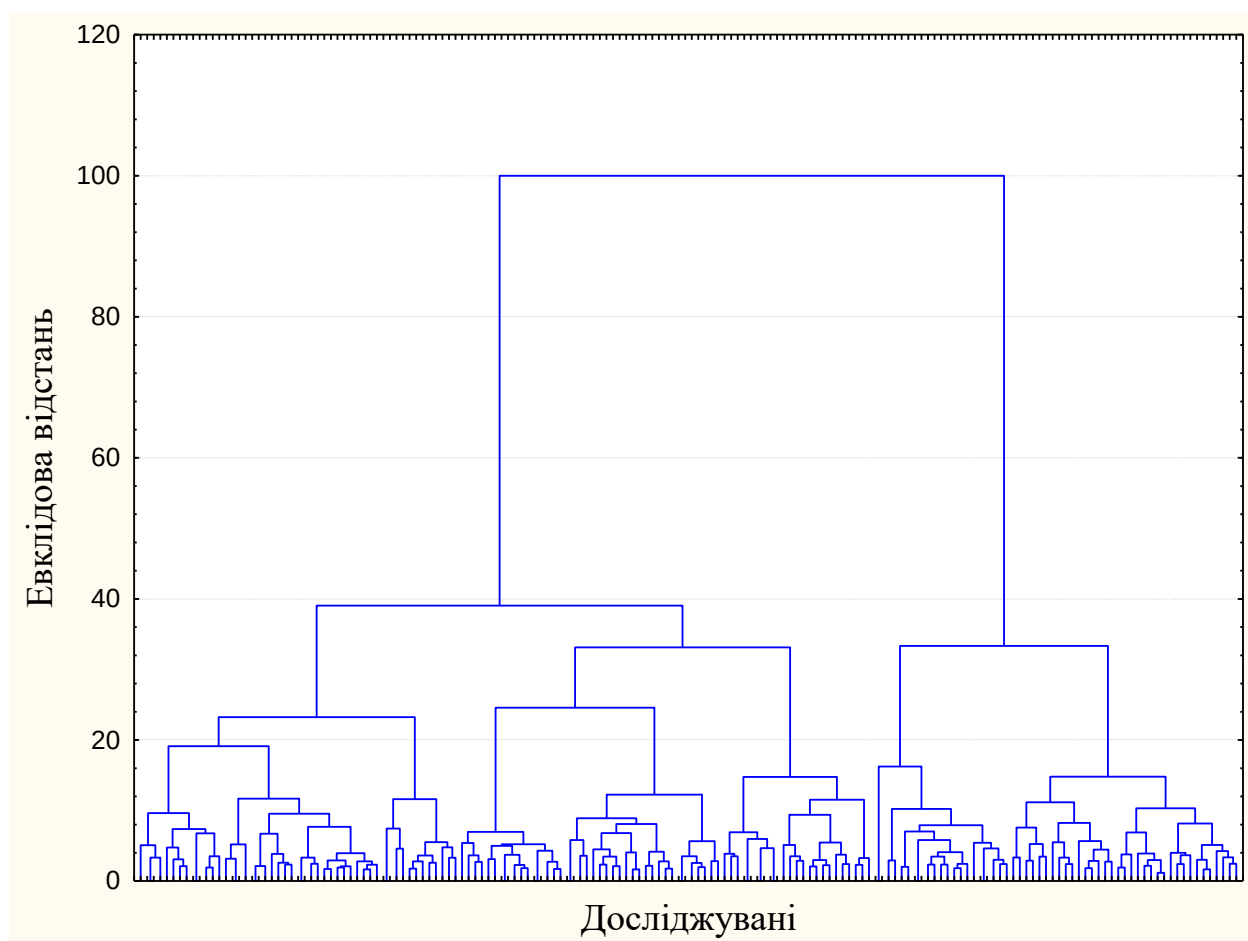


Рис. 3.11. Дендрограма кластиризації рятувальників за показниками емоційного ресурсу (метод Уорда)

Встановлено, що представники першого кластеру (44 рятувальники, див. рис 3.12) характеризуються низькими показниками емоційної збудженості і глибини переживання емоцій, емоційною стійкістю, емоційною лабільністю, оптимізмом, середньою емпатійністю та низькою експресивністю. Цю групу можна віднести до категорії з відносно високим показником емоційного ресурсу. Це проявляється в їх емоційній незворушності до звичайних повсякденних проблем. Їх можуть привести в стан деякого збудження тільки стресові умови, які досягають значної інтенсивності. При цьому спостерігається високий контроль зовнішнього

вираження емоцій. Вони емоційно стійкі, тобто згідно з В. Маріщуком, володіють здібністю долати стан зайвого емоційного збудження при виконанні складної діяльності [105]. Напевно через низьку глибину емоційних переживань рятувальники не зациклюються на певних емоціях, швидко реагують на зміну ситуації, вільно переходять з одного емоційного стану до іншого, що й проявляється в емоційній лабільності. Хоча це й не призводить до високих показників емпатійних тенденцій. У цієї групи рятувальників вона знаходиться на середньому рівні.

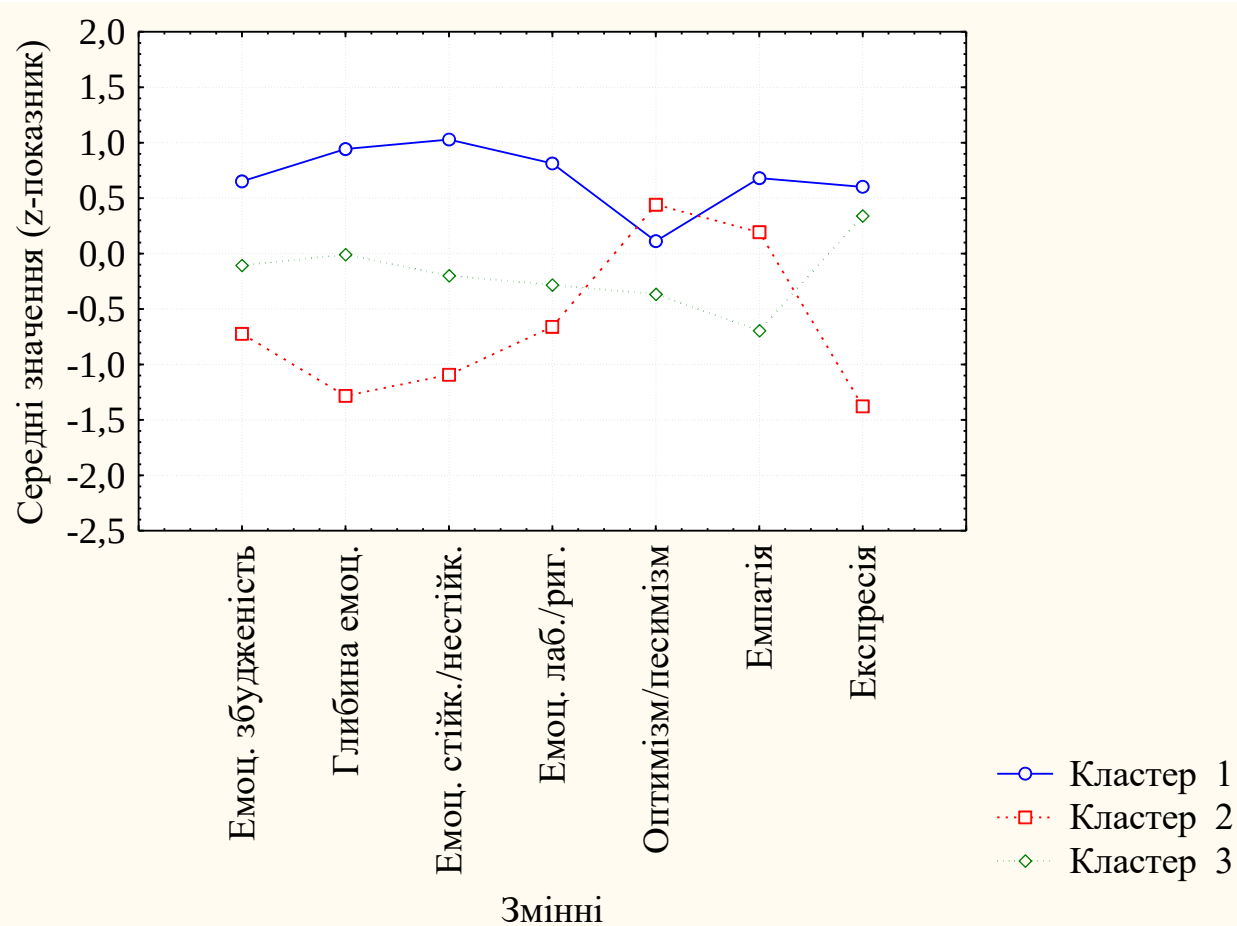


Рис. 3.12. Графік середніх значень емоційного ресурсу за трьома кластерами (метод k-середніх Мак-Кіна)

Кластер під номером два характеризується рятувальниками з середніми показниками емоційної збудженості, глибини переживання емоцій, емоційної стійкості/нестійкості, середньою емоційною лабільністю, песимізмом, низькою емпатією й вищесередньою експресивністю. Це група з відносно

середнім показником емоційного ресурсу (64 досліджуваних). Особливістю цього кластеру є песимістичні погляди досліджуваних, вони очікують неприємний результат події, навіть якщо в цей момент часу все йде відносно добре. Такі рятувальники проявляють низький рівень здібності до емпатії. Усі інші показники емоційних властивостей мають середні значення.

Рятувальники, які утворили третій кластер (60 досліджуваних), характеризуються високими показниками емоційної збудженості і глибини переживання емоцій, емоційною нестійкістю, емоційною ригідністю, середнім показником оптимізму/песимізму, високою емпатійністю й експресивністю. Зазначена група досліджуваних має низький емоційний ресурс. Високі показники емоційної збудженості свідчить про їх низький «емоційним поріг», що може проявлятися в таких особливостях поведінки як агресивність, дратівливість. Цей емоційний стан посилюється й глибиною цих переживань та ригідністю, тобто інертністю зміни емоцій. Емоційна нестійкість багатьма авторами розглядається, як основний фактор формування дезадаптивної поведінки. Вона призводить до проблем у ситуаціях, у яких відчувається психологічна напруженість. Таким рятувальникам складно контролювати свою експресивність, що проявляється в надмірній руховій активності, багатій міміці. При цьому, напевно, через свою емоційну чутливість рятувальники цієї групи проявляють високі емпатійні тенденції, їх легше відчутти, зрозуміти емоційний стан, переживання інших. У них середній рівень оптимізму/песимізму.

Отже, було виділено три групи рятувальників з різним рівнем емоційного ресурсу: перша – високим, друга – середнім і третя – низьким. Використання t-критерію Стюдента дозволило виявити відмінності в частоті використання копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту в залежності від емоційного ресурсу (табл. 3.16). Особливо цікавими стали рятувальники, які увійшли до першої і третьої групи, які характеризуються протилежною сукупністю емоційних властивостей.

Таблиця 3.16

Результати порівняння груп рятувальників із різним рівнем емоційного ресурсу за показниками захисно-копінгової поведінки

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Емоційний ресурс			t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
	Високий	Середній	Низький			
Конфронтаційний копінг	8,75	9,31	10,73	-0,49	-1,90	-1,38
Дистанціювання	9,00	9,00	10,09	0,00	-1,41	-1,00
Самоконтроль	14,36	12,92	10,13	1,57	2,34*	1,72
Пошук соціальної Підтримки	10,63	10,38	11,36	0,19	-0,77	-0,89
Прийняття відповідальності	6,88	7,38	7,55	-0,55	-0,70	-0,18
Уникнення	8,63	9,08	12,55	-0,45	-3,65***	-3,36***
Планування вирішення проблеми	13,75	13,85	14,36	-0,07	-0,42	-0,54
Позитивна переоцінка	14,25	13,15	15,18	0,89	-0,91	-1,75
Заперечення	8,25	8,31	9,09	-0,06	-0,98	-0,84
Витіснення	3,38	3,08	3,00	0,46	0,41	0,11
Регресія	3,50	2,38	4,27	1,11	-0,68	-3,37***
Компенсація	4,25	4,31	5,82	-0,09	-2,78**	-2,72**
Проекція	7,12	9,31	8,82	-2,65**	-1,56	0,53
Заміщення	1,88	1,46	4,00	0,82	-2,88**	-3,84***
Інтелектуалізація	7,38	6,31	7,00	1,55	0,44	-0,97
Реактивне утворення	2,00	3,31	3,27	-1,90	-1,99	0,07
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.						

Як свідчать дані табл. 3.16, на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно високим рівнем емоційного ресурсу частіше використовують копінг-стратегію «самоконтроль» на відміну від осіб з низьким показником за цим параметром ($t = 2,34$, $p \leq 0,05$). Психологічний зміст відмінностей полягає в тому, що досліджуваним з розвиненим емоційним ресурсом через свою стійкість, холонокровність і спокій навіть у найнесприятливіших ситуаціях вдається подавляти імпульсивні потяги та регулювати власні почуття і дії. Рятувальникам з

низьким емоційним ресурсом не так часто вдається в стресовій обстановці використовувати копінг-стратегію «самоконтроль» через залежність від настрою та ситуації.

Інша достовірна відмінність у використанні копінг-стратегій встановлена відносно «уникнення» ($t(1, 3) = -3,65, p \leq 0,001$; $t(2, 3) = -3,36, p \leq 0,001$). Виявляється, рятувальники з високим і середнім рівнем емоційного ресурсу порівняно з низьким значно рідше використовують цю форму поведінки. «Уникнення» належить до пасивної стратегії, що не дозволяє успішно пристосовуватися до середовища й вирішувати проблеми. Розвинений емоційний ресурс орієнтує особистість на проблему, а не від неї.

Найвищий показник за копінг-стратегією «уникнення» зафіксовано в групі з найменшим емоційним ресурсом.

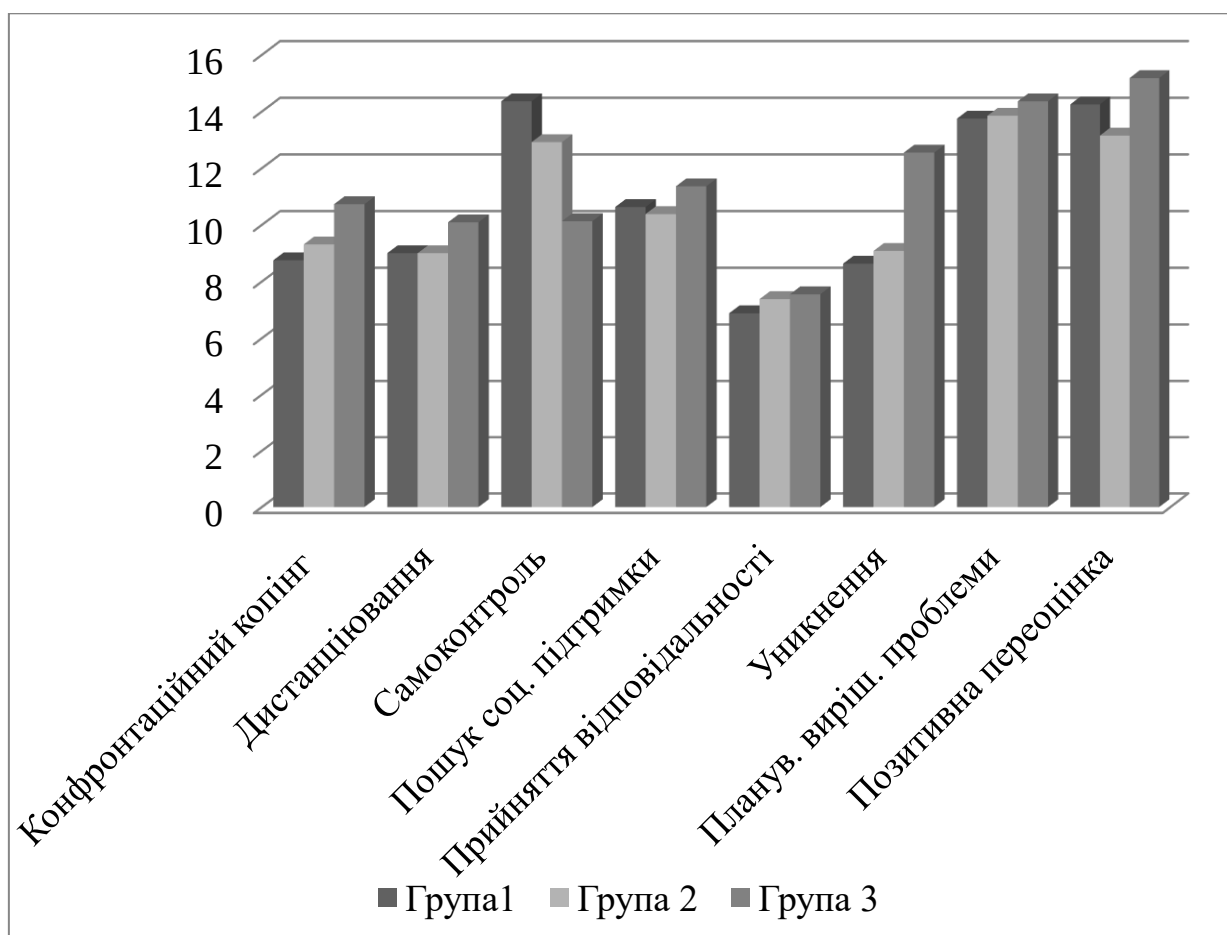


Рис. 3.13. Характерні копіюг-стратегії працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України на дії стрес-чинників у групах з різним рівнем емоціонального ресурсу

Таким чином, емоційний ресурс впливає на частоту використання копінг-стратегій «уникнення» й «самоконтроль», які входять до блоку емоційно-орієнтованих. Високий показник сприяє застосуванню «самоконтролю», а низький – «уникнення».

Більше достовірних відмінностей встановлено відносно механізмів психологічного захисту. У використанні «регресії» було виявлено достовірне розходження між показниками емоційного ресурсу 2 та 3 груп ($t = -3,37$, $p \leq 0,001$). Отже, спираючись на отримані дані, можна відзначити, що фахівці з низькими показниками емоційного ресурсу порівняно з рятувальниками з середнім рівнем при переживанні стресової ситуації більш схильні використовувати для її вирішення поведінкові реакції, які вони застосовували на більш ранніх стадіях життя, коли відчували себе в безпеці. Цей вид психологічного захисту притаманний досліджуваним зі слабким вольовим контролем, він передбачає відхід від реальності. Низькі показники емоційного ресурсу знижують можливості рятувальника напряду протидіяти проблемі.

Результати дослідження дозволили констатувати, що на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно низьким рівнем емоційного ресурсу частіше використовують механізм психологічного захисту «компенсація» на відміну від осіб з високим та середнім рівнем ($t(1, 3) = -2,78$, $p \leq 0,01$; $t(2, 3) = -2,72$, $p \leq 0,01$). Вона є реакцією, за допомогою якої рятувальник прагне заповнити й пояснити собі слабкість і неудачливість при вирішенні одних проблем успіхами, досягненнями в подоланні інших ситуацій. Т. Тулуп'єва схарактеризувала осіб, у яких високі показники за механізмом психологічного захисту «компенсація», як емоційно невірноважених, тривожних, з підвищеною збудженістю і самоконтролем. Вони конформні, сором'язливі, покірні, відрізняються високою чутливістю [160], а це ніщо інше, як характеристика виділеної нами групи з низьким емоційним ресурсом.

У вираженості такого типу реакції у стресовій ситуації, як «проекція», найнижчі результати відзначено у групі рятувальників з високим емоційним ресурсом. Виявлена достовірна відмінність у використанні цього механізму психологічного захисту між групами досліджуваних з високим і середнім рівнем емоційного ресурсу ($t = -2,65$, $p \leq 0,01$). Психологічний зміст відмінностей полягає в тому, що рятувальники з високою стійкістю до емоціогенних ситуацій рідше на неусвідомленому рівні переносять неприємні власні почуття, бажання і прагнення на інших.

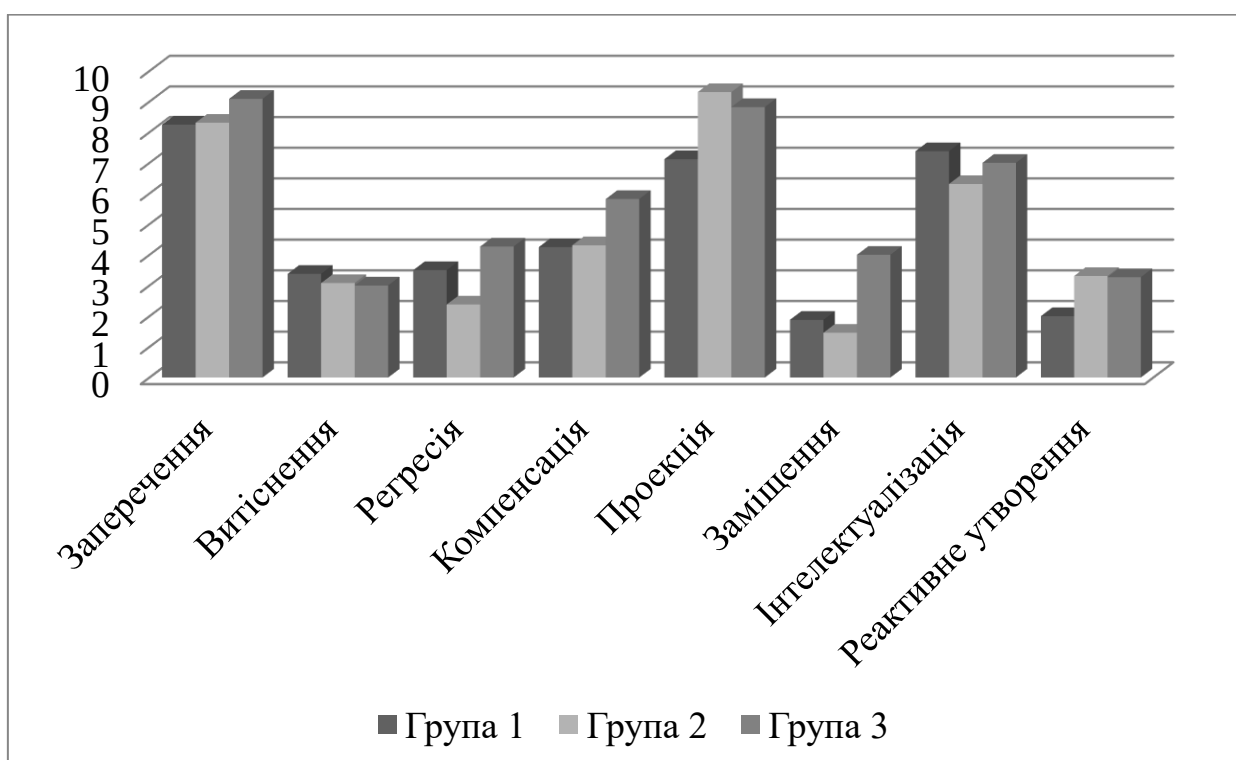


Рис. 3.14. Характерні механізми психологічного захисту працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України на дії стрес-чинників у групах з різним рівнем емоційного ресурсу

Виявлені відмінності й у використанні захисту «заміщення». Це найменш використовуваний механізм поведінки у стресових ситуаціях рятувальниками з високим і середнім показником емоційного ресурсу. Значно частіше використовують його досліджувані з низьким рівнем цього ресурсу. Між ними й виявлені достовірні відмінності ($t(1, 3) = -2,88$, $p \leq 0,01$; $t(2, 3) = -3,84$, $p \leq 0,001$). Дія механізму психологічного захисту «заміщення»

проявляється в розрядці придушених емоцій (як правило, ворожості, гніву) на об'єктах, що являють меншу небезпеку або більш доступні, ніж ті, що викликали негативні емоції. З. Фрейд вважав заміщення одним із «базових способів функціонування неусвідомленого» [168]. Можна припустити, що його використовують у стресових ситуаціях соціально боязкі суб'єкти. Індивіди, що активно використовують «заміщення» згідно з Т. Тулуп'євою, емоційно нестійкі, збудливі, експресивні, імпульсивні, володіють низьким самоконтролем, замкнуті, обережні у спілкуванні, схильні до індивідуалізму [160]. Високий і середній рівень емоційного ресурсу виступає одним із факторів, що оберігає рятувальників від проявлення таких рис.

Таким чином, виявлені достовірні відмінності в частоті використання механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація», «проекція» та «заміщення» залежно від рівня емоційного ресурсу. При цьому всі показники t-критерію Стюдента негативні, а це означає, що рятувальники з вищим показником емоційного ресурсу рідше використовують захисти, ніж їх колеги з меншим вираженням цього показника. Розвинений емоційний ресурс захищає особистість від частого застосування механізмів психологічного захисту.

3.4. Емоційний інтелект як конструкт єдності афективних і інтелектуальних процесів, що впливає на вибір захисно-копінгової поведінки рятувальника

Якщо емоційні властивості особистості в усіх їх вираженнях є здібністю переживати емоції, то емоційний інтелект – здібність розуміти ці емоції в себе та інших. Призначення емоційного інтелекту фактично полягає в тому, щоб поставити емоційну сферу людини на службу вирішенню тих або інших завдань, що формулюються в межах раціональної системи поведінки. Таким чином, слід чекати, що умовами високорозвиненого емоційного

інтелекту повинні виступити достатні показники загального інтелекту на фоні розвиненої емоційної сфери [163, с. 28].

Дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту та захисно-копінгової поведінки ґрунтувалось на теоретичному положенні про адаптивну та стресозахисну функції емоційного інтелекту, реалізація яких у проблемних і критичних ситуаціях є неминучою [49, 114]. За основу було використано двохфакторну модель емоційного інтелекту Д. Люсіна. Згідно з нею цей феномен складається з міжособистісного, тобто здібності до розуміння емоцій інших людей і управління чужими емоціями, та внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, – здібності до розуміння власних емоцій і управління ними [100]. Вони передбачають актуалізацію різних когнітивних процесів і навиків, але повинні бути пов'язані між собою. Таким чином, у структурі емоційного інтелекту Д. Люсін виділяє два «виміри», пересікання яких дає чотири шкали емоційного інтелекту.

Кореляційний аналіз показників емоційного інтелекту з копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту дозволив отримати результати, що наведені в табл. 3.17.

Таблиця 3.17

Взаємозв'язок емоційного інтелекту з захисно-копінговою поведінкою рятувальника

Показники	Складові емоційного інтелекту				
	MEI	BEI	PE	UE	Загальний рівень EI
Конфронтаційний копінг	-0,21**	-0,18*	-0,18*	-0,30***	-0,23**
Дистанціювання	-0,09	-0,21**	-0,11	-0,18*	-0,09
Самоконтроль	0,03	-0,07	-0,06	-0,11	-0,09
Пошук соціальної підтримки	-0,11	-0,10	-0,06	-0,13	-0,11
Прийняття відповідальності	0,07	-0,00	0,06	0,01	0,04
Уникнення	-0,26***	-0,31***	-0,36***	-0,30***	-0,33***

Продовження таблиці 3.17

Планування вирішення проблеми	0,14	0,12	0,13	0,09	0,12
Позитивна переоцінка	0,02	-0,10	0,04	-0,09	-0,07
Заперечення	0,12	0,06	0,10	0,11	0,12
Витіснення	0,11	0,07	0,08	0,12	0,10
Регресія	-0,22**	-0,13	-0,27***	-0,21**	-0,26***
Компенсація	-0,14	-0,19*	-0,22**	-0,11	-0,20**
Проекція	0,02	-0,21**	-0,14	-0,12	-0,12
Заміщення	-0,03	-0,32***	-0,24**	-0,23**	-0,23**
Інтелектуалізація	-0,02	0,19*	0,13	0,17*	0,13
Реактивне утворення	0,05	-0,03	-0,07	0,07	0,00
* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$;					

Примітка: MEI – міжособистісний емоційний інтелект; BEI – внутрішньоособистісний емоційний інтелект; PE – розуміння емоцій; UE – управління емоціями; EI – емоційний інтелект.

Як видно з даних, наведених у табл. 3.17, на статистичному рівні значущості копінг-стратегії «конфронтаційний копінг» та «уникнення» негативно корелюють з усіма шкалами емоційного інтелекту та «дистанціювання» з внутрішньоособистісним емоційним інтелектом і управлінням емоціями. Саме ці усвідомлені форми поведінки у стресових ситуація Н. Водоп'янова відносить до негативних [40]. «Дистанціювання» і «уникнення» передбачають відмову людини від активної зміни ситуації, а «конфронтаційний копінг» передбачає певний ступінь ворожості. Високий рівень емоційного інтелекту дозволяє рятувальникові адекватно оцінити, зрозуміти і управляти своїми і чужими емоціями, результатом чого є блокування більш примітивних і соціально неадаптивних копінг-стратегій.

Виявлено ряд негативних взаємозв'язків компонентів емоційного інтелекту і із механізмами психологічного захисту «регресія», «компенсація», «проекція», «заміщення». За даними С. Хазової та О. Вершиніної, у 72,7 % людей з низьким емоційним інтелектом чітко виражена наявність психологічних захистів таких як «регресія», «ідеалізація», «фантазування»,

що утрудняє адекватне сприйняття ситуації й заважає побудувати стратегію поведінки. Такі люди частіше сприймають труднощі, як хронічний стан, непоборну ситуацію, знаходяться в постійному напруженні [171].

Також встановлено позитивний взаємозв'язок шкал внутрішньоособистісного емоційного інтелекту та управління емоціями з захистом «інтелектуалізація». Це цілком узгоджується з функціональним призначенням цього захисту. Інтелектуалізація – це контроль над емоціями і імпульсами шляхом роздумів і міркувань щодо них, замість безпосереднього переживання. Характерною ознакою є «об'єктивне» ставлення до ситуації, надмірно розсудливий спосіб розв'язання конфліктних тем і спроби їх вирішення без відчуття афектів, пов'язаних із ситуацією [187].

Звертає на себе увагу виявлена значно більша кількість кореляційних взаємозв'язків внутрішньоособистісного емоційного інтелекту з захисно-копінговою поведінкою на відміну від міжособистісного. Напевно цей факт пов'язаний зі специфікою діяльності рятувальника, яка не належить до суб'єкт-суб'єктного типу. Міжособистісний інтелект не так важливий при детермінації поведінки у стресових ситуаціях, більшої ваги набирає внутрішньоособистісний, що дозволяє рятувальникові усвідомлювати власний емоційний стан, підтримувати емоційний баланс, справлятися зі своїми негативними переживаннями.

Таким чином, вищевикладене дозволяє зробити висновок, що високий рівень емоційного інтелекту спричиняє низьку вірогідність звернення до емоційно-спрямованих копінг-стратегій, пов'язаних із запереченням проблем, дистанціюванням від них та застосуванням агресивних зусиль. Окрім того, він у стресових умовах захищає рятувальника від неусвідомлених самозахисних тенденцій, що проявляються в механізмах психологічного захисту. При цьому не виявлено взаємозв'язку шкал емоційного інтелекту з проблемно-орієнтованими копінг-стратегіями.

3.5. Взаємозв'язок захисно-копінгової поведінки з професійною успішністю рятувальника

Вивчаючи будь-які процеси, властивості суб'єкта професійної діяльності, бажано з'ясувати, як це позначається на його професійних успіхах. Окрім того, необхідно зауважити, що в ситуації реальної трудової діяльності часто буває складно оцінити не тільки якість, але навіть власне продуктивність праці окремого працівника, оскільки для багатьох видів професійної діяльності об'єктивні показники для її оцінки відсутні або замасковані у зв'язку з особливостями організаційної структури виробництва [52].

Існують принципові труднощі кількісного опису професійної успішності й для рятувальників, оскільки вона залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників, що не завжди піддаються обліку і контролю. Застосування об'єктивних критеріїв для визначення професійної успішності рятувальників обмежено небажаними характеристиками, що спотворюють концептуальний критерій – контамінацією і недостатністю. Наприклад, навряд чи доречно використовувати в якості критерію успішності роботи пожежного-рятувальника кількість погашених пожеж, адже гасіння пожеж – це лише один аспект роботи пожежного-рятувальника; інший – це попередження пожеж. «Успішними» можуть бути не ті, кому вдалося погасити їх більшу кількість, а ті, які зробили більший внесок у запобігання пожежам [153]. Отже, ми вважаємо, що об'єктивні дані щодо продуктивності діяльності рятувальників не завжди є релевантними, тому слід звернутися до суб'єктивних критеріїв професійної успішності рятувальників, які можуть бути як зовнішніми – результативність діяльності (оцінка «експертів»), так і внутрішніми – задоволеність діяльністю (власна оцінка своєї успішності).

Дослідження взаємозв'язку копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту з професійною успішністю діяльності у працівників

пожежно-рятувальних підрозділів МНС України дозволило отримати результати, що наведені в табл. 3.18.

Таблиця 3.18

Кореляційні зв'язки показників успішності професійної діяльності
рятувальників з захисно-копінговою поведінкою

Показники		Результативність діяльності (N = 76)	Задоволеність діяльністю (N = 168)
Копінг-стратегії	Конфронтаційний копінг	0,12	0,04
	Дистанціювання	-0,08	-0,13
	Самоконтроль	0,05	0,07
	Пошук соціальної підтримки	0,14	0,09
	Прийняття відповідальності	0,25*	-0,04
	Уникнення	-0,13	-0,23**
	Планування вирішення проблеми	0,32**	0,30***
	Позитивна переоцінка	0,09	0,24**
Механізми психологічного захисту	Заперечення	0,02	0,33***
	Витіснення	-0,22*	-0,22**
	Регресія	-0,23*	-0,26***
	Компенсація	0,25*	-0,07
	Проекція	-0,06	-0,04
	Заміщення	-0,26*	-0,33***
	Інтелектуалізація	0,12	0,06
	Реактивне утворення	0,03	-0,07

Примітка: *** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,001$; ** – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$; * – відзначені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$; N – об'єм вибірки досліджуваних.

Як видно з даних, наведених у табл. 3.18, на статистичному рівні значущості копінг-стратегії «планування вирішення проблем» та «прийняття відповідальності» корелюють з результативністю діяльності рятувальника ($r = 0,32$, $p \leq 0,01$; $r = 0,25$, $p \leq 0,05$). Показово, що не виявлено зв'язку

результативності діяльності з копінг-стратегіями, які спрямовані на емоційне реагування та соціальну орієнтацію. Це означає, що успіх у діяльності рятувальника пов'язаний з використанням конкретних практичних кроків для розв'язання проблеми. Планування вирішення проблеми та прийняття відповідальності за її результат припускає певну логічну завершеність ситуації, що й проявляється в результативності діяльності, хоча при цьому вимагає неабияких зусиль з боку особистості. Так, використання проблемно-орієнтованих стратегій пов'язано із здібністю рятувальника керувати своїм оточенням, контролювати діяльність, ефективно використовувати представлені можливості й бачити в цьому власний особистісний ріст.

І. Лебедев також встановив, що співробітники оперативних підрозділів, які обирають позитивну базис-стратегію «вирішення проблем», досягають успіхів у діяльності й виживають при виконанні бойових завдань у екстремальних умовах [90]. Концентрація на проблемі здійснює позитивний ефект на ефективність діяльності [196].

Щодо механізмів психологічного захисту, то встановлено, що зі зростанням результативності й задоволеності від діяльності як показників професійної успішності, зменшується частота застосування захистів «витіснення», «регресія» й «заміщення». Це означає, що включення цих механізмів захисту в рятувальників відбувається при прояві низького рівня професійної успішності.

Звільнення від емоційної напруги за типом «витіснення» не сприяє успіхам у діяльності. Складна ситуація не вирішується, а подавлені емоції, імпульси та переживання проявляються (знаходять вихід) шляхом утворення невротичних симптомів, що не може сприяти проявленню високих результативних показників та відчуттю задоволення від діяльності. Це проявляється в труднощах протидії проблемам, ізолюваності і фрустрованості в міжособистісних відносинах, відсутності відчуття контролю над зовнішнім світом, осмисленості життя. Можна припустити, що згаданий захисний механізм може використовуватися рятувальниками для

уникнення спогадів про виконання складних професійних завдань, що супроводжувалися великою кількістю стрес-факторів та стали чинником виникнення в особистості негативних психічних станів.

Використання механізму психологічного захисту «регресія» призводить до прояву більш простих та звичних поведінкових стереотипів, збіднюючи репертуар поведінкових актів, які реалізуються суб'єктом, що є протилежним за змістом професійній успішності особистості. Регресія як повернення, перехід до менш складних, структурно впорядкованих і менш розчленованих способів вираження себе через поведінку стає не лише фактором психологічної обтяженості, але й можливою причиною екзистенціальної фрустрації, як наслідок невдачі рятувальника в пошуках сенсу свого життя.

Дія механізму психологічного захисту «заміщення» порушує сферу соціальної взаємодії особистості, оскільки розрядка напруження, що виникає завжди неадекватна реальному соціальному контексту. Відреагування на емоційне напруження за типом заміщення не сумісне і з орієнтацією особистості на дотримання суспільних норм і правил поведінки, оскільки має агресивний, соціально-осудливий характер [45]. Такий спосіб поведінки заважає реалізації поставленої мети та вирішенню конфліктних ситуацій, а це призводить до складнощів у організації соціальних відношень, втрачається контроль над ситуацією й відчуттям своєї ролі в ній, тобто однією із складових професійної успішності.

Критерій «результативність діяльності» позитивно корелює з механізмом психологічного захисту «компенсація» ($r = 0,25$, $p \leq 0,01$), яка, на думку ряду вчених, використовується, як правило, усвідомлено [68, 71, 135]. Вони вважають, що психофізіологічні процеси компенсації пов'язані з процесами емоційної й когнітивної самооцінки, які виявляються на рівні свідомості, що припускає можливість усвідомленої рефлексії з приводу активності цього психологічного захисту. У нормі дія цього захисту проявляється в установці на серйозну й методичну роботу над собою,

знаходження і виправлення своїх недоліків, подолання труднощів, досягнення високих результатів у діяльності, прагненні до оригінальності [135, с. 73]. Власне перераховані особливості захисної поведінки за типом компенсації і є предикторами досягнення рятувальником успішності у своїй професійній діяльності.

Інший критерій професійної успішності – «задоволеність діяльністю», на статистично значущому рівні взаємопов'язаний з копінг-стратегією «планування вирішення проблеми» ($r = 0,30, p \leq 0,001$). Вона, на наш погляд, є найбільш раціональною та адекватною у стресовій ситуації. Така реакція на дію стрес-чинника вимагає від рятувальника виконання мінімум двох дій: по-перше, позитивної оцінки ситуації та по-друге, усунення або зменшення джерела стресу, тобто застосування копінг-стратегії «планування вирішення проблеми» заздалегіть передбачає відчуття своєї ефективності відносно стрес-долання.

Також виявлено кореляцію між рівнем задоволеності діяльністю й копінг-стратегією «позитивна переоцінка» ($r = 0,24, p \leq 0,01$). Це означає, що здібність рятувальника надавати позитивного значення обстановці, намірах долати труднощі шляхом інтерпретації ситуації в позитивних термінах супроводжується відчуттям задоволеності працею. Ця стратегія належить до емоційно-орієнтованого копінгу.

Окрім того, підвищення задоволеності від діяльності пов'язано з рідшим застосування копінг-стратегії «уникнення» ($r = -0,23, p \leq 0,01$). Ця стратегія, як і механізми психологічного захисту, призводить до пасивної реакції на стресові ситуації, сутність якої полягає в намірах послабити внутрішньоособистісні конфлікти й негативні переживання замість прагнення вирішувати складну ситуацію. За своєю суттю – це «замороження» проблеми, що сприяє подальшому накопиченню тривоги, напруження і прогресуванню дезадаптації, що проявляється в низьких показниках задоволеності діяльністю.

Виявлена тенденція позитивного зв'язку показника механізму психологічного захисту «заперечення» з рівнем задоволеності діяльністю ($r = 0,33$, $p \leq 0,001$), що вимагає додаткового аналізу. З одного боку, заперечення є досить примітивним, незрілим видом захисту [46, 123, 167], з іншого – заперечення, як і компенсація, притаманні відносно адаптованим, тобто професійно успішним людям [31, 88, 160].

Ряд дослідників, що вивчають особливості реакції людей на стресові події, відносять заперечення до однієї з форм поведінки самозбереження, що перешкоджає різкому усвідомленню всіх неприємних аспектів ситуації. Заперечення дає змогу суб'єктові переробити трагічні ситуації певними дозами [13, 22, 51, 102].

І нарешті, сучасні дослідження дозволяють виділити дві форми заперечення. Перша форма тісно пов'язана з функціонуванням сенсорних систем і відображає реальність за допомогою небачення, нечуття, уникнення того, що сприймається. Друга форма заперечення пов'язана з функціонуванням когнітивних систем [68, 117, 160]. Наприклад, Б. Карвасарський розглядає ідеалізацію через вищу форму когнітивного заперечення, що виявляється у вигляді задумів та фантазій [68]. Отже, у першому випадку мова йде про незрілий, примітивний захисний процес на перцептивному рівні, у іншому випадку – про процес, що вимагає достатньо високого рівня розвитку інтелектуальних процесів, що позитивно впливає на відчуття задоволеності діяльністю.

Таким чином, отримані результати надають змогу зробити висновок про те, що в цілому високий рівень професійної успішності відзначається в рятувальників, для яких характерне активне використання на дію стрес-чинників проблемно-орієнтованих копінг-стратегій і мінімум механізмів психологічного захисту, виняток становлять тільки «заперечення» і «компенсація».

3.6. Модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника

Складно не погодитися з В. Бодровим у тому, що й до цього часу нечітко визначені причинно-наслідкові відношення у складній системі «середовище – особистість – подолання (копінг)» [22]. Психодіагностика копінг-поведінки вимагає використання комплексу методів оцінки на основі системної методології взаємодії компонентів системи процесу подолання стресу [40].

Hewitt і Flett пропонують три моделі співвідношення між особистістю, стилем опанування з стресом і рівнем дезадаптації (результативним показником):

1. Адитивна модель, згідно з якою особистість і стиль опанування незалежно зумовлюють дезадаптацію.
2. Інтеракційна модель, згідно з якою особистісні змінні взаємодіють з змінними стилю опанування.
3. Медіаторна модель, згідно з якою особистість визначає стиль опанування або стратегію подолання стресу, яка пізніше визначає ступінь дезадаптації [цит. за 25, с. 190].

Графічне відображення перелічених моделей відносно нашого дослідження наведені на рис. 3.15, 3.16 і 3.17.

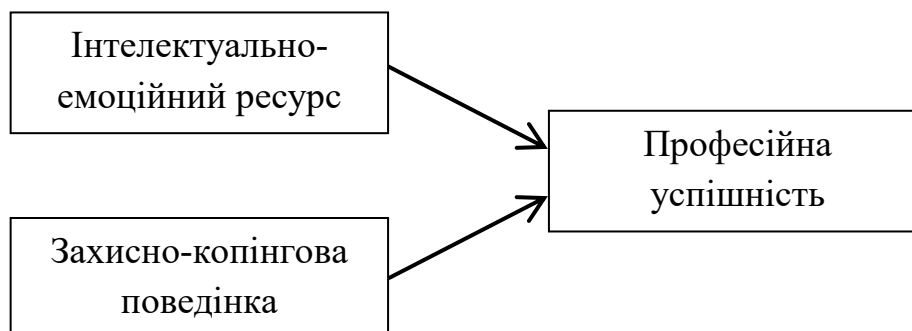


Рис. 3.15. Адитивна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника

Адитивна модель – модель прямого впливу. Прямий вплив означає, що інтелектуально-емоційний ресурс здійснює безпосередній вплив на професійну успішність незалежно від конкретного вибору типу захисно-копінгової поведінки. Іншими словами, особливості інтелектуально-емоційного ресурсу й захисно-копінгової поведінки роблять незалежний вклад в підсумкову професійну успішність рятувальника.



Рис. 3.16. Інтеракційна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника

Інтеракційна модель – модель регулюючого впливу (буферна). Суть цієї моделі полягає в тому, що інтелектуально-емоційний ресурс і захисно-копінгова поведінка впливають на професійну успішність у результаті взаємодії між собою.

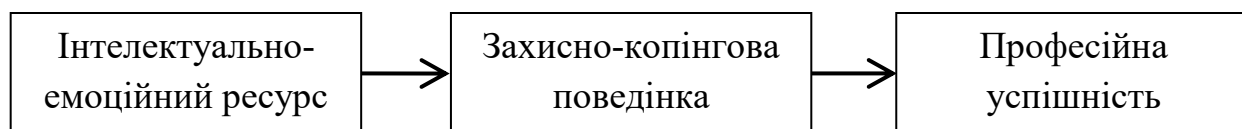


Рис. 3.17. Медіаторна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника

Медіаторна модель – це модель опосередкованого впливу. Опосередкування виникає, тоді коли захисно-копінгова поведінка виступає

проміжною змінною, через яку інтелектуально-емоційний ресурс впливає на рівень професійної успішності рятувальника, тобто ланцюжок причин і наслідків веде від інтелектуально-емоційного ресурсу через захисно-копінгову поведінку до професійної успішності.

Нами були перевірені всі три теоретичні моделі, що описують структуру взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника. У табл. 3.19 наведені значення індексів, що найчастіше використовуються при оцінці структурних моделей.

Таблиця 3.19

Результати структурного моделювання

Факторна модель	CMIN/DF	CFI	RMSEA
Адитивна	3,13	0,48	0,078
Інтеракційна	2,38	0,69	0,055
Медіаторна	1,95	0,92	0,049

Як видно з табл. 3.19, адитивна модель характеризується найгіршими значеннями індексів придатності.

Інтеракційна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника також показала незадовільні показники узгодженості. Хоча придатність цієї моделі виявилася вищою, ніж у адитивної, проте показники індексів не дозволяють зробити високу оцінку відповідності експериментальних даних теоретичній моделі. Як зазначає В. Бодров, більш складний зв'язок такого роду міг би пояснити невдалі спроби визначити двобічні інтеракційні зв'язки, тому що двобічна взаємодія може бути викликана іншим латентним фактором [18].

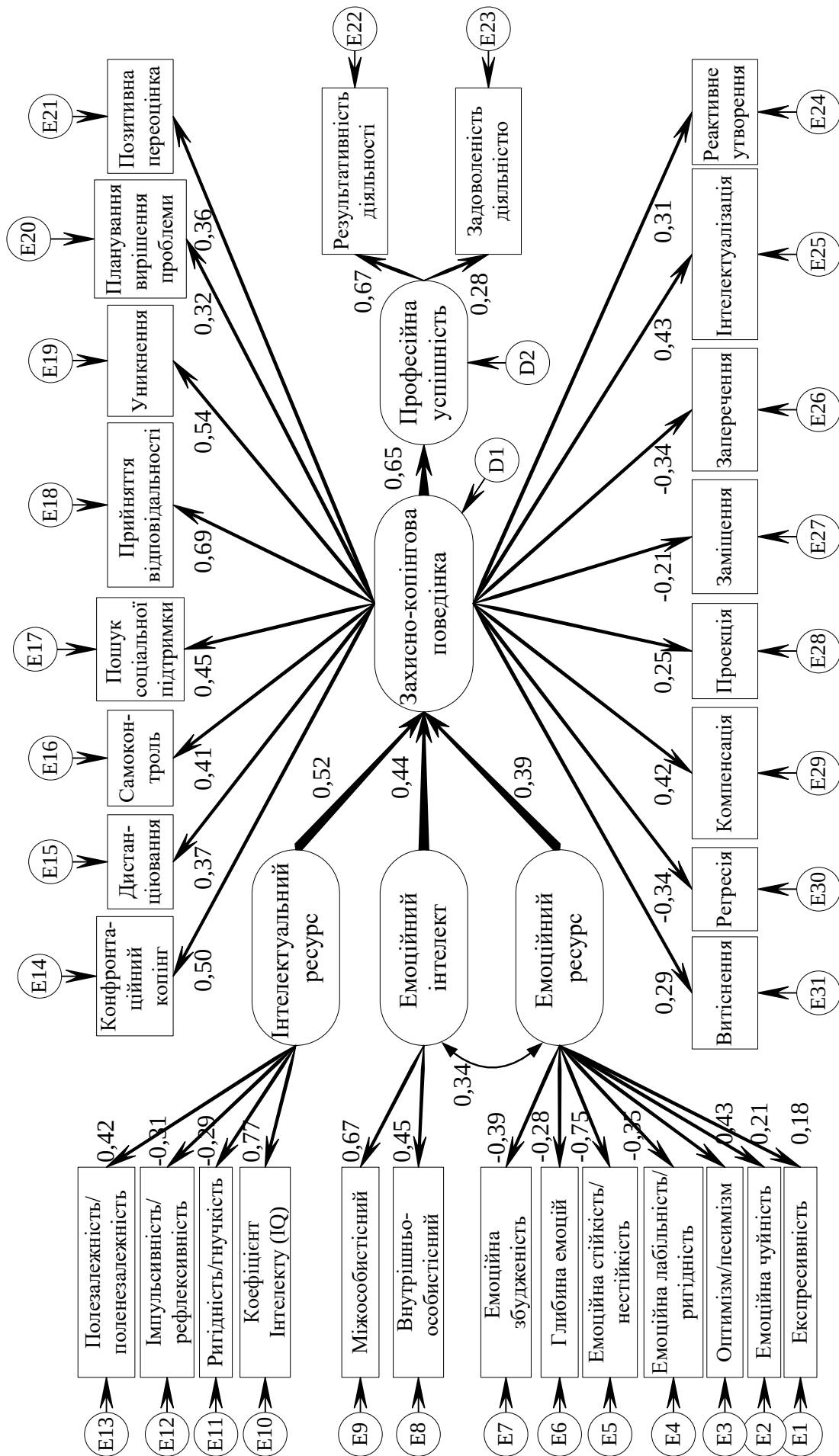


Рис. 3.18. Структурна модель взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки

та професійної успішності рятувальника

Найкращі і цілком позитивні показники продемонструвала медіаторна модель, у якій усі індекси підгонки відповідають визначеним нормам. Це свідчить, що теоретична модель достатньо точно відображає характер взаємозв'язків первинних даних. Вказана модель з маніфестними змінними відображена на рис. 3.18. Це діаграма шляхів взаємозв'язків інтелектуально-емоційного ресурсу, захисно-копінгової поведінки та професійної успішності рятувальника. Коефіцієнти шляхів – це стандартизовані регресійні коефіцієнти, що показують ступінь впливу незалежних змінних на залежні.

Одержана модель є складною структурою, у якій латентні змінні «інтелектуальний ресурс» детермінуються показниками психометричного інтелекту та когнітивними стилями, «емоційний інтелект» – шкалами емоційного інтелекту, «емоційний ресурс» – емоційними властивостями особистості, «захисно-копінгова поведінка» – копінг-стратегіями й механізмами психологічного захисту, а «професійна успішність» – результативністю та задоволеністю діяльності. У свою чергу на захисно-копінгову поведінку впливає інтелектуальний ресурс, емоційний ресурс та емоційний інтелект, а вона – на професійну успішність.

Згідно зі стандартними регресійними коефіцієнтами найбільше латентна змінна «інтелектуальний ресурс» впливає на варіативність когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність (0,42) та коефіцієнт інтелекту (IQ) (0,77). «Емоційний ресурс» – на емоційну стійкість/нестійкість (-0,75), оптимізм/песимізм (0,43), емоційне збудження (-0,39), емоційну лабільність/ригідність (-0,35). «Емоційний інтелект» – на шкали міжособистісного (0,67) та внутрішньоособистісного (0,45) емоційного інтелекту. «Захисно-копінгова поведінка» – на копінг-стратегії «прийняття відповідальності» (0,69), «уникнення» (0,54), «конфронтаційний копінг» (0,50) та механізми психологічного захисту «інтелектуалізація» (0,43) й «компенсація» (0,42).

«Професійна успішність» більше, ніж в два рази, впливає на мінливість результативності діяльності (0,67) порівнянно з задоволеністю діяльності (0,28).

Латентна змінна «інтелектуальний ресурс» є причиною більше половини варіативності «захисно-копінгової поведінки» (0,52), «емоційний ресурс» більше третини (0,39), а «емоційний інтелект» менше половини (0,44). «Захисно-копінгова поведінка» у свою чергу визначає варіативність «професійної успішності» рятувальників на 0,65.

Для отримання індивідуальної оцінки за кожною латентною змінною (поміщені в овали) необхідно значення за маніфестними змінними (позначені прямокутниками) перемножити на відповідні регресійні ваги (розміщені над стрілками) та просумувати отримані результати.

Згідно зі структурною моделлю, перемноживши стандартні регресійні коефіцієнти інтелектуально ресурсу та захисно-копінгової поведінки, встановлено, що близько $1/3$ (0,34) варіативності професійної успішності рятувальників визначає інтелектуальний ресурс через медіаторну функцію захисно-копінгової поведінки. Емоційний ресурс визначає на 0,28, і на чверть (0,25) емоційний інтелект.

Коефіцієнт множинної детермінації «захисно-копінгової поведінки», на яку впливають латентні змінні «інтелектуальний ресурс», «емоційний ресурс» та «емоційний інтелект» дорівнює 0,63 (R^2). Тобто, сумісний вплив компонентів інтелектуально-емоційного ресурсу пояснює $2/3$ дисперсії захисно-копінгової поведінки.

Таким чином, здійснено теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукового завдання щодо визначення індивідуально-психологічних чинників копінг-поведінки працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, що впливають на успішність професійної діяльності. На цій основі розроблено структурну модель, яка надає можливості прогнозувати цей результативний показник через

інтелектуально-емоційний ресурс, використовуючи медіаторну функцію захисно-копінгової поведінки.

3.7. Обговорення результатів дослідження

Під час аналізу проблеми визначення ролі інтелектуально-емоційного компоненту у структурі копінг-поведінки, необхідно спочатку абстрагуватися від існуючих в цій галузі стереотипів.

Перший із них полягає в тому, що роль емоцій у поведінці розглядається перш за все в контексті опису деструктивного впливу негативних переживань на поведінку. Через це в популярній літературі активно наві'язують способи їх придушення й витіснення. Проте психологічна теорія і практика переконують нас у тому, що емоції сприяють розвитку особистості й найбільш повному розкриттю її потенціалу [37, 64, 65, 89, 140]. Сама собою емоція дезорганізуючої функції не несе, вважає В. Вілюнас, все залежить від умов, у яких вона проявляється. Порушення поведінки є не прямим, а побічним проявом емоцій [37]. К. Ізард стверджує, що емоція несе в собі конструктивний початок [64].

Другий стереотип пов'язаний з верховенством емоційних реакцій над інтелектуальними в умовах підвищеної стресогенності, тобто «там, де емоції взяли верх, інтелектові уже нічого робити». Випадки такого впливу дійсно мають місце, саме вони найбільш очевидні й відкриті для сторонніх спостерігачів, але ці випадки демонструють лише один із можливих варіантів взаємодії емоційно-інтелектуального компоненту особистості й копінг-поведінки. Зосередження уваги на таких варіантах є редукцією проблеми аж до аналізу окремих випадків. Вони не можуть бути відправною точкою для розуміння інших, в тому числі продуктивних видів і форм участі емоцій у регуляції поведінки в екстремальних ситуаціях. Ми згідно з думкою І. Кондакова та І. Андрієвої, що своєрідний дефект мислення, який виникає під дією сильних емоцій у стресових умовах перш за все у схильних до цього

індивідів, будемо розглядати його як прояв «емоційної дурості» [9, 75]. Протилежним їй є виділене М. Хайдеггером поняття «сміливе мислення» [цит. за 99.].

Інший, звичайно не усвідомлений, стереотип аналізу полягає в тому, що емоції й інтелект при їх взаємодії є достатньо незалежними, самостійними феноменами, «зустріч» яких виникає дещо випадково і не є обов'язковою. Таке апріорна уява з самого початку закриває шлях до розуміння участі емоцій і інтелекту в регуляції поведінки.

Найбільш перспективним шляхом змістовного аналізу загальної проблеми взаємодії емоцій та інтелекту і ступеня впливу їх на поведінку людини у стресових ситуаціях, на наш погляд, є визначення різних рівнів вираження комплексів інтелектуальних характеристик і емоційних властивостей з метою їх порівняння з проявами копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту.

Так, використавши прийом об'єднання стильових і продуктивних властивостей інтелекту в межах операціоналізування «інтелектуального ресурсу» та емоційних властивостей особистості в межах «емоційного ресурсу» дозволив у більш чіткому вигляді проаналізувати роль інтелектуальної та емоційної сфер у захисно-копінговій поведінці рятувальника. Як результат виявлені зв'язки з показниками копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту, які не вдавалося зафіксувати іншим дослідникам, використовуючи конструкти «психометричний інтелект» та «емоції», «емоційність».

Точніше встановлено, що рятувальники з більш високими показниками інтелектуального ресурсу схильні при зустрічі зі стресовою ситуацією перш за все використовувати емоційні й соціальні копінг-стратегії та механізми захисту «проекція» й «інтелектуалізація», а з розвиненим емоційним — емоційно-спрямовану, усвідомлену стратегію «самоконтроль».

Особи з меншими показниками інтелектуального ресурсу частіше використовують механізми психологічного захисту такі як «регресія»,

«компенсація» і «реактивне утворення». Рятувальники з нижчим емоційним ресурсом порівняно з вищим – окрім «регресії» і «компенсації», додатково застосовують у стресових умовах «проекцію» та «заміщення». Особи з низькими як інтелектуальними, так і емоційними можливостями частіше використовують копінг-стратегію «уникнення».

Обговорюючи результати дослідження, можна констатувати, що не виявлена тенденція рятувальників з високим інтелектуальним та емоційним ресурсом використовувати проблемно-орієнтований копінг, лише з соціальним і емоційним, що вимагає додаткового аналізу.

М. Холодна й О. Алексапольский [174] наводять дві радикально різні інтерпретації цього факту відносно інтелектуального ресурсу. Перша укладається у відому пояснювальну схему про зворотну залежність між рівнем так званого «загального» інтелекту й ефективністю соціальної поведінки: чим вищий рівень загального інтелекту, тим менш ефективною є людина в різних аспектах свого соціально-психологічного функціонування. Якщо повернутися до результатів нашого дослідження, то виходить, що чим вищий рівень інтелекту, тим менш ефективно рятувальник долає складні життєві та професійні ситуації, покладаючись на «непродуктивні» емоційний і соціальний копінг і механізми психологічного захисту. На наш погляд, такого роду лінійний тип пояснення є невірним, спотворюючи уявлення про роль інтелекту в регуляції індивідуальної поведінки.

Друга інтерпретація, запропонована ними, принципово інша: чим вища інтелектуальна зрілість людини, що проявляється в показниках сформованості когнітивних, метакогнітивних, академічних і понятійних здібностей, тим більш ширший спектр стратегій застосовує людина, активно використовуючи переваги емоційних і соціальних копінгів, тим самим демонструючи мобільність і варіативність копінг-поведінки. Цю позицію, на наш погляд, можна віднести й до емоційного ресурсу.

З цієї точки зору можна пояснити відсутність у більш інтелектуальних та емоційно зрілих рятувальників схильності обирати копінг-стратегію

«планування вирішення проблем». Вона у своєму буквальному значенні далеко не завжди буває ефективною, при цьому її реалізація може супроводжуватися надмірними психічними затратами. Також зрозуміло, чому ці особи віддають перевагу стратегіям «дистанціювання» та «самоконтроль», які можуть виявитися досить ефективними, оскільки дозволяють «зробити паузу», що виражається в тенденції відходу від оточення й концентрації на мобілізацію своїх внутрішніх ресурсів.

Щодо такої копінг-стратегії, як «пошук соціальної підтримки», то цю форму активної соціальної взаємодії можна віднести до продуктивного типу, тому що потреба в тісних взаєминах з іншими людьми може здійснювати релаксаційний ефект та надає можливості одержання додаткової інформації про ситуацію. Як зазначає І. Каминіна, соціальна підтримка в екстремальних умовах є не інструментальною, а смисловою, оскільки має за мету посилення внутрішніх ресурсів особистості, а не вирішення її проблем за рахунок інших людей [67].

Рятувальники з високим інтелектуальним та емоційним ресурсом не мають тенденції використовувати копінг-стратегію «уникнення». Вона є однією з найменш ефективних, що працює за принципами механізмів психологічного захисту. Хоча і ця стратегія може бути ефективною в ситуаціях, якщо виникає необхідність відсторонитися від міжособистісного конфлікту або «перечекати» проблему в силу неможливості її вирішення «тут і зараз».

Таким чином, не можна інтерпретувати копінг-стратегії, як продуктивні або непродуктивні. Правильніше було б сказати, що в кожній копінг-стратегії одночасно наведені і продуктивна, і непродуктивна складова. Так, в проблемно-орієнтованих стратегіях у якості продуктивної виступає підтримка відчуття самоефективності, у якості непродуктивної – «ілюзія контролю», коли рятувальник недооцінює складність тяжкої ситуації й переоцінює свої можливості в її подоланні, а також ефект виснаження ресурсів; в емоційних – можливість емоційної розрядки або

емоційна фіксація аж до психосоматичних розладів відповідно; у соціальних – опора на підтримку інших людей, одержання додаткової інформації або втрата психологічної автономії відповідно. Окрім того, протиставлення емоційно-сфокусованих стратегій проблемно-сфокусованим, на наш погляд, не зовсім вірне, оскільки зміна емоційного стану виникає при використанні будь-якого копіngu. Тим більше, що конструктивно емоція змінюється тільки під час вирішення проблеми, а не під час зміни ставлення до неї або її уникненні.

Можливо, більш високі показники емоційних і соціальних стратегій копіng-поведінки в рятувальників з високими показниками інтелектуального та емоційного ресурсу може бути пояснене й тим, що вони через свою зрілість «не бояться» демонструвати відносно непродуктивні копіng-стратегії.

Що стосується групи захисних форм поведінки, то ми згодні з твердженням Л. Анциферової про те, що вони інтенсифікуються тоді, коли під час спроби перетворити стресову ситуацію всі резерви й ресурси виявляються майже вичерпаними [12]. Додамо, що рівень усвідомленості, як критерій для полярного розподілу адаптаційних механізмів на неусвідомлені неконструктивні захисні автоматизми і конструктивні усвідомлені способи поведінки стресо-долання не зовсім коректно. Ми вважаємо, що вибір цього критерію обґрунтований при використанні в межах функціонального підходу до проблеми адаптації, проте з метою побудови структурно-динамічної моделі психологічного захисту перспективним є вихід за межі цього поділу. Градація психічних явищ за ступенем представленості в свідомості суб'єкта є більш тонкою, і, вірогідно, можна виділити деякі захисні механізми, що посідають проміжне положення, потенційно можливі для усвідомлення або усвідомлені в певний момент часу [154, 192].

У нашому дослідженні встановлено, що зростання інтелектуального ресурсу призводить до більш частого використання рятувальниками лише

«проекції» та «інтелектуалізації», однак виявлена відмінність в використанні «інтелектуалізації» тільки між середнім і низьким рівнем інтелектуального ресурсу. А розвинений емоційний ресурс не сприяє застосуванню жодного механізму психологічного захисту.

На нашу думку, високоінтелектуальні досліджувані використовують раціоналістичні види проекції, що функціонують дещо усвідомлено. Їх процес функціонування передбачає включення інтелектуальних операцій, узагальнень, порівнянь тощо. Тобто зі зростанням інтелектуальних можливостей відбувається усвідомлення в себе тих якостей, які проєктуються на інших, при цьому емоційна стабільність досягається через пояснення собі, що подібні прояви властиві всім або власні реальні, або надумані недоліки інтерпретуються, як позитивні.

А захист «інтелектуалізація» базується на високих аналітичних здібностях, тому зрозуміло, чому саме вона частіше використовується рятувальниками з високим інтелектуальним ресурсом. Цей захист готує особистість до невдач, знижуючи суб'єктивну значущість події за принципом «не дуже й хотілося», і тим самим зменшує ступінь травматичності негативних життєвих обставин. Рятувальники, які використовують інтелектуалізацію як основний механізм психологічного захисту, цілком здатні логічно несуперечливим чином пояснити (як собі, так і іншим) причини своєї негідної поведінки. Особистість, яка використовує цей захист не схильна до зовнішніх конфліктів і соціально досить адаптована [135].

Отже, більш часте використання високоінтелектуальними рятувальниками механізмів психологічного захисту «проекція» та «інтелектуалізація» можна пояснити тим, що їх застосування приносить швидко, тимчасове полегшення й не вимагає особливих зусиль. При цьому вони не призводять до дезорганізації поведінки.

Можливо, часте використання соціально- і емоційно-спрямованого копінгу особами з високим інтелектуальним і емоційним ресурсом та

механізмів психологічного захисту «проекція» та «інтелектуалізація» високоінтелектуальними можна об'яснити специфікою професійної діяльності рятувальників. Цю діяльність можна розділити на два види, які різко між собою відрізняються. Перший займає більшу частину бойового чергування та характеризується режимом очікування сигналу на виїзд, тобто значно зниженою активністю, але в той же час постійною готовністю до дії. Цей період можна назвати режимом тривожного очікування, що є істотною характеристикою професійної діяльності й не може не відбитися на особливостях копінг-поведінки фахівця. Перебуваючи постійно у стані оперативного спокою, рятувальник повинен зберігати готовність до екстрених дій. Це є однією з форм монотонії, що призводить до швидкого стомлення. У деяких рятувальниках хвилювання, викликане очікуванням пожежі, супроводжується реакцією, яка може перевершувати реакцію, що виникає в період бойових дій [152]. І звичайно в такий період використання проблемно-орієнтованого копіngu буде малопродуктивним і недоречним, тому що він виснажує енергетичні ресурси. Застосування емоційного й соціального копіngu в цей період діяльності буде більш ефективним.

Другий режим діяльності рятувальників характеризується безпосередніми діями щодо ліквідації надзвичайної ситуації. Саме тут використання проблемно-орієнтованого копіngu буде продуктивним і невиправданим механізмом психологічного захисту, адже рятувальник відповідає не тільки за себе, але й за життя інших, збереження матеріальних цінностей.

Таким чином, процес подолання стрес-чинників може бути ефективним в одній проблемній ситуації, але в іншій, коли ступінь її контрольованості індивідом незначний, використання аналогічних комбінацій копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту може не забезпечити бажаного результату.

Відповідно, ефективна захисно-копінгова поведінка передбачає здатність використовувати всі стилі копіngu з врахуванням в першу чергу продуктивної складової й мінімуму механізмів психологічного захисту, орієнтуючись на вимоги ситуації, тобто слід говорити про такі якості поведінки стрес-долання, як мобільність і варіативність, реалізація яких обмежує дію захистів. Ці якості стосовно інтелекту на думку, М. Холодної, О. Берестневої, О. Муратової, О. Алексапольського [7, 181] зумовлені рівнем сформованості механізму інтелектуального контролю та стосовно емоцій згідно з поглядами О. Сергієнко, Г. Віленської, С. Дерев'янка [36, 49, 147] – емоційного контролю.

Інтелектуальний контроль – це одна з форм сприймаючого контролю, що пов'язана з особливостями сприйняття, розуміння й інтерпретації подій (у тому числі напруженої ситуації) [38, 179, 181].

Емоційний контроль – прагнення і здібність до зміни (управління) емоційного стану від дискомфортного до комфортного в емоційно-складних ситуаціях [39].

О. Сергієнко об'єднує ці два види контролю в контроль поведінки, як психологічний рівень регуляції і саморегуляції суб'єкта [149]. Його ефективність пов'язана з можливостями реалізації психічних ресурсів для вирішення життєвих завдань, значущість яких визначає суб'єкт на основі цінностей особистості, він же відбирає усвідомлено і/або неусвідомлено стратегії для їх вирішення. Співвідношення прийнятих рішень може вказувати на профіль контролю поведінки, на які ресурси функціонування вони спираються [146]. О. Сергієнко вважає, що ресурсною основою контролю поведінки є індивідуальні когнітивні, емоційні й вольові ресурси суб'єкта. При цьому когнітивним відводить системоутворюючу роль, хоча зазначає, що їх недостатньо для розуміння регулятивних можливостей суб'єкта. У якості очевидного прикладу можуть служити дослідження високообдарованих дітей, у яких інтелектуальний ресурс надзвичайно

високий, але їх досягнення й самореалізація обмежується труднощами емоційного й волевого характеру [148].

До інтелектуального ресурсу вона включила особливості міри інтелекту (у значенні сукупності здібностей – перцептивного аналізу і синтезу, пам'яті, узагальнення й утворення понятійних структур та когнітивних схем, ментальних моделей, здібності до розумозаключень, впорядкування знань, тобто всі ті здібності, які описують поняття інтелект) і стильові когнітивні здібності, які традиційно позначаються, як когнітивні контролю [148].

До емоційного ресурсу О. Сергієнко відносить відмінності людей у емоційності, інтенсивності емоцій, емоційної лабільності, емоційної інтенсивності, різноманітні способи «читати» емоції інших людей і розуміти свої, домінуючу забарвленість настрою [148].

Ці складові ресурсів узгоджується з нашою інтерпретацією інтелектуального та емоційного ресурсу. Окрім того, О. Сергієнко вважає, що вони тісно пов'язані між собою. Також, що дуже важливо для нашого дослідження, контроль поведінки виступає основою для встановлення копінг-поведінки й механізмів психологічного захисту, які складають континуум адаптивної поведінки та спираються на індивідуальні варіативні ресурси людини [148, 149]. О. Сергієнко разом із Г. Віленською, Ю. Ковальновою, І. Ветровою доказує єдність, нерозривність когнітивних, емоційних і виконавчих (дій) компонентів психічної організації [34, 36, 73, 149].

М. Холодна в руслі онтологічної моделі інтелекту розглядає інтелектуальний контроль (мимовільний і довільний), як компонент метакогнітивного досвіду. Референтами сформованості мимовільного інтелектуального контролю виступають показники когнітивних стилів із врахуванням феномену «розщеплення» стильових полюсів [176]. Їх можна розглядати як індикатори інтелектуальної зрілості суб'єкта. Фактично вивчення механізмів інтелектуального контролю відкриває можливість

оцінки нових аспектів інтелектуального розвитку, які не зводяться до результативних властивостей інтелекту, а мають відношення до більш глибоких пластів інтелекту – ментального досвіду, що відповідає за метакогнітивну регуляцію інтелектуальної діяльності [177]. Отже мимовільний інтелектуальний контроль забезпечує оперативну регуляцію процесу переробки інформації на субсвідомому рівні.

У проведеному нами дослідженні саме стильові властивості інтелекту (при розгляді їх як квадріполярне вимірювання) на відміну від продуктивних властивостей інтелекту виявили найбільше число кореляційних зв'язків з варіативністю різноманітних копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Окрім того, деякі субгрупи когнітивних стилів пов'язані лише з конструктивними формами поведінки. Це можна пояснити тим, що в когнітивних стилях чіткіше експліковані проявлення мимовільного інтелектуального контролю.

Так, розщеплення полюсів когнітивного стилю полenezалежність/полезалежність показало, що рятувальники субгруп «мобільні полenezалежні», яким доводиться здійснювати деякі ментальні зусилля для структурування ситуації й «мобільні полезалежні», які сповільнювали час знаходження простої фігури в складній у результаті дії мимовільних інтелектуальних контролюючих стратегій, частіше використовують порівняно з іншими групами копінг-стратегії широкого спектру дії, спрямованих не тільки на вирішення проблеми, але й на пошук соціальної допомоги, і на емоційне відреагування. Це дозволяє швидко пристосовуватися до екстремальних умов. При цьому сформований інтелектуальний контроль призводить й до рідшого звернення до механізмів психологічного захисту «реактивне утворення» і «проекція».

І навпаки, рятувальники, які швидко й точно виконували тест (субгрупа «фіксовані полenezалежні»), не виявили схильності до застосування конструктивних копінг-стратегій, і взагалі вони частіше використовують порівняно з іншими групами тільки механізми

психологічного захисту. Недостатня сформованість механізмів інтелектуального контролю цієї субгрупи [176] призводить до використання примітивних форм поведінки у стресових ситуаціях, незважаючи на зовнішню інтелектуальну продуктивність. Окрім того, висока полезалежність означає надконкретність, звуження можливостей виходу за межі наявного, безпосередньо цього, в тому числі шляхом уяви, мрій, перешкоджаючи антиципації майбутнього і тим самим істотно знижує ресурси особистості, які здатні відновлюватися, підтримуючи стан хронічного «емоційного голоду», постійної незадоволеності [154].

Відносно когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність, то основним критерієм поділу на субгрупи, за результатами досліджень М. Холодної, є показник «кількість помилок», точніше його інтелектуальна складова, яка характеризує ефективність перцептивного сканування й у чіткому вигляді відображає дію механізму мимовільного контролю інтелектуальної діяльності в ситуації невизначеного вибору [176]. Звідси «швидкі/точні» і «повільні/точні» рятувальники найбільш продуктивні в інтелектуальному плані. Відзначимо, що тенденція уповільнювати процес прийняття рішення говорить не стільки про те, що людина схильна більш повільно переробляти інформацію, скільки про те, що вона витрачає більше часу на попередній збір інформації і побудови ментальної репрезентації ситуації. Встановлено, що вказані субгрупи частіше за інші використовують проблемно-орієнтовані й соціальні копінги та рідше – емоційні. При цьому значуще рідше використовують механізми психологічного захисту. Тобто, знову спостерігається тенденція субгруп із сформованим інтелектуальним контролем усвідомлено активно протидіяти складній ситуації, орієнтуючись на реальне вирішення проблем.

Розщеплення полюсів когнітивного стилю ригідний/гнучкий пізнавальний контроль продемонструвало, що продуктивна в інтелектуальному плані субгрупа «гнучкі», які швидко справляються з когнітивним конфліктом на фоні інтегрованості їх досвіду за рахунок

активної роботи механізму мимовільного контролю уваги та «інтегровані», які більш повільно називають колір слова в силу необхідності спеціальних ментальних зусиль для «розділення» своїх вербальних і сенсорних реакцій, значущо частіше від усіх інших субгруп використовують соціальний та емоційний копінг і механізм психологічного захисту «інтелектуалізація», яка належить до більш зрілих форм захисту.

Отже, розглянувши відмінності в частоті використання копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту залежно від когнітивних стилів з врахуванням феномену розщеплення полюсів, дало основи вважати, що основне призначення інтелектуального контролю – це участь у побудові об'єктивної ментальної репрезентації ситуації, як умови ефективності індивідуальної поведінки, в тому числі захисно-копінгової поведінки.

Л. Виноградова припускає, що якості емоційного інтелекту пов'язані з механізмами інтелектуального контролю [38, с. 23]. С. Дерев'янка емоційний інтелект швидше пов'язує з емоційним контролем, який проявляється в свідомому управлінні емоціями, почуттями, настроєм відповідно до контексту життєвої ситуації [49, с. 91]. У будь-якому випадку вони відводять йому важливу роль у психічній регуляції активності суб'єкта. У нашому дослідженні встановлено, що високий рівень емоційного інтелекту спричиняє низьку вірогідність звернення до емоційно-спрямованих копінг-стратегій. Окрім того, він у стресових умовах захищає рятувальника від використання механізмів психологічного захисту. При цьому знову, як і з інтелектуальним та емоційним ресурсом, не виявлено взаємозв'язку шкал емоційного інтелекту з проблемно-орієнтованими копінг-стратегіями. Напевно, не завжди висока вираженість деяких компонентів емоційного інтелекту буде призводити до активних дій суб'єктів, спрямованих на перепону. Так, люди з розвинутою здібністю до розуміння емоцій інших, будуть чутливі як до позитивних, так і до негативних емоційних станів, що в напружених умовах призводить до

підвищеного рівня депресії, песимізму і суїцидних думок [199]. Тому у професійній діяльності рятувальників більш важливим буде внутрішньоособистісний емоційний інтелект на відміну від міжособистісного, що дозволить усвідомлювати власний емоційний стан, підтримувати емоційний баланс, справлятися зі своїми негативними переживаннями. Це припущення в нашому дослідженні підтверджується значно більшою кількістю виявлених кореляційних взаємозв'язків внутрішньоособистісного емоційного інтелекту з захисно-копінговою поведінкою на відміну від міжособистісного.

Що стосується психометричного інтелекту, то загальний рівень його розвитку (IQ) негативно корелює з копінг-стратегією «уникнення» та захистами «компенсація» й «реактивне утворення».

Для уточнення результатів вибірку досліджуваних було поділено на три групи залежно від рівня інтелекту, припустивши, що в кожній групі будуть свої форми реакції на дію стресу. Ця гіпотеза ґрунтувалася на існуючих дослідженнях копінг-стратегій О. Алексапольського, Т. Корнілової, Т. Крюкової [7, 78, 83] та інших, згідно з якими особи з високим інтелектом не мають схильності обирати проблемно-орієнтований копінг, а також механізми психологічного захисту на зразок теорії «оптимуму інтелекту» Д. Саймонтона, у яких показано, що зв'язок між психометричним інтелектом і успішністю адаптації не є лінійним [235]. Відповідно до цієї теорії підвищення інтелекту до певного оптимального рівня сприяє адаптації, однак після перевищення цього рівня (що оцінюється зазвичай у 120-155 балів IQ) подальше підвищення інтелекту призводить до порушення контактів з іншими людьми та наростання особистісних проблем.

У нашому дослідженні це припущення підтвердилося в основному тільки стосовно механізмів психологічного захисту. Виявлено відмінності в рідшому використанні рятувальниками з високим психометричним інтелектом захистів «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» та

частіше «проекція», ніж рятувальниками з відносно низьким інтелектом. І тільки одна відмінність у застосуванні копінг-стратегії «уникнення».

Отже, ці результати підтверджують тенденцію використання низькоінтелектуальними рятувальниками в основному неусвідомлених механізмів психологічного захисту, але при цьому не було виявлено зв'язку високого інтелекту з конструктивними усвідомленими копінг-стратегіями. В підсумку складається непроста дилема. З одного боку, щоб подолати складну стресову ситуацію, необхідно її проаналізувати, встановити причини і оцінити можливі наслідки, тобто продуктивні властивості інтелекту повинні виступати важливим ресурсом копінг-поведінки. З іншого боку, результати дослідження вимагають визнати, що психометричний інтелект не має прямого відношення до регулювання копінг-стратегій. Цей факт вимагає більш глибокого аналізу, тому подальше дослідження проводилося на структурному рівні. Як стверджує Л. Дика, психічна адаптація людини визначається не абсолютними значеннями (вираженістю) тих або інших стабільних характеристик особистості, а зміною структури взаємозв'язків між цими характеристиками, що відбивається на загальній поведінці індивіда і її стійкості до комплексу екстремальних (природних і соціальних) факторів середовища [50].

І як результат встановлено, що матриці інтеркореляцій показників захисно-копінгової поведінки, на основі яких побудовані структурограми залежно від рівня інтелекту, виявилися статистично достовірно різномірними, що свідчить про їх якісну гетерогенність. Це вказує на те, що зміна рівня інтелекту значно зумовлює системні ефекти інтеграції копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту (а не лише рівнем розвитку окремих форм реагування, хоче і це має місце). Також встановлено, що структурограми всіх трьох груп рятувальників значуще відмінні й за загальним рівнем їх організованості. Цей результат вказує на достатньо важливий механізм взаємозв'язку інтелекту й захисно-копінгової поведінки: зміна інтелектуальної продуктивності призводить не лише до кількісних змін

захисно-копінгової поведінки у рятувальника, а, навпаки, у основі цього лежить якісне переструктурування сукупності копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Зміна рівня інтелектуальної продуктивності рятувальників призводить саме до структурних ефектів інтеграції копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту, що також доводить якісну специфіку цього рівня.

З'ясувавши, що прояв захисно-копінгової поведінки рятувальників істотно і значимо визначається ступенем інтелектуальної диференціації, було підраховано кількість взаємозв'язків окремо між захистами і копінгами у кожній інтелектуальній групі. Встановлено, що у досліджуваних, що увійшли до групи з високим IQ, кількість взаємозв'язків копінг-стратегій між собою дорівнює 6, тоді, як у середній – 10, а у низькій – 17. Ми припускаємо, що така різниця в кількості зв'язків між копінг-стратегіями вказує на варіативність їх використання рятувальниками з високим психометричним інтелектом, що проявляється в більш різноманітних і, отже, у більш адаптивних усвідомлених формах копінг-поведінки. У той же час наявність великої кількості зв'язків у середній групі й особливо в низькій вказує на деяку зчепленість між копінг-стратегіями, стереотипізацію, що перешкоджає нормальній адаптації рятувальникам. Використання окремих копінг-стратегій стає недостатнім, і виникає необхідність у застосуванні захисного комплексу.

У досліджуваних, що увійшли до групи з низьким IQ, кількість взаємозв'язків механізмів психологічного захисту між собою дорівнює 12, тоді як у середній – 7, а у високій – 11. На відміну від крайніх груп, невелика кількість взаємозв'язків між механізмами психологічного захисту у групі з середнім рівнем інтелекту може бути пояснена більшою варіативністю проявів певних захистів, а також їх поєднань. Прийнято вважати, що для адекватного функціонування необхідно мати не тільки зрілі захисні реакції, але й здатність використовувати різноманітні захисні процеси [234]. Це дозволяє нам говорити про більш адаптивну, ефективну форму захисної

поведінки в середній групі досліджуваних порівняно з високою і низькою. Отримані нами дані узгоджуються з результатами дослідження, проведеного Т. Семьоновою, – групи, як з найбільш низьким, так і з самим високим інтелектом гірше адаптовані, ніж середня група [145].

Окрім того, високоінтелектуальна особистість рятувальника, у свою чергу, характеризується більшою кількістю й вагою міжсистемних зв'язків. Це забезпечує активне використання як копінгів, так і захистів, а також взаємне функціонування підсистем.

Як результат, зроблено висновок, що психометричний інтелект, як одна з психологічних структур адаптації до навколишнього середовища, опосередковує характер прояву механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій. Найбільш ефективні форми захисної поведінки відповідають середньому рівню психометричного інтелекту, а високому – більша варіативність у використанні копінг-стратегій, що проявляється в більш адаптивних формах поведінки.

Як і передбачалося, різноманітні емоційні особливості корелюють з різними формами захисно-копінгової поведінки. Емоційна система впливає на цілий комплекс поведінкових реакцій. Оптимізм і емоційна стійкість корелює з проблемно-орієнтованим копінгом. Соціально-орієнтована копінг-стратегія – з емоційною лабільністю та оптимізмом. Усі інші емоційні властивості – з блоком емоційно-орієнтованих копінг-стратегій. Не виявлено взаємозв'язків характеристик емоційного компонента з механізмами психологічного захисту «заперечення», «витіснення», «інтелектуалізація» та копінг-стратегією «прийняття відповідальності».

Тобто, встановлено, що й емоційні властивості, і інтелектуальні характеристики рятувальника впливають на вибір копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту. Яка ж між ними різниця? Принципова відмінність між цими копінг-ресурсами, на нашу думку, полягає у способі переробки інформації, яка надходить від стресової ситуації. Інтелектуальні ресурси здійснюють аналітичну переробку, а емоційні – глобальну.

Аналітична дозволяє досягти максимально точної відповіді, але вимагає суцесивного перелопачування великого обсягу інформації. Глобальна емоційна переробка дає завжди приблизну відповідь, але дуже швидко, симультанну і з значно меншими когнітивними витратами. Аналітична переробка має перевагу в нестереотипних нових для рятувальника ситуаціях, де необхідно врахувати всі її особливості, а глобальна – при дефіциті часу. Їх поєднання і створює інтелектуально-емоційний ресурс, що дозволяє ефективно оволодівати стресовими ситуаціями різноманітної складності. А. Монін, Д. Пізарро і Дж. Бір обґрунтували положення, згідно з яким у реальному житті людина зіштовхується з великою кількістю ситуацій, що вимагають від неї як швидкого емоційного оклику, так і глибокого інтелектуального аналізу. На їх думку, коли ведеться дискусія про верховенство почуттів або розуму, люди частіше всього говорять про різні ситуації [222].

Результати дослідження зв'язку копінг-стратегій із професійною успішністю в основному узгоджуються з поглядами більшості науковців. По-перше, стратегії активного подолання труднощів, які супроводжуються використанням конкретних практичних кроків у бік розв'язання проблем, позитивно пов'язані з досягнення успіхів у діяльності [23, 40, 82, 125]. По-друге, застосування копінг-стратегії «уникнення» не сприяє повноцінній адаптації, у людини не виникає суб'єктивне відчуття задоволеності й комфорту від діяльності [132, 152, 166]. По-третє, застосовуючи стратегію «позитивна переоцінка», особистість відволікається від вирішення конкретних практичних проблем, штучно переносючи увагу на інший об'єкт. Хоча при цьому в дослідників не виникає сумнівів, що надання позитивного значення скрутним обставинам зменшує дистрес і сприяє емоційному пристосуванню до стресу [107]. Отже, ця копінг-стратегія неконструктивна в тому значенні, що не призводить до усунення проблеми, але в той же час вона адаптивна, оскільки полегшує психологічний стан особистості.

Звертає на себе увагу факт кореляції задоволеності діяльністю з різноспрямованими копінг-стратегіями, а це, на думку, E. Hardie, C. Critchley, Z. Morris, є додатковим фактором зниження дистресу. Вони встановили, що досліджувані з великою різноманітністю копінг-стратегій переживають той же рівень стресу, що і досліджувані з низькою різноманітністю копінгів, але їх психологічне благополуччя вище [207]. І. Каминіна також з'ясувала, що особистість, яка має багатий репертуар копінг-стратегій, гнучкіше адаптується до екстремальних умов життєдіяльності [67].

Про цю залежність не можна сказати відносно механізмів психологічного захисту. Часте використання захистів «витіснення», «регресія», «заміщення» призводить до зниження професійної успішності рятувальників. Виняток становить лише механізм «заперечення», який позитивно корелює з відчуттям задоволеності від діяльності та «компенсація», що позитивно взаємопов'язана з результативністю діяльності.

На думку Л. Анциферової, А. Маклакова, М. Фетіскіна заперечення є одним із поширених прийомів самозбереження, вбачаючи в ньому психологічний бар'єр на шляху проникнення трагедії у внутрішній світ людини, у її ціннісно-сміслову концептуальну систему [13, 102, 166]. Напевно, заперечення дозволяє рятувальникові переробити трагічні ситуації малими дозами, що поступово асимілюються смисловою сферою особистості.

Слід зазначити, що й у повсякденних життєвих ситуаціях більшість людей звертаються до заперечення з метою зробити життя менш неприємним. Саме досвід соціального спілкування особистості включає механізм заперечення та дозволяє формувати принципи побудови контакту з оточуючими. Це сприяє формуванню адаптованої особистості [132] з високим рівнем відчуття задоволеності від діяльності.

Щодо механізму психологічного захисту «компенсація», то на думку Е. Романова, Л. Гребенникова, для людей з цим типом захисту зазвичай

характерна спрямованість на досягнення високих результатів у своїй діяльності [135]. Д. Тітаренко встановила, що цей механізм дає змогу рятувальникові опанувати свої емоції, знайти і примножити найбільш необхідні відчуття. Наприклад, відчуття страху приписується іншій людині, а у своєму образі «Я» з'являється сміливість, тож усі негативні емоції та поведінкові реакції починають приписуватися іншим рятувальникам, а все позитивне – собі. У поведінці рятувальників при використанні цього механізму з'являється штучне демонстрування розкутості та спокою [158, с. 131-132].

Таким чином, в напружених професійних ситуаціях ефективно функціонуюча система поведінкових реакцій заснована на адекватному застосуванні активних проблемно-орієнтованих стратегій копінг-поведінки і механізмів психологічного захисту, забезпечує високу успішність діяльності рятувальника.

Узагальненням роботи стало з'ясування відношень у системі «інтелектуально-емоційний ресурс» – «захисно-копінгова поведінка» – «професійна успішність». І як з'ясувалось, у цій тріаді захисно-копінгова поведінка виконує медіаторну роль, через яку інтелектуально-емоційний ресурс забезпечує професійну успішність рятувальника. О. Рассказова, Т. Гордеева також стверджують про існування цього типу взаємовідношень між індивідуальними-психологічними особливостями і саморегуляцією поведінки у стресовій ситуації [131].

З'ясовано, що близько 1/3 (0,34) варіативності професійної успішності рятувальника визначає інтелектуальний ресурс, 1/4 (0,25) – емоційний ресурс та приблизно стільки ж емоційний інтелект (0,28) через опосередковану дію захисно-копінгової поведінки. Враховуючи велике різноманіття інших індивідуальних властивостей та факторів середовища, що впливають на успіх у діяльності, то встановлені нами 34 %, 25 % і 28 % дисперсії, які пояснюють інтелект, емоції та емоційний інтелект відповідно можна вважати вагомим внеском до загальної прогностичності професійної

успішності. Окрім того, встановлено, що компоненти інтелектуально-емоційного ресурсу разом пояснюють дві третини дисперсії захисно-копінгової поведінки рятувальника ($R^2 = 0,63$).

Порівнюючи результати нашого дослідження з іншими, зупинимося на роботах узагальнюючого характеру, що підсумовують численні дані. Дж. Хантер провів метааналіз 515 досліджень, які присвячені з'ясуванню прогностичної валідності Тестової батареї загальних здібностей (GATB) Служби працевлаштування США. Ці дослідження охопили в цілому більше 38 тисяч чоловік, зайнятих у 515 видах професійної діяльності. Середня прогностична валідність інтелекту у професіях різного рівня складності склала 0,46 (у нашому 0,34). Було встановлено, що тест інтелекту валідний для успішності не тільки для груп професій розумового типу, але і для професій так званого фізичного типу, і чим складнішою є професія, тим вища прогностична сила тестів [213]. Відзначимо, що Всесвітня організація охорони здоров'я відносить професію пожежного до десяти найбільш складних професій на Землі [цит. за 14, с. 13]. На думку Д. Ушакова, 30-35 % – це, ті цифри, які достатньо правдоподібно показують реальне місце інтелекту в житті сучасної людини [165].

Одержані нами результати щодо емоційного інтелекту також не суперечать метааналітичному дослідженню, що узагальнило 59 робіт із загальним числом досліджуваних 9522. В ньому було показана прогностична валідність емоційного інтелекту щодо успішності професійної діяльності на рівні 0,24 (у нашому 0,28) [237].

Метааналітичних досліджень цього типу відносно емоцій, на жаль, нами не було помічено.

Отже, є всі підстави вважати, що в рятувальника інтелектуальні характеристики та емоційні властивості є одними з найважливіших ресурсів копінг-поведінки, яка у свою чергу впливає на успішність діяльності.

ВИСНОВКИ ЗА РОЗДІЛОМ

1. Існують стійкі, достовірні взаємозв'язки продуктивних характеристик інтелекту зі стильовими. Їх комплексний аналіз дає можливість емпірично операціоналізувати конструкт «інтелектуальний ресурс» рятувальника. Його складові: психометричний інтелект відповідає за правильність (точність) і швидкість процесу переробки інформації, а когнітивні стилі – за управління процесом переробки інформації. Поленезалежні, рефлексивні, гнучкі рятувальники з високим показником IQ володіють більш високим рівнем інтелектуального ресурсу.

2. Аналіз кореляційних зв'язків та внутрішньої структури сукупності емоційних властивостей дозволив об'єднати їх єдиною латентною змінною, яку позначили – «емоційний ресурс». Група рятувальників з низькими показниками емоційної збудженості і глибини переживання емоцій, емоційною стійкістю, емоційною лабільністю, оптимізмом, середньою емпатійністю та низькою експресивністю характеризуються відносно вищим рівнем розвитку емоційного ресурсу.

3. Існують стійкі взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту і копінг-стратегіями рятувальників. Їх факторна структура складається як із специфічних співвідношень одних захистів та копінгів, так і їх поєднанням. Ступінь їхньої інтеграції, схильність до сумісного прояву або автономності використовується в якості характеристики зрілості реакцій рятувальника на стресові події. У напружених ситуаціях вони взаємодоповнюють та компенсують один одного, формуючи інтегративне утворення – «захисно-копінгова поведінка» рятувальника.

4. Встановлено, що на загальній вибірці рятувальників коефіцієнт психометричного інтелекту не корелює з конструктивними усвідомленими стратегіями копінг-поведінки. Виявлено взаємозв'язок з копінг-стратегією «уникнення» та захистами «компенсація» і «реактивне утворення».

5. Рятувальники з високим психометричним інтелектом на відміну від низькоінтелектуальних фахівців для подолання стресових ситуацій частіше використовують механізм психологічного захисту «проекція» та рідше – «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» і копінг-стратегію «уникнення».

6. Структурограми високо-, середньо- та низькоінтелектуальних рятувальників виявилися статистично достовірно різнорідними за організацією захисно-копінгової поведінки в них. Це означає, що зміна рівня інтелекту значно зумовлює системні ефекти інтеграції копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту (а не лише рівень розвитку окремих форм реагування, хоча і це має місце).

7. Психометричний інтелект, як одна з психологічних структур адаптації до навколишнього середовища, опосередковує характер прояву механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій. Найбільш гнучкі форми захисної поведінки відповідають середньому рівневі психометричного інтелекту рятувальника, а високому рівневі – більша варіативність у використанні копінг-стратегій, що проявляється в більш адаптивних формах копінг-поведінки.

8. Когнітивний стиль полenezалежність/полезалежність корелює з проблемно-орієнтованим копінгом, імпульсивність/рефлексивність з емоційно-орієнтованим, а ригідність/гнучкість пізнавального контролю з емоційно- й соціально-орієнтованим. При цьому імпульсивність/рефлексивність взаємопов'язана з примітивними механізмами психологічного захисту, а полenezалежність/полезалежність і ригідність/гнучкість пізнавального контролю – з більш зрілими.

9. Врахування феномену «розщеплення» полюсів когнітивних стилів дозволило встановити, що найбільш інтелектуально продуктивні субгрупи рятувальників порівняно з іншими використовують переважно конструктивні форми копінг-поведінки. При цьому значуще рідше використовують і механізми психологічного захисту.

10. Рятувальники, у яких високий рівень інтелектуального ресурсу для оволодіння стресовими умовами професійної діяльності, застосовують емоційні й соціальні копінг-стратегії. При цьому не виявлено взаємозв'язку з проблемно-орієнтованим стилем копінг-поведінки. Рятувальники з низьким інтелектуальним ресурсом звертаються в основному до пасивних копінг-стратегій, що призводить до більш частого використання механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація» та «реактивне утворення». На поведінковому рівні це проявляється у використанні більш простих і звичних механізмів подолання стресових ситуацій.

11. Емоційні особливості особистості корелюють з різними формами захисно-копінгової поведінки. Проблемно-орієнтований копінг корелює з оптимізмом і емоційною стійкістю. Соціально-орієнтована копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» – з емоційною лабільністю та оптимізмом. Емоційно-спрямоване реагування на дію стресу пов'язане з усіма емоційними властивостями. Не виявлено взаємозв'язків характеристик емоційного компонента особистості з механізмами психологічного захисту «заперечення», «витіснення», «інтелектуалізація» та копінг-стратегією «прийняття відповідальності».

12. Рятувальники з розвинутим емоційним ресурсом частіше за інших застосовують копінг-стратегію «самоконтроль» та рідше «уникнення», які входять до комплексу емоційно-орієнтованих. Окрім того, він захищає особистість від надмірного використання механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація», «проекція» та «заміщення».

13. Високий рівень емоційного інтелекту спричиняє низьку вірогідність звернення до емоційно-спрямованих копінг-стратегій, пов'язаних з запереченням проблем, дистанціюванням від них та застосуванням агресивних зусиль. Окрім того, він у стресових умовах захищає рятувальника від неусвідомлених самозахисних тенденцій, що проявляються в механізмах психологічного захисту.

14. Результативність діяльності та відчуття задоволеності від неї, як складові професійної успішності, позитивно корелюють з конструктивними копінг-стратегіями та негативно з механізмами психологічного захисту. Виняток становлять тільки захисні механізми «заперечення» та «компенсація».

15. Близько $1/3$ (0,34) варіативності професійної успішності рятувальників визначає інтелектуальний ресурс, $1/4$ (0,25) – емоційний ресурс та приблизно стільки ж емоційний інтелект (0,28) через медіаторну функцію захисно-копінгової поведінки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукового завдання щодо визначення індивідуально-психологічних чинників копінг-поведінки працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, які впливають на успішність їх професійної діяльності. На цій основі розроблено структурну модель, яка надає можливість прогнозувати даний результативний показник через інтелектуально-емоційний ресурс, використовуючи медіаторну функцію захисно-копінгової поведінки.

1. Когнітивні стилі й інтелектуальні здібності – це різні за своїми проявами, але єдині за своїми глибинними психологічними основами форми інтелектуальної діяльності, показники яких об'єднує конструкт «інтелектуальний ресурс» рятувальника. «Емоційний ресурс» – це сукупність характеристик емоційного реагування особистості на стресову ситуацію. Їх взаємодія разом з емоційним інтелектом утворює інтелектуально-емоційний компонент копінг-поведінки, що забезпечує як детальну – аналітичну, так і швидку – глобальну переробку інформації, яка дозволяє адекватно реагувати на дію стресу залежно від вимог ситуації та успішно долати труднощі.

2. Закономірності структурної організації копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту рятувальника залежать від рівня вираженості психометричного інтелекту. При цьому зростання інтелектуальної продуктивності призводить саме до якісно різного переструктурування сукупності поведінкових реакцій на стрес, а не лише до їх кількісних змін.

При середньому рівні психометричного інтелекту спостерігається найбільш гнучка форма захисної поведінки. Розвиненому інтелекту відповідає більша варіативність у використанні копінг-стратегій, що проявляється в більш адаптивних формах копінг-поведінки.

3. Когнітивні стилі рятувальника взаємопов'язані з широким спектром копінг-стратегій: полenezалежність/полезалежність – з проблемно-

орієнтованим копінгом, імпульсивність/рефлексивність – з емоційно-орієнтованим, а ригідність/гнучкість пізнавального контролю – з емоційно- й соціально-орієнтованим. Крім того імпульсивність/рефлексивність корелює з примітивними механізмами психологічного захисту, а полнезалежність/полезалежність і ригідність/гнучкість пізнавального контролю – з більш зрілими.

4. Усі емоційні властивості особистості корелюють на достовірному рівні значущості з широким комплексом поведінкових реакцій на стрес. Проблемно-орієнтований копінг взаємопов'язаний з оптимізмом і емоційною стійкістю. Соціально-орієнтоване реагування на дію стресу – з емоційною лабільністю та оптимізмом. Емоційно-спрямовані копінг-стратегії пов'язані з усіма емоційними властивостями. Не виявлено взаємозв'язків характеристик емоційної сфери рятувальника з механізмами психологічного захисту «заперечення», «витіснення», «інтелектуалізація» та копінг-стратегією «прийняття відповідальності».

5. «Інтелектуальний ресурс», «емоційний ресурс» та «емоційний інтелект» рятувальника, як компоненти інтелектуально-емоційного ресурсу, разом пояснюють дві третини дисперсії захисно-копінгової поведінки. При цьому рятувальник з високими показниками інтелектуального ресурсу схильний вибирати в стресовій професійній ситуації, перш за все, емоційні й соціальні копінг-стратегії, менше орієнтуючись на проблемно-орієнтовані. Розвинений емоційний ресурс захищає його від частого застосування механізмів психологічного захисту та впливає на вибір копінг-стратегій, що входять до блоку емоційно-орієнтованих. Зі збільшенням рівня емоційного інтелекту знижується вірогідність застосування емоційно-спрямованих копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Крім того, більшої ваги при детермінації поведінки в стресових ситуаціях набирає внутрішньоособистісний його різновид на відміну від міжособистісного.

6. Копінг-стратегії й механізми психологічного захисту виступають своєрідними медіаторами, через які інтелектуально-емоційний ресурс

забезпечує успішність професійної діяльності рятувальника. Високий рівень успішності відзначається у працівників, для яких характерне активне використання у стресових ситуаціях проблемно-орієнтованих копінг-стратегій і мінімум механізмів психологічного захисту.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми. ***Потребують подальшого вивчення*** особливості використання копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту фахівцями різних спеціальностей у межах Міністерства надзвичайних ситуацій України залежно від інтелектуально-емоційного компонента особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Абдуллаева, М. М.** Юмор как средство совладания со стрессом / М. М. Абдуллаева // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 10–11.
2. **Абитов, И. Р.** Антиципационная состоятельность в структуре совладающего поведения: в норме и при психосоматических и невротических расстройствах : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии», спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / И. Р. Абитов. – Казань, 2007. – 21 с.
3. **Аболин, Л. М.** Соотношение психологических и психофизиологических коррелятов эмоциональной устойчивости спортсменов / Л. М. Аболин // Вопросы психологии. – 1974. – №1. – С. 106–115.
4. **Акимова, М. К.** Стили защитно-совладающего поведения у зависимых и не зависимых от психоактивных веществ подростков / М. К. Акимова, С. Ю. Семёнов // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 54–63.
5. **Александрова, Л. А.** Психологические ресурсы адаптации личности к условиям повышенного риска природных катастроф : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Л. А. Александрова. – М., 2005. – 24 с.
6. **Александрова, Л. А.** Стратегии совладания: попытка системной характеристики / Л. А. Александрова, А. А. Лебедева, Д. А. Леонтьев // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 176–177.

7. **Алексапольский, А. А.** Стилиевые и уровневые свойства интеллекта как факторы совладающего поведения: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Алексапольский Алексей Андреевич. – М., 2008. – 141 с.

8. **Андреева, И. Н.** Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2008. – № 5 – С. 83–95.

9. **Андреева, И. Н.** Концептуальное поле понятия «эмоциональный интеллект» / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 131–141.

10. **Анненкова, Е. А.** Личностные детерминанты оценки трудных жизненных событий юношами и девушками и их стратегий совладания : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. А. Анненкова. – Ростов-на-Дону, 2010. – 20 с.

11. **Анохин, П. К.** Эмоции / П. К. Анохин // Большая медицинская энциклопедия. – 1964. – Т. 35 – С. 339–357.

12. **Анцыферова, Л. И.** Личность в трудных жизненных условиях : переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3–19.

13. **Анцыферова, Л. И.** Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л. И. Анцыферова – [издание 2-е, испр. и доп].– М. : Институт психологии РАН, 2006. – 512 с.

14. **Ашанина, Е. Н.** Психология копинг поведения сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России: концепция, модель, технологии : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 05.26.03. «Пожарная и промышленная безопасность (по отраслям)» / Е. Н. Ашанина. – СПб., 2011. – 38 с.

15. **Бассин, Ф. В.** Проблемы психологической защиты / Ф. В. Бассин, М. К. Бурлакова, В. Н. Волков // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9, № 3. – С. 78–86.

16. **Белорукова, Н. О.** Семейные трудности и психологическое совладание с ними на разных этапах жизненного цикла семьи : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Н. О. Белорукова. – Кострома, 2005. – 26 с.

17. **Богданова, М. В.** Проблемы диагностики психологических защит и совладающего поведения / М. В. Богданова, И. Л. Гефель // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 186–188.

18. **Бодров, В. А.** Личностная детерминация развития и преодоления психологического стресса / В. А. Бодров // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 235–257.

19. **Бодров, В. А.** Проблема преодоления стресса. Часть 1. «Coping stress» и теоретические подходы к его изучению / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 1. – С. 122–133.

20. **Бодров, В. А.** Проблема преодоления стресса. Часть 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 2. – С. 113–123.

21. **Бодров, В. А.** Проблема преодоления стресса. Часть 3. Стратегии и стили преодоления стресса / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 3. – С. 106–116.

22. **Бодров, В. А.** Психологический стресс : развитие и преодоление / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.

23. **Бодров, В. А.** Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности. Часть 1 / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 5. – С. 83–90.

24. **Бойко, В. В.** Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других / Бойко В. В. – М. : Филинь, 1996. – 472 с.

25. **Брайт, Д.** Стресс. Теории, исследования, мифы / Джим Брайт, Фиона Джонс – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 352 с.
26. **Броневицкий, Г. Г.** Стресс-преодолевающее (копинг) поведение профессиональных пожарных (спасателей) и руководителей НАСФ / Г. Г. Броневицкий, В. И. Иващенко // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 86–87.
27. **Брушлинский, А. В.** Психология субъекта [отв. ред. проф. В. В. Знаков]. – М. : Институт психологии РАН ; СПб. : Алетейя, 2003. – 272 с.
28. **Брушлинский, А. В.** Психология субъекта в изменяющемся обществе / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 2. – С.18–32.
29. **Василюк, Ф. Е.** Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Василюк Ф. Е. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
30. **Васильєва, О. М.** Психологічні передумови задоволеності молодих військових фахівців службовою діяльністю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. М. Васильєва. – Хмельницький, 2007. – 22 с.
31. **Вассерман, Л. И.** О системном подходе к оценке психической адаптации / Л. И. Вассерман, М. А. Берегин, Н. И. Косенков // Обзорение психиатрии и медицинской психологии. – 1994. – № 3. – С. 16–25.
32. **Вассерман, Л. И.** Психологическая диагностика индекса жизненного стиля / Л. И. Вассерман, О. Ф. Ерышев, Е. Б. Клубова – СПб. : СПбНИПНИ им. В. М.Бехтерева, 2005. – 50 с.
33. **Ветрова, И. И.** Контроль поведения, совладающее поведение и психологические защиты в аспекте эффективности в подростковом возрасте / И. И. Ветрова // Психология стресса и совладающего поведения в

современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 196–198.

34. **Ветрова, И. И.** Связь совладающего поведения с контролем поведения и психологической защитой в системе саморегуляции / И. И. Ветрова // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 179–197.

35. **Вигура, Е. А.** Методический подход к формированию позитивной активности личности в негативных условиях деятельности / Е. А. Вигура, В. М. Львов // Проблемы психологии и эргономики. – 2003. – № 3. – С. 47.

36. **Виленская, Г. А.** Стратегии контроля поведения как предшественники копинг-стратегий у детей-близнецов раннего возраста / Г. А. Виленская // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 308–328.

37. **Вилюнас, В. К.** Психология эмоциональных явлений / Вилюнас В. К. – М. : МГУ, 1976. – 142 с.

38. **Виноградова, Л. В.** Интеллектуальный контроль как способ интерпретации эмоционально-трудных жизненных ситуаций / Л. В. Виноградова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 6. – С. 21–28.

39. **Виноградова, Л. В.** Когнитивные аспекты субъективного отражения эмоционально трудных жизненных ситуаций: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Виноградова Лариса Витальевна. – К., 1995. – 184 с.

40. **Водопьянова, Н. Е.** Психодиагностика стресса / Водопьянова Н. Е. – СПб. : Питер, 2009. – 339 с.

41. **Водопьянова, Н. Е.** Роль ресурсно-инвестиционного копинга в эмоциональном переживании экстремальных ситуаций и развитии индивидуальной стресс-резистентности / Н. Е. Водопьянова,

Е. С. Старченкова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2009. – Серия 12. – Вып. 3., Ч. II. – С. 13–22.

42. **Выготский, Л. С.** Мышление и речь / Л. С. Выготский – М. ; Л. : Учпедгиз, 1934. – С. 13–14.

43. **Выготский, Л. С.** Собр. соч. : в 6 т. / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 453 с.

44. **Голубева, М. С.** Совладающее поведение родителей, воспитывающих детей с тяжелыми сенсорными нарушениями : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / М. С. Голубева. – Кострома, 2006. – 22 с.

45. **Грановская, Р. М.** Психология в примерах / Грановская Р. М. – СПб. : Речь, 2002. – 247 с.

46. **Гребенников, Л. Р.** Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Гребенников Леонид Романович. – М., 1994. – 202 с.

47. **Гремлинг, С.** Практикум по управлению стрессом / С. Гремлинг, С. Ауэрбах – СПб. : Питер, 2002. – 240 с.

48. **Гущина, Т. В.** Защитное и совладающее поведение в дисфункциональной семье в период кризиса : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Т. В. Гущина. – Кострома, 2005. – 25 с.

49. **Деревянко, С. П.** Ситуативные аспекты актуализации эмоционального интеллекта / С. П. Деревянко // Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям ; под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 90–112.

50. **Дикая, Л. Г.** Адаптация: методологические проблемы и основные направления исследования / Л. Г. Дикая // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы ; отв. ред.

Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – С. 17–41.

51. **Дикая, Л. Г.** Психологическая саморегуляция функционального состояния человека / Дикая Л. Г. – М. : Институт психологии РАН, 2003. – 318 с.

52. **Дильман, Д. А.** Организационный успех в феноменологическом поле социологии управления: концептуальные основания и эмпирические методы исследования : автореф. дис. ... д-ра социол. наук : спец. 22.00.08 «Социология управления» / Д. А. Дильман – Волгоград, 2006. – 55 с.

53. **Дружилов, С. А.** Индивидуальный ресурс профессионального развития как необходимое условие становления профессионализма человека / С. А. Дружилов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2010. – № 5. – С. 145–148.

54. **Дружилов, С. А.** Профессиональная компетентность и профессионализм педагога : психологический подход / С. А. Дружилов // Сибирь. Философия. Образование. – Научно-публицистический альманах : СО РАО, ИПК, г. Новокузнецк. – 2005. – выпуск 8. – С. 26–44.

55. **Дружилов, С. А.** Психология профессионализма субъекта труда: интегративный подход / С. А. Дружилов // Ежегодник Российского психологического общества : материалы 3-го Всероссийского съезда психологов : в 8 т. – СПб. : СПбГУ, 2003. – том. 3. – С.153–157.

56. **Дружинин, В. Н.** Когнитивная психология : [учебник для вузов] / В. Н. Дружинин, Д. В. Ушаков – М. : ПЕР СЭ, 2002 – 480 с.

57. **Дружинин, В. Н.** Психология общих способностей / Дружинин В. Н. – СПб. : Питер, 2007. – 368 с.

58. **Дьяченко, М. И.** О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М. И. Дьяченко, В. А. Пономаренко // Вопросы психологии. – 1990. – № 1. – С. 106–113.

59. **Екстремальна психологія** : [підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка]. – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.

60. **Завалишина, Д. Н.** Детерминация и развитие психики / Д. Н. Завалишина, В. А. Барабанщиков // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 3–9.
61. **Зайва, О. О.** Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. О. Зайва. – Харків, 2006. – 19 с.
62. **Замышляева, М. С.** Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении в юношеском возрасте : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / М. С. Замышляева. – М., 2006. – 22 с.
63. **Зейгарник, Б. В.** Патопсихология / Зейгарник Б. В. – М. : МГУ, 1986. – 287 с.
64. **Изард, К. Э.** Психология эмоций / Изард К. Э. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
65. **Ильин, Е. П.** Эмоции и чувства / Ильин Е. П. – СПб : Питер, 2001. – 752 с.
66. **Исаева, Е. Р.** Совладающее со стрессом и защитное поведение личности при расстройствах психической адаптации различного генеза : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Е. Р. Исаева.– СПб., 2010. – 48 с.
67. **Камынина, И. В.** Копинг-стратегии личности в экстремальных условиях : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / И. В. Камынина. – Хабаровск, 2008. – 25 с.
68. **Карвасарский, Б. Д.** Психотерапия : [учеб. для вузов / изд. 2-е, перераб.] / Карвасарский Б. Д. – СПб. : Питер, 2002. – 672.
69. **Карпов, А. В.** Психология менеджмента : [учеб. пособие] / А. В. Карпов – М. : Гардарики, 2005. – 584 с.

70. **Карпов, А. В.** Психология стилей управленческих решений : [учебное пособие] / А. В. Карпов, Е. В. Маркова – Ярославль : Открытое общество, 2003. – 108 с.
71. **Киришбаум, Э.** Психологическая защита / Э. Киришбаум, А. Еремеева – [3-е изд.]. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2005. – 176 с.
72. **Климов, Е. А.** Пути в профессионализм (Психологический взгляд) : [учебное пособие] / Климов Е. А. – М. : Московский психолого-социальный институт : Флинта, 2003. – 320 с.
73. **Ковалева, Ю. В.** Стратегии совладания как характеристики семейного субъекта в пренатальный период / Ю. В. Ковалева // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 401–416.
74. **Кожевникова, Е. Ю.** Личностные ресурсы преодоления ситуации социально-экономической депривации : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Е. Ю. Кожевникова. – Краснодар, 2006. – 25 с.
75. **Кондаков, И. М.** Психология. Иллюстрированный словарь / Кондаков И. М. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 512 с.
76. **Конопкин, О. А.** Участие эмоций в осознанной регуляции целенаправленной активности человека / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2006. – № 3 – С. 38–48.
77. **Корнев К. И.** Влияние эмоционального интеллекта на копинг-стратегии в юношеском возрасте: гендерный аспект / К. И. Корнев, А. А. Горбунова // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 1. – С. 214–216.

78. **Корнилова, Т. В.** Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания / Т. В. Корнилова // Вестник Московского университета. – Серия 14, Психология. – 2010. – № 1. – С. 46–58.

79. **Корытова, Г. С.** Защитно-совладающее поведение субъекта в профессиональной педагогической деятельности : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Г. С. Корытова. – Иркутск, 2007. – 20 с.

80. **Коченков, А. И.** Идеи латентно-структурного анализа Лазарсфельда в современной социологии / А. И. Коченков, Ю. Н. Толстова // Социология : 4М. – 2003. – № 16. – С. 127–149

81. **Крюкова, Т. Л.** Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения / Т. Л. Крюкова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 2. – С. 5–15.

82. **Крюкова, Т. Л.** Психология совладающего поведения в разные периоды жизни : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Крюкова Татьяна Леонидовна. – Кострома, 2005. – 385 с.

83. **Крюкова, Т. Л.** Психология совладающего поведения : [монография] / Крюкова Т. Л. – Кострома : Авантитул, 2004. – 344 с.

84. **Крюкова, Т. Л.** Стили совладающего поведения в трудных жизненных ситуациях / Т. Л. Крюкова // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 1 ; под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 298–315.

85. **Крюкова, Т. Л.** Человек «совладающий»: качества субъекта и его совладающее поведение / Т. Л. Крюкова // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 255–274

86. **Крюкова, Т. Л.** Человек как субъект совладающего поведения / Т. Л. Крюкова // Совладающее поведение. Современное состояние и

перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 55–67.

87. **Кузнецов, М. А.** Эмоциональная память / Кузнецов М. А. – Харьков : Крок, 2005. – 568 с.

88. **Кузнецова, О. В.** Индивидуально-типологические факторы адаптивности личности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Кузнецова Оксана Владимировна. – Одесса, 2005. – 209 с.

89. **Лазурский, А. Ф.** Очерк науки о характерах / Лазурский А. Ф. – М. : Наука, 1995. – 271 с.

90. **Лебедев, И. Б.** Психологические механизмы, стратегии и ресурсы стресс преодолевающего поведения (копинг-поведения) специалистов экстремального профиля (на примере сотрудников МВД России): дис. ... д-ра психол. наук : 05.26.02 / Лебедев Игорь Борисович. – М., 2003. – 432 с.

91. **Леонтьев, А. Н.** Деятельность, сознание, личность / Леонтьев А. Н. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.

92. **Леонтьев, Д. А.** Психологические ресурсы преодоления стрессовых ситуаций: к уточнению базовых конструкторов / Д. А. Леонтьев // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 40–42.

93. **Либина, А. В.** Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации / Либина А. В. – М. : Эскиммо, 2008. – 400 с.

94. **Либина, Е. В.** Индивидуальные различия в стратегиях разрешения человеком сложных жизненных ситуаций : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. В. Либина. – М., 2003. – 25 с.

95. **Липунова, О. В.** Эмоции как базовый компонент в структуре адаптивного поведения личности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Липунова Ольга Владимировна. – Комсомольск-на-Амуре, 2002. – 202 с.

96. **Ломов, Б. Ф.** Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
97. **Лочехина, Л. И.** Связь посттравматического стресса с интеллектом и смысло-ценностными ориентациями : [Электронный ресурс] / Л. И. Лочехина // Психологические исследования. – 2010. – № 5 (13). – Режим доступа к журн. : <http://psystudy.ru>
98. **Лукьянов, В. В.** Защитно-совладающее поведение и синдром «эмоционального выгорания» у врачей-наркологов, их коррекция и влияние на эффективность лечения больных : автореф. дис. ... д-ра мед. наук : спец. 19.00.04 / В. В. Лукьянов. – СПб., 2007. – 52 с.
99. **Лэнгле, А.** Эмоции и экзистенция / Лэнгле А. – Харьков : Гуманитарный центр, 2007. – 332 с.
100. **Люсин, Д. В.** Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д. В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3–22.
101. **Майер, Г.** Психология эмоционального мышления / Г. Майер // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления ; под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М. : МГУ, 1981. – С. 123–129.
102. **Маклаков, А. Г.** Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
103. **Малахова, С. И.** Взаимосвязь стилей совладания и интеллектуальных предпосылок саморегуляции в учебной деятельности студентов / С. И. Малахова // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 42–44.
104. **Малкина-Пых, И. Г.** Стратегии поведения при стрессе / И. Г. Малкина-Пых // Московский психологический журнал. – 2007. – № 12. – С. 15–25 с.

105. **Марищук, В. Л.** Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов – СПб. : Сентябрь, 2001. – 260 с.
106. **Митина, О. В.** Структурное моделирование: состояние и перспективы / О. В. Митина // Вестник Пермского Педагогического университета. – Сер. I, Психология. – 2005. – № 2. – С. 3–15.
107. **Муздыбаев, К.** Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, № 2. – С. 43–48.
108. **Мюнстерберг, Г.** Психология и учитель? / Г. Мюнстерберг – М. : Совершенство, 2007. – 280 с.
109. **Налчаджян, А. А.** Психологическая адаптация : механизмы и стратегии / Налчаджян А. А. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
110. **Нартова-Бочавер, С. К.** «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 20–29.
111. **Наследов, А. Д.** Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учебное пособие] / Наследов А. Д. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
112. **Никольская, И. М.** Психологические защиты у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская – СПб. : Речь, 2006. – 342 с.
113. **Никольская, И. М.** Совладающее поведение в защитной системе человека / И. М. Никольская // Психология совладающего поведения : материалы Международной научно-практической конференции ; отв. ред. Е. А. Сергиенко, Т. Л. Крюкова. – Кострома, КГУ им. Н. А. Некрасова, 2007. – С. 52–54.
114. **Носенко, Е. Л.** Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : [монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига – Київ : Вища школа, 2003. – 126 с.

115. **Ольшанникова, А. Е.** Эмоции и воспитание / Ольшанникова А. Е. – М. : Знание, 1983. – 80 с.
116. **Палей, А. И.** Модальностная структура эмоциональности и когнитивный стиль / А. И. Палей // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 118–126.
117. **Парфенова, З. А.** Психологическая защита : [учебное пособие] / Парфенова З. А. – Новосибирск : СибАГС, 2000. – 236 с.
118. **Пергаменщик, Л. А.** Кризисная психология : [учебное пособие] / Пергаменщик Л. А. – Мн. : Высш. шк., 2004. – 239 с.
119. **Петрова, Е. А.** К вопросу о понятии ресурсов совладания и критериях их эффективности / Е. А. Петрова // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 46–49.
120. **Петрова, Е. А.** Межпоколенные отношения как ресурс совладающего поведения : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Е. А. Петрова. – М., 2008. – 25 с.
121. **Петровская, А. С.** Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / А. С. Петровская. – Ярославль, 2007. – 27 с.
122. **Пиаже, Ж.** Психология интеллекта / Пиаже Ж. // Избранные психологические труды. – М. : Просвещение, 2003. – 678 с.
123. **Плутчик, Р.** Тест-опросник механизмов психологической защиты (Life Style Index) / Плутчик Р., Келлерман Г., Конте Х. Р. : адаптация Л. Р. Гребенникова (Руководство по использованию). – М., 1996. – 18 с.
124. **Полянина М. И.** Эмоциональный интеллект как ресурс совладающего поведения / М. И. Полянина // Психология стресса и

совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 51–52.

125. **Постылякова, Ю. В.** Психологическая оценка ресурсов совладания со стрессом в профессиональных группах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Постылякова Юлия Валерьевна. – М., 2004. – 184 с.

126. **Постылякова, Ю. В.** Психология профессиональной деятельности. Ресурсы совладания со стрессом в разных видах профессиональной деятельности / Ю. В. Постылякова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 35–43.

127. **Приходько, Ю. О.** Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю. О. Приходько. – Харків, 2008. – 24 с.

128. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях : [учебное пособие / под ред. Л. А. Михайлова]. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с.

129. Психология экстремальных ситуаций : [хрестоматия / сост. А. Е. Тарас, К. В. Сельченко]. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 480 с.

130. **Путляева, Л. В.** К вопросу о роли эмоциональных состояний в мыслительной деятельности / Л. В. Путляева // Психологические исследования интеллектуальной деятельности ; под ред. О. К. Тихомирова. – М. : МГУ, 1979. – С. 74–82.

131. **Рассказова, Е. И.** Копинг-стратегии в психологии стресса : подходы, методы и перспективы [Электронный ресурс] / Е. И. Рассказова, Т. О. Гордеева // Психологические исследования. – 2011. – № 3 (17). – Режим доступа к журн. : <http://psystudy.ru>.

132. **Резнікова, О. А.** Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Резнікова Олена Анатоліївна. – Слов'янськ, 2009. – 211 с.

133. **Рогачева, Т. В.** Основные копинг-стратегии спасателей (на материале системы МЧС Уральского региона) / Т. В. Рогачева // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 145–147.
134. **Родионова, Д. Е.** Исследование факторной структуры защитно-копингового поведения в связи с социально-психологическими особенностями личности / Д. Е. Родионова // Современные гуманитарные исследования. – 2008. – № 2 – С. 251–257.
135. **Романова, Е. С.** Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников – Мытищи : Талант, 1996. – 144 с.
136. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – СПб : Питер, 2000. – 712 с.
137. **Русина, Н. А.** Копинг-ресурсы личности как основа ее здоровья / Н. А. Русина // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 197–217.
138. **Ряжева, М. В.** Ресурсная роль интеллекта в трудных ситуациях / М. В. Ряжева // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 52–54.
139. **Саати, Т. Л.** Принятие решений / Саати Т. Л. – М. : Радио и связь, 1993. – 314 с.
140. **Саенко, Ю. В.** Техники и приемы регуляции эмоций / Ю. В. Саенко // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 83–93.
141. **Санникова, О. П.** Эмоциональность в структуре личности / Санникова О. П. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
142. Сборник психологических тестов. Часть II : [пособие / сост. Е. Е. Миронова]. – Мн. : Женский институт ЭНВИЛА, 2006. – 146 с.

143. **Селье, Г.** Очерки об адаптационном синдроме / Ганс Селье – М. : Медицина, 1960. – 254 с.
144. **Семёнов, С. Ю.** Сравнительный анализ стилей защитно-совладающего поведения у лиц с аддиктивным и неаддиктивным поведением : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / С. Ю. Семёнов. – М., 2008. – 24 с.
145. **Семенова, Т. И.** Взаимосвязь интеллекта и механизмов психологической защиты : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Т. И. Семенова. – М., 2004. – 20 с.
146. **Сергиенко, Е. А.** Контроль поведения как интегративная характеристика саморегуляции / Е. А. Сергиенко // Современная психология: состояние и перспективы ; Тезисы докладов на юбилейной научной конференции Института психологии РАН. – Т.1. – М. : Институт психологии РАН, 2002. – С. 95–98.
147. **Сергиенко, Е. А.** Контроль поведения как субъективная регуляция : [монография] / Сергиенко Е. А., Виленская Г. А., Ковалева Ю. В. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – 352 с.
148. **Сергиенко, Е. А.** Контроль поведения : индивидуальные ресурсы субъектной регуляции : [Электронный ресурс] / Е. А. Сергиенко // Психологические исследования. – 2009. – № 5 (7). – Режим доступа к журн. : <http://psystudy.ru>.
149. **Сергиенко, Е. А.** Субъектная регуляция совладающего поведения / Е. А. Сергиенко // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 67–84.
150. **Симонов, П. В.** Эмоции и воспитание (вопросы воспитания в свете информационной теории эмоций) / П. В. Симонов // Вопросы философии. – 1981. – № 5 – С. 39–48.

151. **Сирота, Н. А.** Копинг-поведение в подростковом возрасте : дис. ... д-ра мед. наук / Сирота Наталья Александровна. – СПб, 1994. – 283 с.
152. **Склень, О. І.** Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Склень Олексій Іванович. – Х., 2008. – 198 с.
153. **Склярів, С. О.** Мотиваційно-особистісні детермінанти успішності професійної діяльності рятувальників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. О. Склярів. – Харків, 2010. – 21 с.
154. **Соколова, Е. Т.** Феномен психологической защиты / Е. Т. Соколова // Вопросы психологии. – 2007. – № 4. – С. 66–79.
155. **Тесля, М. А.** Структура и динамика интеллектуальных способностей и когнитивных стилей в учебной и профессиональной деятельности: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Тесля Мария Александровна. – М., 2005. – 213 с.
156. **Тихомиров, О. К.** Психология мышления / Тихомиров О. К. – М. : МГУ, 1984. – 272 с.
157. **Тімченко, О. В.** Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.06 / Тімченко Олександр Володимирович. – Харків, 2003. – 427 с.
158. **Тітаренко Д. С.** Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Тітаренко Діана Сергіївна. – Х., 2011. – 206 с.
159. **Точилина, Т. В.** Взаимосвязь личностных особенностей и копинг-стратегий работников пожарной службы / Т. В. Точилина, В. А. Шахов // Психология стресса и совладающего поведения в современном

российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 163–164.

160. **Тулупьева, Т. В.** Психологическая защита и особенности личности в юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Тулупьева Татьяна Валентиновна. – СПб, 2001. – 173 с.

161. **Узлов, Н. Д.** Копинг-поведение больных ишемической болезнью сердца с разными типами поведенческой активности / Н. Д. Узлов // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 1. – С. 113–115.

162. **Ушаков, Д. В.** Интеллект : структурно-динамическая теория / Ушаков Д. В. – М : ИП РАН, 2003. – 263 с.

163. **Ушаков, Д. В.** Социальный и эмоциональный интеллект: надежды, сомнения, перспективы / Д. В. Ушаков // Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям ; под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 11–30.

164. **Ушаков, Д. В.** Тесты интеллекта, или горечь самопознания / Д. В. Ушаков // Психология. – Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1, № 2. – С. 76–94.

165. **Ушаков, Д. В.** Тесты интеллекта, креативности и экспертные оценки / Д. В. Ушаков // Психология. – Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – Т. 1, № 4. – С. 28–37.

166. **Фетискин, Н. П.** Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – М. : Институт Психотерапии, 2002. – 490 с.

167. **Фрейд, А.** Эго и механизмы защиты / Анна Фрейд // Теория и практика детского психоанализа ; пер. с англ. и нем. Е. Биневой, М. Гинзбурга, С. Иванченко, Я. Когана, О. Чекановой. – М : ЭКСМО-Пресс, 1999. – С. 115–224.

168. **Фрейд, З.** Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд – М. : Просвещение, 2007. – 447 с.
169. **Хазова, С. А.** Роль когнитивных факторов в совладании с жизненными трудностями / С. А. Хазова // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 274–289.
170. **Хазова, С. А.** Совладающее поведение одаренных старшеклассников / С. А. Хазова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 5. – С. 59–69.
171. **Хазова, С. А.** Эмоциональный интеллект и совладание с трудностями / С. А. Хазова, О. А. Вершинина // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 60–62.
172. **Хазова, С. А.** Интеллект как предиктор и ресурс совладающего поведения личности / С. А. Хазова // Современные проблемы прикладной психологии : материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Т. III. – Ярославль, 2006. – С. 314–317.
173. **Хаммер, Я. С.** Профессиональный успех и его детерминанты / Я. С. Хаммер // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 147–153.
174. **Холодная, М. А.** Интеллектуальные способности и стратегии совладания / М. А. Холодная, А. А. Алексапольский // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 4. – С. 59–68.
175. **Холодная, М. А.** Когнитивные и метакогнитивные предпосылки интеллектуальной компетентности в области научно-технической деятельности / М. А. Холодная, О. Г. Берестнева, И. С. Кострикина // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 51–59.

176. **Холодная, М. А.** Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 385 с.
177. **Холодная, М. А.** Когнитивный стиль как квадриполярное измерение / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 4. – С. 46–56.
178. **Холодная, М. А.** Психологический статус когнитивных стилей : предпочтения или «другие» способности? / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, №1. – С. 61–69.
179. **Холодная, М. А.** Психология интеллекта : парадоксы исследования / М. А. Холодная – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
180. **Холодная, М. А.** Стили совладания в юношеском возрасте в контексте проблемы интеллектуального контроля совладающего поведения / М. А. Холодная // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 84–97.
181. **Холодная, М. А.** Структура стратегий совладания в юношеском возрасте / М. А. Холодная, О. Г. Берестнева, Е. А. Муратова // Вопросы психологии. – 2007. – № 4. – С. 143–156.
182. **Хомская, Е. Д.** Нейропсихология эмоций: гипотезы и факты / Е. Д. Хомская // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 50–62.
183. **Шагарова, И. В.** Личностные детерминанты копинг-поведения в ситуации потери работы / И. В. Шагарова // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 1. – С. 182–184.
184. **Шахтер, С.** Когнитивные, социальные и физиологические детерминанты эмоционального состояния / С. Шахтер, Д. Э. Зингер //

Психология мотивации и эмоций ; под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, М. В. Фаликман. – М. : ЧеРо, 2001. – С. 462–480.

185. **Шкуратова, И. П.** Когнитивные стили как регуляторы мировосприятия личности / И. П. Шкуратова // Первая российская конференция по когнитивной науке. – Казань : КГУ, 2004. – С. 256–257.

186. **Шкуратова, И. П.** Стилиевой подход к исследованию личности: проблемы и перспективы / И. П. Шкуратова // Индивидуальные и стилевые особенности личности. – Ростов-на-Дону : ЮРГИ, 2002. – С. 29–45.

187. **Шлаина, В. М.** Психологические защиты: «синтез» по модели «А» / В. М. Шлаина // Соционика, ментология и психология личности. – 2006. – № 1 – С. 34–44.

188. Экспериментальная психология : практикум : [учебное пособие для вузов] / Т. Г. Богданова, Ю. Б. Гиппенрейтер, Е. Л. Григоренко и др. : под ред. С. Д. Смирнова, Т. В. Корниловой – М. : Аспект Пресс, 2002. – 383 с.

189. **Эллис, А.** Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден – СПб. : Речь, 2002. – 352 с.

190. **Ялтонский, В. М.** Многомерность способов совладания и современные подходы к их классификации / В. М. Ялтонский // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 1. – С. 69–71.

191. **Ялтонский, В. М.** Психология совладающего поведения: развитие, достижения, проблемы, перспективы / В. М. Ялтонский, Н. А. Сирота // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы ; под ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – С. 21–55.

192. **Яницкий, М. С.** Психологическая адаптация: функциональные, структурные и динамические аспекты / М. С. Яницкий, А. Г. Портнова, А. М. Богомоллов // Психология адаптации и социальная среда: современные

подходы, проблемы, перспективы ; отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Институт психологии РАН, 2007. – С. 96–108.

193. **Antonovsky, A.** Intergenerational Networks and Transmitting the Sense of Coherence / A. Antonovsky – Ben-Gurion University of the Negev. – 2004. – 431 p.

194. **Block, J.** Some misgivings about the Matching Familiar Figures Test as measure of reflection-impulsivity / J. Block, J. H. Block, P. Harrington // *Devel. Psychology*, 1974. – V. 10 (5). – P. 611–632.

195. **Bottenberg, E. N.** Kognitive attituden und intelligenz / E. N. Bottenberg // *Psychologische Beitrage*. – 1970. – V. XII (3). – P. 426–440.

196. **Brown, S. P.** Good Cope, Bad Cope: Adaptive and maladaptive coping strategies following a critical negative work event / S. P. Brown, R. A. Westbrook, G. Challagalla // *Journal of applied psychology*. – 2005. – Vol. 90. – № 4. – P. 982–798.

197. **Carver, C. S.** Personality and coping / C. S. Carver, J. Connor-Smith // *Anny. Rev. Psychol.* – 2010. – V. 61. – P. 679–704.

198. **Chan, D. W.** Social coping and psychological distress among Chinese gifted students in Hong Kong / D. W. Chan // *Gifted Child Quarterly*. – 2004. – V. 48 – P. 30–41.

199. **Ciarrochi, J. V.** Emotional intelligence moderates the relationship between stress and mental health / J. V. Ciarrochi, F. P. Dean, S. Anderson // *Personality and Individual Differences*. – 2002. – V 32. – P. 197–209.

200. **Clore, G. L.** Cognition in emotion : Sometimes, always, or never? / G. L. Clore, A. Ortony // *Cognitive neuroscience of emotion*. – [R. D. Lane, L. Nadel (eds.)]. – New York : Oxford University Press, 2000. – 237 p.

201. **Cohen, F.** Coping with the stresses of illness / F. Cohen, R. S. Lazarus // *Health psychology*. – San Francisco : Jossey-Bass, 1979. – P. 217–254.

202. **Frydenberg, E.** Adolescent Coping. Theoretical and Research Perspectives / Frydenberg E.– N. Y., 1997. – 234 p.

203. **Frydenberg, E.** Adolescent Coping : the different ways in which boys and girls cope / E. Frydenberg, R. Lewis // Journal of Adolescence. – 1991. – V. 14. – P. 119–131.
204. **Frydenberg, E.** Coping competencies : what to teach and when / E. Frydenberg // Theory Into Practice. Wntr, 2004. – P. 43–66.
205. **Gardner, R. W.** Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities / R. W. Gardner, D. N. Jackson, S. J. Messick // Psychological Issues. – V. 2, № 4. – 1960. – 345–365 p.
206. **Gilbertson, M.** Coping through cognition / M. Gilbertson // Journal of Abnormal Psychology. – 2006 – Vol. 115, № 3. – P. 484–495.
207. **Hardie, E.** Self-coping complexity : role of self-construal in relational, individual and collective coping styles and health outcomes / E. Hardie, C. Critchley, Z. Morris // Asian Journal of Social Psychology. – 2006. – Vol. 9. – P. 224–235.
208. **Harris, L. C.** Approaches to career success : An exploration of surreptitious career success strategies / L. C. Harris, E. Ogbonna // Human Resource Management. – 2006. – V. 45. – P. 43–65.
209. **Hart, J. Jr.** Cognitive dysfunctions associated with PTSD : evidence from World War II prisoner of war / J. Jr. Hart, T. Kimbrell, P. Fauver, B. J. Cherry, J. Pitcock, L. Q. Booe, G. Tillman, T. W. Freeman // The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences. – 2008. – Vol. 20. – P. 309–316.
210. **Hartman, H.** Ego psychology and the problem of adaptation. / Hartman H. // Organization and pathology of thought. – [D. Rapaport (ed.)]. – N.Y. (1951) – 278 p.
211. **Heslin, P. A.** Self and other referent criteria of career success / P. A. Heslin // J. Career Assessment. – 2003. – V. 11. – P. 262–286.
212. **Hobfall, S.** Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. / S. Hobfall // American Psvchologist. – 1988. – V. 44, № 2. – P. 513–524.

213. **Hunter, J. E.** Cognitive ability, cognitive aptitudes, job knowledge, and job performance / J. E. Hunter // *Journal of Vocational Behavior*. – 1986. – V. 29. – P. 340–362.
214. **Isen, A. M.** Affect, accessibility of material in memory, and behavior: A cognitive loop? / A. M. Isen et al. // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1978. – V. 36. – P. 1–12.
215. **Judge, T. A.** Personality and career success / T. A. Judge, J. D. Kammeyer-Mueller // *Handbook of career studies*. Thousand Oaks, CA : Sage Publications. – 2007. – P. 59–78.
216. **Lazarus, R. S.** Coping and adaptation / R. S. Lazarus, S. Folkman // *The handbook of behavioral medicine ; II* W. D. Gentry (Eds.). – 1984. – N.Y. : Guilford. – P. 282–325.
217. **Lazarus, R. S.** Psychological stress and the coping process / Lazarus R. S. – N.Y. : McGraw-Hill, 1966. – 258 p.
218. **Long, J. S.** Confirmatory Factor Analysis. Beverly Hills / J. S. Long – Sage, 1983. – P. 465–488.
219. **Maddi, S.** Hardiness Assessment and Training as Potential Management Tools in Firefighter Recruitment Program / S. Maddi, R. Harvey, R. Resurreccion, C. Giatras, S. Raganold // *International Journal of Fire Service, Leadership & Management*. – 2007. – № 1. – P. 3–9.
220. **Maddi, S.** The Personality Construct of Hardiness III : Relationships with Repression, Innovativeness, Authoritarianism and Performance / S. Maddi, R. Harvey, D. Khoshaba, J. M. Persico, M. Brow // *Journal of Personality*. – 2006. – Vol. 74, № 32. – P. 575–598.
221. **Maercker, A.** The Janus Face of Self-Perceived Growth : Toward A Two-Component Model of Posttraumatic Growth Psychological Inquiry / A. Maercker, T. Zoellner // *Journal of Abnormal Psychology*. – 2004. – P. 41–48.
222. **Manin, B.** Reason and emotion in moral judgment and decision-making: Different prototypes lead to different theories / B. Manin, D. A. Pizarro,

J. Beer // Do emotions help or hurt decision making? A Hedgesfoxian perspective. – N.Y. : Russell Sage Foundation Press, 2007. – P. 219–244.

223. **Matheny, K. B.** The coping resources inventory for stress: A measure of perceived resourcefulness / K. B. Matheny, D. W. Aycock, W. L. Curlette, G. N. Junker // Journal of Clinical Psychology. – 2003. – Vol. 49 (6). – P. 815–830.

224. **McNally, R. J.** Cognitive abnormalities in post-traumatic stress disorder / R. J. McNally // Trends in Cognitive Sciences. – 2006. – Vol. 10, № 6. – P. 271–277.

225. **Medvedova, L.** Adaptive coping with stress and gender differences in early adolescence / L. Medvedova // Research Institute for Child, 1987. – 361 p.

226. **Menninger, K.** The vital balance: The life processes in mental health and illness / K. Menninger – New York : Macmillan, 1963. – 131 p.

227. **Ng, T. W. H.** Predictors of objective and subjective career success: A meta-analysis / T. W. H. Ng et al. // Personnel Psychol. – 2005. – V. 58. – P. 367–408.

228. **Nicholson, N.** Playing to win: Biological imperatives, self-regulation, and trade-offs in the game of career success / N. Nicholson, W. De Waal-Andrews // J. Organizat. Behav. – 2005. – V. 26. – P. 137–154.

229. **Nosal, Ch. S.** Psychologiczne modele umyslu / Nosal Ch. S. – Warszawa : Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 321 p.

230. **Nowlis, V.** Mood: Behavior and experience / V. Nowlis // Feelings and emotions. – [Arnold M. B. (Ed.)]. – N.Y. : Academic Press, 1970. – 269 p.

231. **Saign, P. A.** The intellectual performance of traumatized children and adolescents with or without posttraumatic stress disorder / P. A. Saign, A. E. Yasik, R. A. Oberfield, P. V. Halaman-Daris, J. D. Bremner // Journal of Abnormal Psychology. – 2006. – Vol. 115. – P. 332–340.

232. **Salovey, P.** Emotional intelligence. Imagination. Cognition and Personality / P. Salovey, J. D. Mayer. – 1990. – P. 185–211.

233. **Seibert, S. E.** Proactive personality and career success / S. E. Seibert, J. M. Crant, M. L. Kraimer // J. Appl. Psychol. – 1999. – V. 84. – P. 416–427.
234. **Shapiro, D.** Neurotic styles / D. Shapiro – New York : Basic Books, 1965. – 371 p.
235. **Simonton, D. K.** Biographical determinates of achieved eminence / D. K. Simonton // A multivariate approach to the Cox data. J. of Personality and Soc. Psychology. – 1976. – V.33. – P. 218–226.
236. **Vaillant, G.** Adaptation to life: How the best and the brightest came of age / Vaillant G. – Boston : Little Brown, 1972. – 341 p.
237. **Van Rooy, D. L.** Emotional intelligence : A meta-analytic investigation of predictive validity and nomological net / D. L. Van Rooy, C. Visweswaran // Journal of Vocational Behavior. – 2004. – V. 65, № 1. – P. 71–95.
238. **Wardell, D. M.** Toward a multi-factor theory of styles and their relationships to cognition and affect / D. M. Wardell, J. R. Royce // J. Pers. – 1978. – V. 46, № 3. – P. 474–505
239. **Wills, T. A.** Coping and substance use : A conceptual framework / T. A. Wills, S. Shiffman. – Orlando : Academic Press, 1985. – P. 3–24.
240. **Wong, P. T.** Effective management of life stress : The resource-congruence model / P. T. Wong // Stress medicine. – 1993. – V. 9, № 3. – P. 51–60.

ДОДАТКИ

Додаток А. Матриця інтеркореляцій показників копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у рятувальників з низьким рівнем психометричного інтелекту

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Конфронтаційний копінг	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення
Конфронтаційний копінг	1,00	,42	,40	,33	,39	,36	,28	,31	,14	,27	,11	,02	,24	,20	,02	-,08
Дистанціювання	,42	1,00	,48	,13	,30	,45	,09	,11	,03	,19	,09	-,02	,32	-,00	,11	-,03
Самоконтроль	,40	,48	1,00	,08	,31	,39	,24	,08	,18	,15	,26	,02	,37	,28	,00	,22
Пошук соціальної підтримки	,33	,13	,08	1,00	,35	,25	,19	,46	,15	-,11	-,06	-,02	-,22	,02	,05	-,18
Прийняття відповідальності	,39	,30	,31	,35	1,00	,24	,34	,27	,04	,12	-,02	,11	,01	-,03	,06	-,07
Уникнення	,36	,45	,39	,25	,24	1,00	-,15	,24	-,11	,16	,40	,03	,25	,17	-,04	,07
Планування вирішення проблеми	,28	,09	,24	,19	,34	-,15	1,00	,42	,30	,00	-,16	,10	,06	-,12	,05	,06
Позитивна переоцінка	,31	,11	,08	,46	,27	,24	,42	1,00	,32	,03	,15	,27	,10	-,01	,09	,08
Заперечення	,14	,03	,18	,15	,04	-,11	,30	,32	1,00	-,00	-,33	,39	,04	-,19	,35	,16
Витіснення	,27	,19	,15	-,11	,12	,16	,00	,03	-,00	1,00	,33	,14	,27	,40	,26	-,09
Регресія	,11	,09	,26	-,06	-,02	,40	-,16	,15	-,33	,33	1,00	-,06	,27	,58	-,11	,15
Компенсація	,02	-,02	,02	-,02	,11	,03	,10	,27	,39	,14	-,06	1,00	,07	-,12	,27	,00
Проекція	,24	,32	,37	-,22	,01	,25	,06	,10	,04	,27	,27	,07	1,00	,32	,04	,29
Заміщення	,20	-,00	,28	,02	-,03	,17	-,12	-,01	-,19	,40	,58	-,12	,32	1,00	-,09	,04
Інтелектуалізація	,02	,11	,00	,05	,06	-,04	,05	,09	,35	,26	-,11	,27	,04	-,09	1,00	,15
Реактивне утворення	-,08	-,03	,22	-,18	-,07	,07	,06	,08	,16	-,09	,15	,00	,29	,04	,15	1,00

Додаток Б. Матриця інтеркореляцій показників копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у рятувальників з середнім рівнем психометричного інтелекту

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Конфронтаційний копінг	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення
Конфронтаційний копінг	1,00	,23	,08	,36	,25	,44	,25	,24	-,25	,07	,29	,26	,13	,38	-,10	,03
Дистанціювання	,23	1,00	,32	,18	,25	,41	,02	-,04	,10	,11	,22	,17	,25	,14	-,09	,08
Самоконтроль	,08	,32	1,00	-,07	,11	,36	,13	,27	-,00	-,26	-,22	,01	,05	-,01	,04	,16
Пошук соціальної підтримки	,36	,18	-,07	1,00	,30	,34	,22	,10	,15	,40	,26	,27	,08	,18	,17	-,12
Прийняття відповідальності	,25	,25	,11	,30	1,00	,71	,17	,09	-,08	-,07	,32	,36	,01	,19	,01	,06
Уникнення	,44	,41	,36	,34	,71	1,00	,13	,16	-,25	,02	,54	,39	,24	,49	-,06	,29
Планування вирішення проблеми	,25	,02	,13	,22	,17	,13	1,00	,47	,09	-,02	,06	,06	-,16	-,11	,27	-,05
Позитивна переоцінка	,24	-,04	,27	,10	,09	,16	,47	1,00	,25	-,19	,05	,14	-,13	,02	,10	-,04
Заперечення	-,25	,10	-,00	,15	-,08	-,25	,09	,25	1,00	,09	-,26	,15	-,18	-,25	,31	-,02
Витіснення	,07	,11	-,26	,40	-,07	,02	-,02	-,19	,09	1,00	,12	,11	,14	,20	,33	-,02
Регресія	,29	,22	-,22	,26	,32	,54	,06	,05	-,26	,12	1,00	,38	,40	,64	-,00	,26
Компенсація	,26	,17	,01	,27	,36	,39	,06	,14	,15	,11	,38	1,00	,26	,38	,09	-,03
Проекція	,13	,25	,05	,08	,01	,24	-,16	-,13	-,18	,14	,40	,26	1,00	,56	-,06	,26
Заміщення	,38	,14	-,01	,18	,19	,49	-,11	,02	-,25	,20	,64	,38	,56	1,00	-,00	,24
Інтелектуалізація	-,10	-,09	,04	,17	,01	-,06	,27	,10	,31	,33	-,00	,09	-,06	-,00	1,00	,10
Реактивне утворення	,03	,08	,16	-,12	,06	,29	-,05	-,04	-,02	-,02	,26	-,03	,26	,24	,10	1,00

Додаток В. Матриця інтеркореляцій показників копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у рятувальників з високим рівнем психометричного інтелекту

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Конфронтаційний копінг	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення
Конфронтаційний копінг	1,00	,06	,22	,05	,19	,23	,11	,30	-,05	-,08	-,08	,15	,05	,02	-,13	,05
Дистанціювання	,06	1,00	,34	-,14	,16	,13	,04	,00	-,06	,31	,11	,13	-,01	,25	,02	,21
Самоконтроль	,22	,34	1,00	,27	,20	,05	,23	,29	,05	-,20	-,05	,24	,20	-,07	,23	,20
Пошук соціальної підтримки	,05	-,14	,27	1,00	,20	,01	-,01	,12	-,09	-,15	,05	-,00	,11	-,01	-,05	,01
Прийняття відповідальності	,19	,16	,20	,20	1,00	,32	,21	,21	-,21	-,06	,04	,40	-,00	,23	-,13	,08
Уникнення	,23	,13	,05	,01	,32	1,00	-,19	,02	-,25	,29	,52	,29	,26	,41	-,31	,19
Планування вирішення проблеми	,11	,04	,23	-,01	,21	-,19	1,00	,53	,04	-,27	-,32	,05	,06	-,18	,28	-,08
Позитивна переоцінка	,30	,00	,29	,12	,21	,02	,53	1,00	,16	-,16	-,13	-,05	,09	-,16	,12	-,10
Заперечення	-,05	-,06	,05	-,09	-,21	-,25	,04	,16	1,00	,06	-,35	,05	-,27	-,46	,28	-,17
Витіснення	-,08	,31	-,20	-,15	-,06	,29	-,27	-,16	,06	1,00	,28	,12	,09	,39	-,06	,02
Регресія	-,08	,11	-,05	,05	,04	,52	-,32	-,13	-,35	,28	1,00	,10	,17	,56	-,28	,27
Компенсація	,15	,13	,24	-,00	,40	,29	,05	-,05	,05	,12	,10	1,00	-,27	,04	,02	,09
Проекція	,05	-,01	,20	,11	-,00	,26	,06	,09	-,27	,09	,17	-,27	1,00	,09	-,01	,09
Заміщення	,02	,25	-,07	-,01	,23	,41	-,18	-,16	-,46	,39	,56	,04	,09	1,00	-,17	,27
Інтелектуалізація	-,13	,02	,23	-,05	-,13	-,31	,28	,12	,28	-,06	-,28	,02	-,01	-,17	1,00	-,02
Реактивне утворення	,05	,21	,20	,01	,08	,19	-,08	-,10	-,17	,02	,27	,09	,09	,27	-,02	1,00

